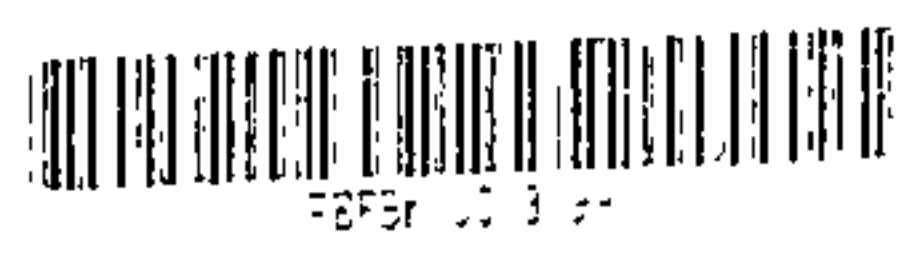

१२२

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय - २१२ N
सं. क्र. १५३३

REFBK 00 3 599

REFBK-0003599

ग्रं. सं. ठाणे

श्रीसद्गुरु समर्थ.

आमत्परमहंस श्रीपुरुषोत्तमानंद सरस्वतीस्वामी

उर्फ

श्रीविष्णु कवि महाराज

यांचे चारेत्र.

लेखक व प्रकाशक,

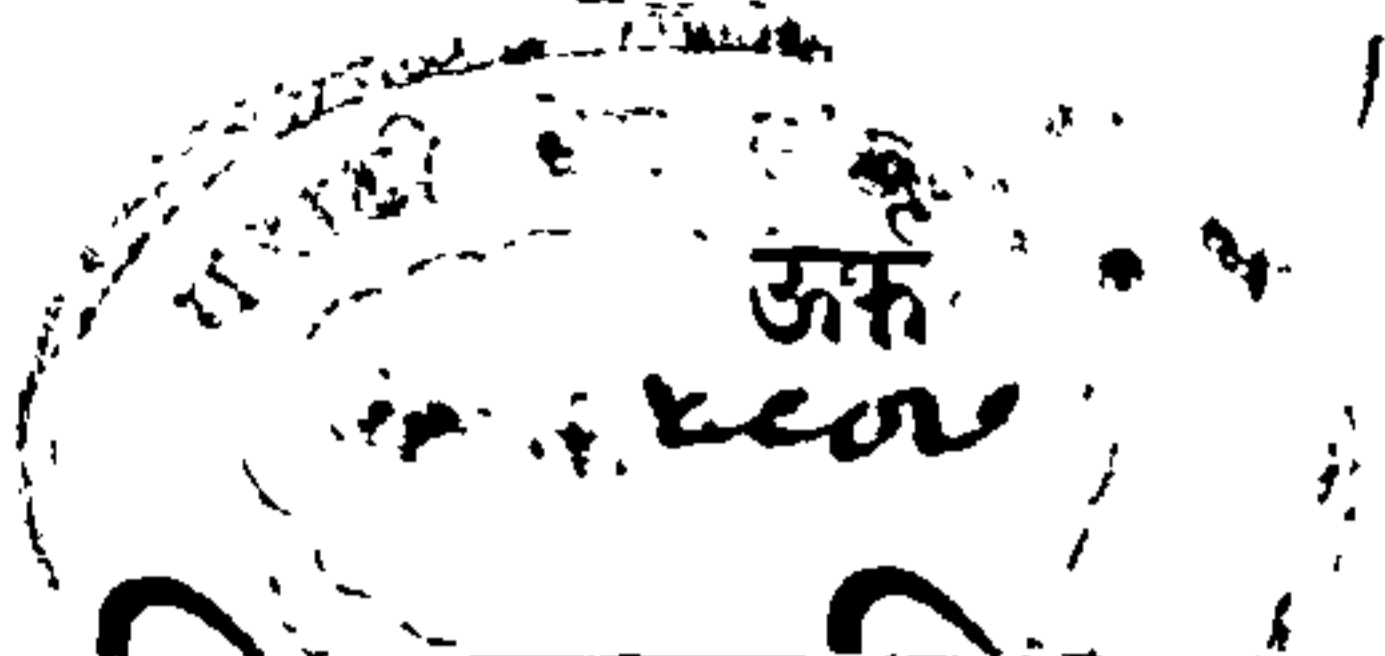
नरहरशास्त्री जोशी खरशीकर.

ॐ श्री सद्गुरु समर्थ

[Handwritten signature]

श्रीमत्परमहंस श्रीपुरुषोत्तमानंदसरस्वती स्वामी

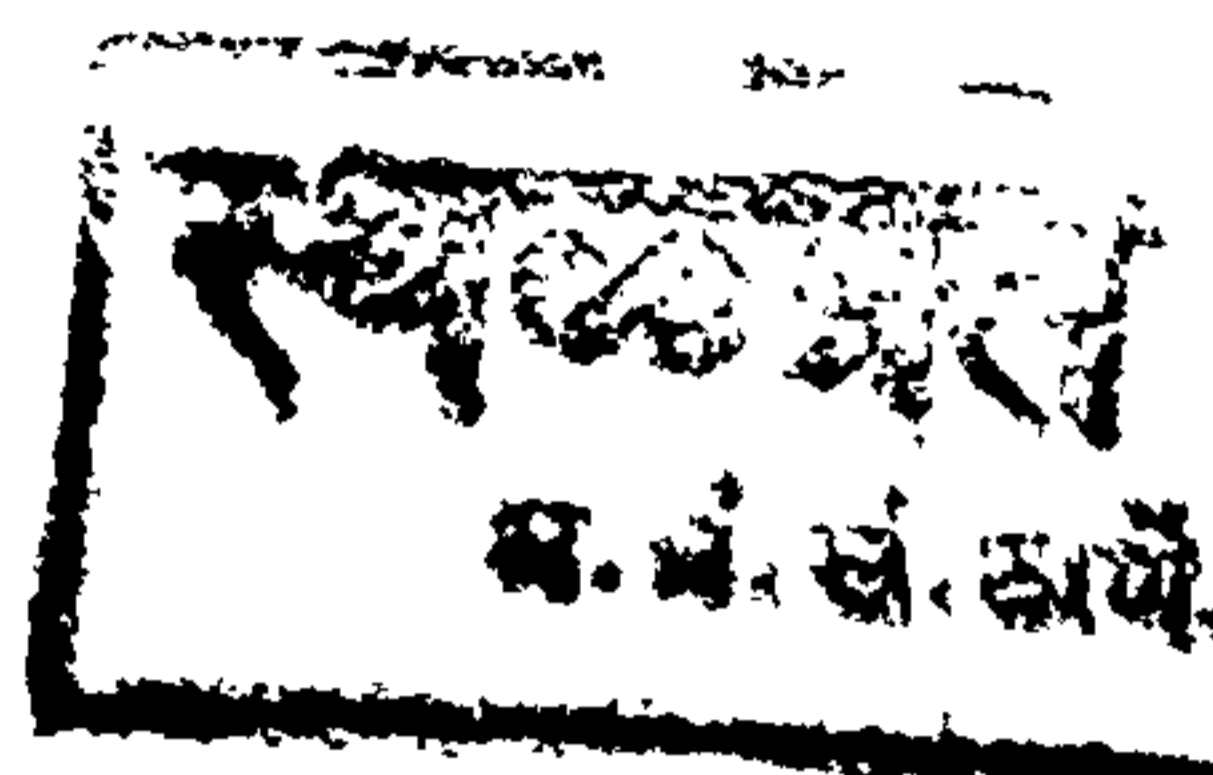
34

नं. ३५३
३६६२

श्री विष्णुकवि महाराज

यांचे चरित्र.

राजी प्रिय संग्रहालय, ठाणे, स्व
मुकम ... वि: ...

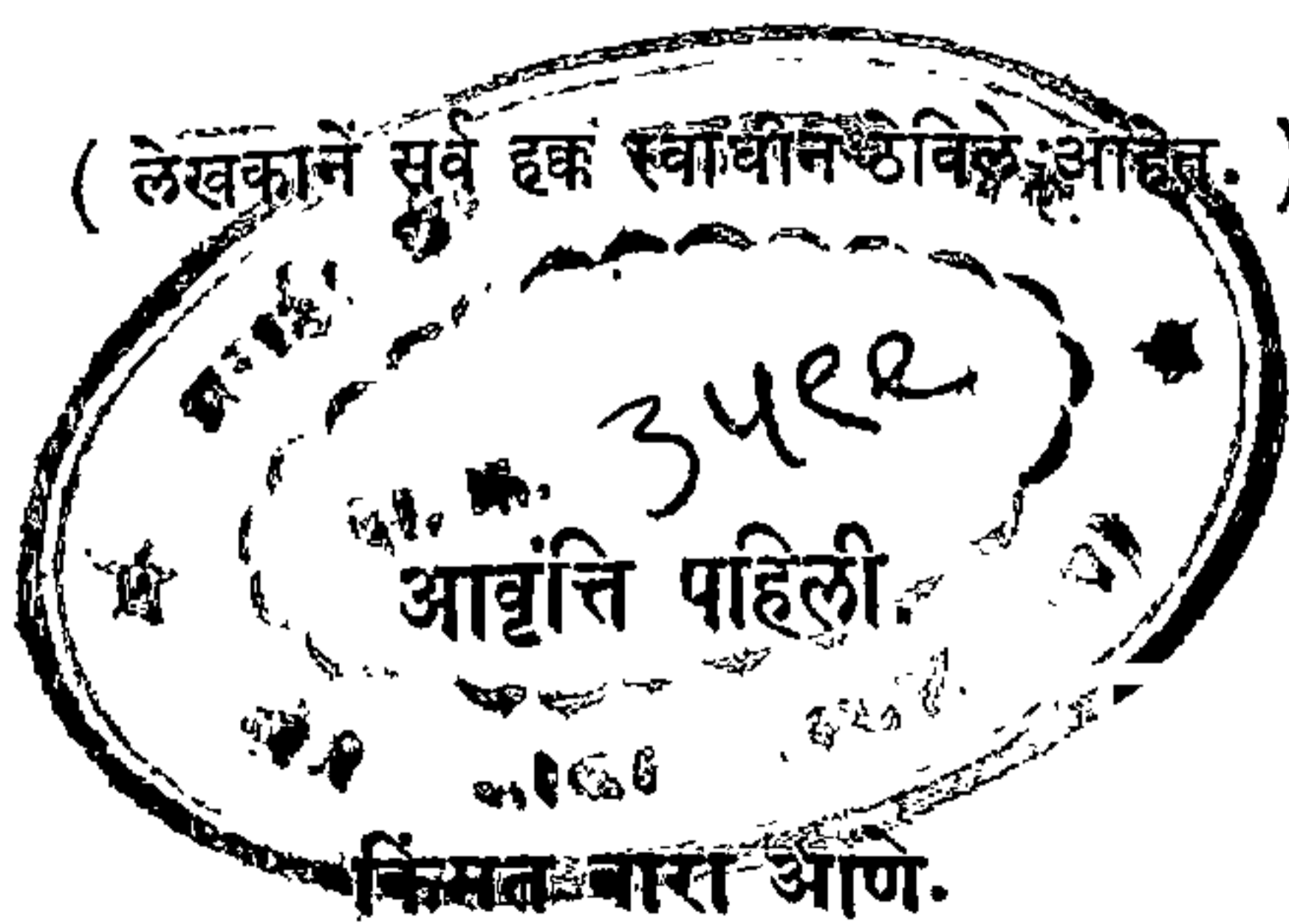
... [५३३] ...

नरहरशा

REFBK-0003599 र.

(लेखकाने सर्व हक स्वामीनी ठेविले आहेत.)

किंमत बारा आणे.

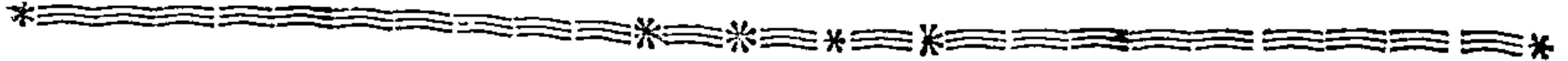

प्रकाशक:-रा. नरहर शास्त्री खरशीकर

(मु॥ खरशी पो, मेढें (सातारा)

मुद्रक:-लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे हनुमान प्रेस

३०० सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

प्रस्तावना.

नगर जिल्ह्यांतील धांदरफळें या गांवाचे जोशी उपनामक कुटुंब यवनांच्या भयंकर त्रासामुळे जन्मभूमि सोडून परंतु जन्मभूमीच्या स्मरणार्थ धांदरफळें हे उपनाम धारण करून सातान्यास येऊन राहिले होते. या कुळांत शके १६६५ चे सुमारास चिंतामणि नामक अपत्य झाले. हे चिंतामणि गणेश व दत्त उभयोपासक होते. यांस श्रीदत्तांचा "तुझ्या वंशांत संत निर्माण होतील" असा दृष्टांत झाला होता. चरित्रनायक कृष्णा म्हणजे विष्णुकवि हे या चिंतामणीपासून चवथी पिढी. यांचे वास्तव्य कांहीं वर्षे सातान्यासच होते. श्रीविष्णुकवींचे बालपण संतसेवा व भगवत्सेवा यांतच तत्परतेनें गेले होते. ही गोष्ट पुढील चरित्रग्रंथावरून आपणांस दिसून येते. यांच्या ठिकाणी वैराग्य अत्यंत कडकडीत वसत होते. यांचा विवाह वयाचे बारावे वर्षी झाला. पुढे ६ वर्षांनी हे ईश्वरसाक्षात्काराच्या नितांत तळमळीने १५ वर्षांची मधुरवयाची सुंदर पत्नी, माता, पिता या सर्वांचा त्याग करून घराबाहेर पडले.

प्राकृत जनांचे अंतःकरण अत्यंत अल्प अशाही संसारसुखांतच कृतकृत्यता मानते. परंतु संतजन ईशसाक्षात्कारानेच कृतकृत्यता मानतात.

वेदांताचा अधिकारी कोण ? याचा विचार करित असतां नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रफलभोगविराग इत्यादि चार विशेषणांनी जो युक्त असेल तोच अधिकारी, त्यालाच ब्रह्मविचार करितां येतो आणि ब्रह्मसाक्षात्कार होत असतो, असे सांगितले आहे.

श्रीसंत विष्णुकवि हे विवेक वैराग्याचे उत्तम उदाहरण आहे. बालपणापासूनच शुद्ध वृत्ति, शुद्ध आचरण, ईश्वरनिष्ठा, ईश्वरसाक्षात्काराची तीव्र लालसा आणि सर्वसंगपरित्याग ही साधनपरंपरा संतविष्णुकवीच्या ठिकाणी मूर्तिमान वसत असलेली आश्चर्यभूत आहे. उत्तम साधनपरंपरेचे रसभरित प्रतिपादन एकादा वक्ता किंवा ग्रंथकार करलि परंतु त्या साधनपरंपरेचे अनुष्ठान करणे हे फार अवघड आहे.

सर्वच उपदेशक व वक्ते, विद्यार्थीवर्गाने असे वागावे, गृहस्थाने तमुक करावे असे सांगत असतात. धार्मिक, औद्योगिक किंवा राजकारणविषयक सभांमधून वक्ते अनेक साधनांचे निरूपण करतात, पुराणिक हरिदास पुराणकीर्तनामध्ये, कनककांताविषय निःसार आहेत, जग मिथ्या आहे, असे सांगत असतात, परंतु पुराणांतील वांगी पुराणांत. स्वतः आचरणाच्या नांवाने भोपळ्याएवढे पूज्य आणि म्हणूनच संतविष्णुकवि यांच्यासारखे उदाहरण हे अत्यंत अपूर्व आणि संतजनास नितांत रमणीय आहे यांत संशय नाही.

असो, संतविष्णुकवि यांनी आयुष्याच्या पूर्वभागांतच ईश्वरसाक्षात्कार प्राप्त करून घेतला आणि आयुष्याचा उत्तरार्ध लोकोद्धारार्थ खर्च केला हेही संतसज्जन पद्धतीला अनुसरूनच झाले.

स्वतः कृतकृत्य झाल्यावर विचारशून्य आणि आडमार्गाने जाणाऱ्या परंतु सुखेच्छु अशा प्राकृत जनांस सन्मार्ग दाखवून ताळ्यावर आणण्यास संतांवांचून अन्य कोण समर्थ असणार ? अंध जनांना खड्यांत पडून न देतां चांगल्या मार्गाने नेण्याला समर्थ कोणी असेल तर अंध नसून डोळस मनुष्यच समर्थ आहे.

संतविष्णुकवि यांनी आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात पुष्कळ लोकांस सन्मार्ग-प्रवण केले. उत्कृष्ट आचरणाचा धडा सन्निध राहणाऱ्या व दर्शनास येणाऱ्या अनेक लोकांस स्वतःच्या आचरणानेच दिला. प्रत्यक्ष आचरणाचा परिणाम केवळ उपदेशाने होणाऱ्या परिणामापेक्षा तीव्र आणि स्थिर असतो. उपदेशाचा परिणाम तात्कालिकही असू शकतो, श्मशानवैराग्याप्रमाणे तो मनावर कांहीं वेळ उमटला तरी त्यावर तर्क-वितर्क सुरू होऊन कदाचित् मागाहून तो उपदेशजन्य परिणाम दुर्बल होतो आणि कदाचित् अजिवात नाहीसाही होण्याचा संभव असतो.

पण जो उपदेशक आपण इतरांस जसा उपदेश करितो तसे वागणे आपले आय-कर्तव्य असे समजतो; अर्थात ज्याचा विचार, उच्चार आणि आचार यांत ऐकमत्य असते त्याचा उपदेश लोकांस जास्त पटतो. म्हणजे अर्थात त्या उपदेशकाच्या आचरणाचाच ठसा लोकांच्या मनावर ज्यास्त ठसतो व खोलवर जातो आणि चिरकालिक होतो. “बोले तैसा चाले । त्याची वंदारी पाउले ” या वाक्यावरून हेच तत्व व्यक्त होते. “ लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान, आपण कोरडे पाषाण ’ या निंदा करण्याच्या वाक्यावरून देखील असाच ध्वनि निघतो. संतविष्णुकवींच्या नितांत शुद्ध अशा आचरणाचा परिणाम लोकांवर फार झाला.

संतविष्णुकवी हे मोठे रसिक कविही होते. त्यांचा अनेक विषयांवरील कवितासंग्रह मोठा असून त्यांपैकी कांहीं नुकताच छापून प्रसिद्ध झाला आहे. कोणी यांचेपार्शी कांहीं नवीन कविता करून सांगितल्या तर ते तशा कविता करून देत. पण त्या मनुष्याकडून चांगल्या आचरणाची शपथ करवून मग त्यास कविता करून देत असत. यांच्या कवितांच्या संबंधाने विशेष उल्लेख ४० व्या पृष्ठांवर आढळेल. त्यांची कविता भक्तिप्रेमाने रसरसलेली आहे. त्यांपैकी थोडी कविता या पुस्तकाचे शेवटी जोडली आहे.

संतविष्णुकवींच्या काव्यासंबंधाने येथे कांहीं लिहितां येत नाही. तो एक बराच मोठा विषय आहे.

संत विष्णुकवि यांचे भागिनेय, संत विष्णुकवींचे चरित्रकार आणि ज्यांच्यावर विष्णुकवींचा अनुग्रह झाला आहे असे श्रीयुत नरहरशास्त्री खरशीकर यांनी मला या चरित्राला प्रस्तावना लिहिण्याची विनंति केली होती. परंतु माझा लेखनाचा व्यवसाय नाही, त्यामुळे मला तसे कांहीं लिहितां यावयाचे नाही. कोणत्याही विषयाचा व्यासंग असल्यावांचून ती गोष्ट करितां येत नाही. म्हणून प्रस्तावना लिहिण्याचे काम मी केले नाही. तोंडाने नाही न म्हणतां हाताने नाही म्हणावे या म्हणीच्या आश्रयाने चार शब्द लिहिले आणि तेवढ्यानेच सज्जन ही सेवा गोड करून घेतिल अशी आशा आहे.

शेवटी एवढेच सांगावयाचे की, असे सदाचरणनिष्ठ ईश्वरीसाक्षात्काराचे, जनतेला सन्मार्गास लावणारे सज्जन फारच विरळ असतात. त्यांचे दर्शन प्रत्यक्ष झाले नाही तरी त्यांच्या चरित्रवाचनाने त्यांच्या स्वरूपाची कल्पना घेऊन त्यांचे मानसदर्शन घ्यावे. आणि आपणही कृतार्थ होण्याच्या मार्गाला लागावे एवढेच आपले कर्तव्य होय.

वांई प्राज्ञपाठशाला
ज्येष्ठ वा। ८ शके १८५०

नारायणशास्त्री मराठे.

॥ ॐ श्री सद्वृत्तमर्थ ॥

हृदय

श्रीमहत्परमहंस श्रीपुरुषोत्तमानं सरस्वती उर्फ श्रीविष्णुकवि महाराज हे माझे मातुल व गुरु होत.

त्यांची कविता प्रासादिक असून फार उत्कृष्ट आहे. ती कविता प्रकाशित करण्याची जबाबदारी मजवर होती. त्याची योजना कशी करावी या चिंतनात माझे कित्येक दिवस गेले. शेवटीं शके १८४८ सांत ही कविता प्रसिद्ध करण्याचा मजवर असलेला भार यव-तमाळच्या शारदाश्रमाचे चालक श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे एम.ए.एल.एलबी व श्री. दत्तात्रय वापूराव महाजन बी.ए. या महोदयांनी आपलेवर घेऊन प्रकाशनाची योजना तयार केली. कवितेच्या पुस्तकास महाराजांचे चरित्र जोडावे असे ठरून त्यांनी चरित्र लिहिण्याबद्दल मला कळविले. मी चरित्र लेखनास सुरवात केली. त्यावेळीं मी फारच संकटमय स्थितीत होतो. माझी परमपूज्य मातृदेवता वातावे आजाराने अत्यव-स्थ असल्यामुळे मला बिलकूल सवड मिळना, व चरित्र लवकर तयार व्हावयास पाहिजे होते. पण माझ्या गुरुमाउलीने अशा विकट प्रसंगी मला स्फूर्ति देऊन हे चरित्र लिहून घेतले आहे. चरित्र लिहून कवितेचे पुस्तकांत छापण्यासाठी पाठविले. पण चरित्र कवितेच्या पुस्तकांत साग्र छापणे अशक्य झाल्यामुळे श्री. देशपांडे यांनी माझ्या पुस्त-कावरून सारांश काढण्याचे विकट काम करून कवितेचे पुस्तकास संक्षिप्त चरित्र जोडले व त्यांनी हे चरित्र लवकर प्रसिद्ध करण्याबद्दल मला प्रोत्साहन दिले. कवितेचे पुस्तकास विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावना लिहिणारे सुप्रसिद्ध श्री. अच्युत सिताराम साठे एम.ए. एल.एलबी. ऑडिशनल जज नागपुर. यांनी समस्त व पत्रद्वारे चरित्र प्रसिद्ध करण्या-बद्दल मला उत्तेजित केले; व आपल्या प्रस्तावनेतही “ कवितेच्या पुढील भागा बरोबर रा. खरशीकर शास्त्री यांनी लिहिलेले चरित्र प्रसिद्ध होईल तर चरित्र लेखनाचा गोडसा मासला वाचकांस मिळेल” असे लिहून ठेविले आहे.

चरित्र लवकर प्रसिद्ध करावे, पण ही योजना कशी सिद्धीस जाणार. या चिंतनांत असतां माझी व भागवतोत्तम ह. भ. प. लक्ष्मगराव पांगारकर यांची भेट झाली. त्यांनी चरित्र मुमुक्षूतून प्रसिद्ध करण्याचे आश्वासन दिले, म्हणूनच हे चरित्र माझ्याकडून इतक्या लवकर प्रसिद्ध होत आहे.

श्रीविष्णुकवि महाराजांचे एकनिष्ठ शिष्य श्री. केशवराव अमीन वकील सु. मोशी जि. अमरावती यांनी अंशतः द्रव्यसहाय्य केल्यामुळेही चरित्र छापले गेले आहे. शिवाय महाराजांचे घराण्यातील श्री. काशिनाथ गणेश धांदरफळे हुजुर डेप्युटी कलेक्टर, अहमदनगर यांनीही मला उत्तेजन दिल्यामुळे चरित्र प्रकाशित झाले आहे.

सातारा येथील माझ्या मातुल घराण्याची वाताहात झाल्यामुळे कोणाचीही जन्मटि-पणे सांपडत नाहीत ! पण माझ्या मातृदेवतेचे साह्य व माझे परमपूज्य मातुल श्री. गुरुदास उर्फ अनंतराव मामा यांचे मदतीने मी काहीं टांचणे करून ठेविली होती त्यांचा उपयोग या चरित्रलेखनास झाला आहे. चरित्र लिहितांना चिकित्सक व भाविक

दृष्टीचा उपयोग केला आहे. भाविकपणा जरा कमी केला तर आधुनिक विद्वानांस चरित्र पटेल अशी सूचना माझ्या एकदोन मित्रांनी केली, परंतु संतांचे चरित्रांतून भाविकदृष्टि वगळली म्हणजे शिल्पक काय राहणार ? नराचा नारायण कर्तृत्वावांचून भावनेवर होता येईल हें म्हणणे जरी थोडे धाष्ट्याचे असले तथापि भावना दृढ धरून-भावनेने ध्येय तयार करून-त्या अनुरोधाने कार्यरत होऊन कृतकृत्यता येणे हेच सर्व संतांच्या चरित्रांत प्रामुख्याने दिसत आहे व तीच दृष्टी याही प्रसंगी ठोविली आहे. सर्व चरित्र विश्वसनीय आहे.

ती. विष्णुपंत मामा यांनी महाराजांचे सातारा येथील लहानपणाच्या हकीगतीचे टांचण पाठविले त्यांचा मला फार उपयोग झाला. माझ्या मातृदेवतेचे साह्य तर अप्रतिम झाले, पण तिच्या बंधूंचे चरित्र प्रसिद्ध झालेले पहाण्यापूर्वीच तिचा अंत झाला यामुळे मला अत्यंत वाईट वाटत आहे.

मला प्रोत्साहन देणारे श्री. देशपांडे, साठे, महाजन यांचे व ह. भ. पांगारकर यांचे व श्री. अर्मान वकील यांचे मजवर फार उपकार झाले आहेत हे उपकारकृण फेडणार सद्गुरु समर्थ आहेत.

माझे परममित्र बंधुवय अवादासपंत अनसिंगकर मु. दिग्रस, यांचे साह्य अमोल आहे, त्यांनी केलेल्या वारंवार सूचना व वचनांची निवड यावद्दल मी कृतज्ञतापूर्वक कांहीं न लिहिणेच त्यांना आवडेल, बाकी त्यांच्याद्वल लिहिण्यास मजजवळ पुरेसे शब्द नाहीत. त्यांजवर कृपा करणार त्यांचे सद्गुरु समर्थ आहेत. प्रस्तावना लेखक वाई येथील प्राज्ञपाठशाळेचे अध्यक्ष सुप्रसिद्ध विद्वद्रथ गु. ब्रह्मश्री नारायणशास्त्री मराठे हे लाभले याजवद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच होणार आहेत.

पुस्तकांत दिलेले दोन फोटोचे ब्लाक धोम येथील माझे मावसबंधु आपाजी वामन जोशी यांचा मुलगा चि. गोविंद याने तयार करून दिले आहेत. त्या कलेत उत्तरोत्तर तो प्रवीण होवो अशी सद्गुरुंकडे प्रार्थना आहे.

महाराजांची अप्रकाशित कविता बरीच आहे, ती प्रसिद्ध लवकरच होईल अशी आशा आहे. तसेच त्यांचीं सुमारे पंधरा आख्याने फारच उत्कृष्ट आहेत. त्या आख्यानास गद्याचा पोषाख चढवून प्रकाशित करण्याचा माझा विचार आहे; व त्यांचे दृश्य सुसुक्ष्मद्वारे लवकरच दिसू लागेल. श्री. गुरुदास महाराजांचे ध्यान-योगांतिल वाङ्मय फार उच्चदर्जाचे आहे. तेही प्रसिद्ध करण्याचा विचार आहे. ते प्रसिद्ध झाल्यास परमार्थ जिज्ञासूस अत्यंत मार्गदर्शक होईल. याप्रमाणे वाङ्मयप्रकाशनाचे कार्य करून घेणार श्री सद्गुरु समर्थ आहेत.

ज्यांचे कृपेने चरित्रलेखन पूर्ण झाले आहे त्या गुरुमाउलीचरणीं अनन्य लीन होऊन या कार्यात साह्य करणाऱ्या मंडळीचे अर्भक चिंतीत आहे. सर्वांवर कृपा करणार श्रीगुरुमाउली समर्थ आहे, त्या श्रीगुरुमाउलीचे स्मरणांत येथे विश्रांति घेतो.

मु. खरशी, —पो. मेढे.
जि. सातारा,
ज्येष्ठ कृ. १० शके १८५०

सद्गुरुदास
नरहरशास्त्री जोशी, खरशीकर.

विषयानुक्रमिका.

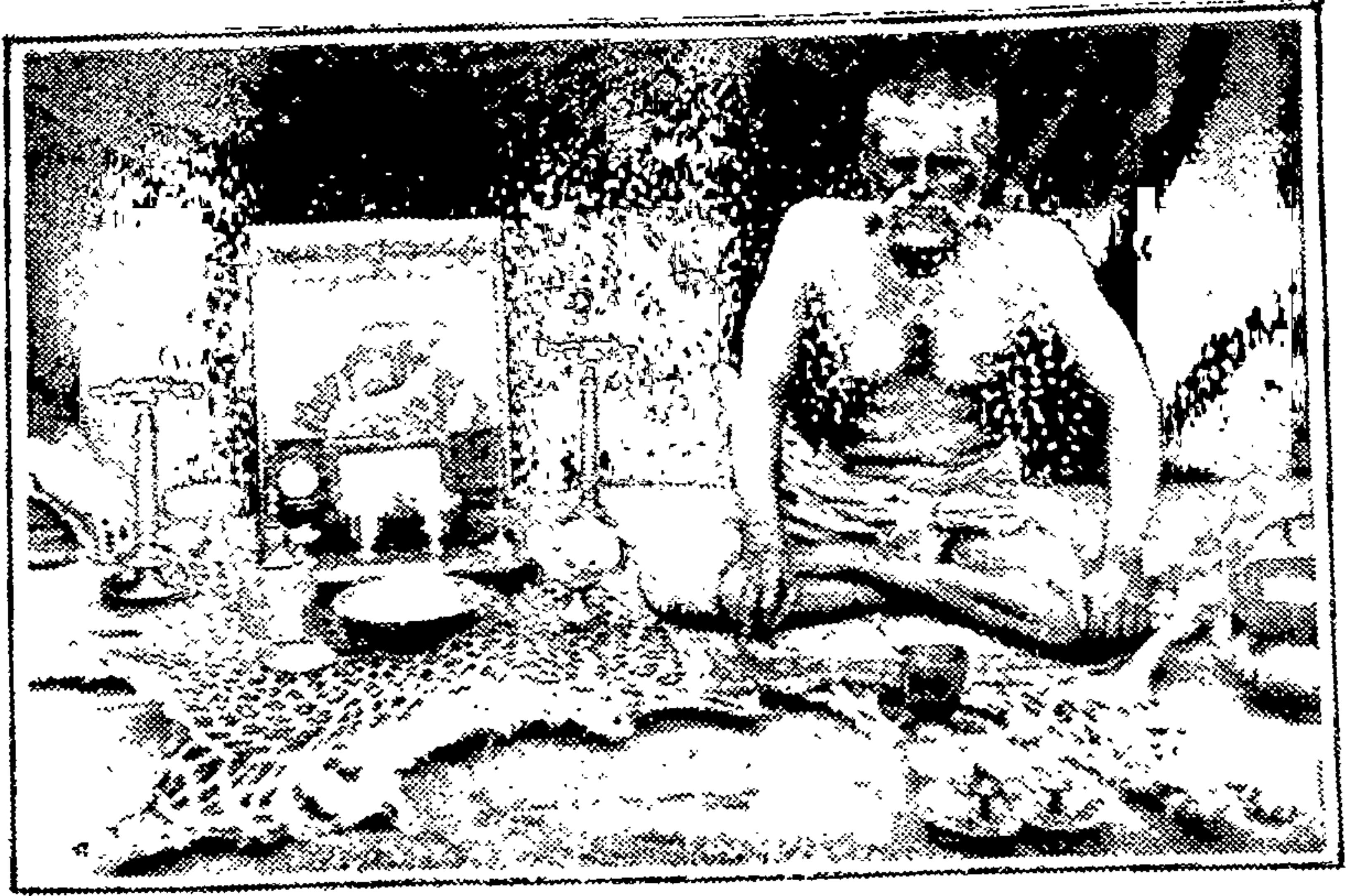
प्रकरण	विषय	पृष्ठ
१.	कुलवृत्तांत	१ ते ६
२.	बालपण	७ ते ११
३.	विवाह व गुरुप्राप्ति	१२ ते १८
४.	गृहत्याग	१९ ते २४
५.	तीर्थयात्रा व माहूरला गमन	२५ ते ३०
६.	विरह	३१ ते ३६
७.	माहूर येथील वास्तव्य	३७ ते ४०
८.	शोध व पत्नीभेट	४१ ते ४७
९.	गृहस्थाश्रम व पत्नीवियोग... ..	४८ ते ५५
१०.	भक्तिप्रेम व परमार्थविचार	५६ ते ६६
११.	आश्रमवास	६७ ते ७६
१२.	अखेर	७७ ते ८३
१३.	उपसंहार	८४—८६
२	परिशिष्ट १ लें (वाग्रत्नें)... ..	८७—९३
३	परिशिष्ट २ रें (अप्रकाशित कविता)	९४—१०४

शुद्धिपत्र व कांहीं सुधारणा.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५	५	जेहेकरा—	जेहेकटा—
५	८	होतें	होतें.
६	२४	पडे	पडे.
९	३३	परिश्रम	परिप्रश्न
१०	१२	चंदाबाई	चंद्राबाई
"	१५	बनु	बगु
१२	१९, २२	शोडष	षोडश
१३	३	ह्या	त्या

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१६	६	कृपा मज केली	केला अनुग्रह
"	२५	सर्पाशु	सपोशु
१९	३२	सुख	सुखं
२२	३३	सेप	निरोप
२३	५	असेना	असेन
"	१३	आड इकडे	आड तिकडे
२६	११	हाल विसरला	हाल विसरला.
२७	९	यापुढें	यापुढें त्यास
४७	२०	थोर	थारा
४९/५१/५३	मथळा	शोध व पत्नीभेट	गृहस्थाश्रम व पत्नीवियोग.
५४	२५	उभली	उभारी
५७	१४	खटल्यावर	पटवान्यावर
५८	१७	उमरखेड.	उमरखेडकर
"	२४	असूनिया	भरूनिया
"	२८	चे पुढें—	हें पत्र पाहून शास्त्रीवोवांनीं कर्वीची भेट घेतली.
			व ते फार आनंदित झाले. कर्वीच्या लावण्याचा ते वेदांतपर अर्थ लावून प्रवचनें करीत असत.
६३	२१	नासरी	नासरी
६४	५	चटकोनि	चउकोनि
६४	५	थुकून	थुकून
"	१४	वधिलीचि	वधिलाचि
"	२५	रेणुकां हीं	रेणु कांहीं
६९	४	दत्तात्रय	दत्तात्रय
७२	७	मिथ्या	बुध्या
७०	३२	आरायनो	आरायेना
७६	३	परिहास्य यावरची टीप ४ थी आहे.	
"		टीपेंतील आंकडे ५।६।७।४ याचे ठिकाणीं ४।५।६।७ समजावेत.	
"	१२	गितेचि	गितेचि°
"	१४	स्वंपुते	स्वपुते

श्रीमत्परमहंस श्रीपुरुषोत्तमानंद सरस्वति
ऊर्फ विष्णुकवि महाराज-माहूर.

जन्मशक १७६६

समाधिशक १८३९

श्री संतवर्य गुरुदासमहाराज
ऊर्फ अनंतराव मामा-माहूर.

जन्म चैत्र शु. १४

१७८७

समाधि पौष. व. १

१८४६

फारच गांजपूक झाल्यामुळे चातुर्वर्णीय लोक वाट फुटेल तिकडे पळून गेले व या भयंकर परिस्थितीत प्राणांचे व स्वधर्मांचे संरक्षण करण्यासाठी ठिकठिकाणी जाऊन राहिले. यावेळी सातारा जिल्ह्यांत वस्ती कमी होती ती या लोकांमुळे भरून निघाली. प्राणावांचून कलेवर अथवा चंद्रविरहित अमावास्येची रात्र, तशीच क्षात्रशक्तीच्या आधारावांचून महाराष्ट्रीयांची स्थिति झाली होती.

२. कसबे धांदरफळ, ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर हा गांव चांगल्यापैकी होता. या गांवांत सर्व जाती अगदी गुण्यागोविंदाने राहत होत्या. क्षात्रकुलावतंस राजाची राजधानी जवळ असल्यामुळे येथील ब्राह्मणांस उपजीविकेसाठी दुसऱ्याचे तोंडाकडे बिलकूल पाहाने लागत नसे. ब्राह्मणवर्ण त्यागवृत्तीने आपल्या स्वकर्मांत गढलेला असे. यादव व त्यांच्या पदरचे सरदार, मानकरी वगैरे क्षत्रिय समाज व ब्राह्मण यांचा या वेळी फारच सलोखा होता. सुप्रसिद्ध भास्कराचार्याचा नातू ज्योतिषी म्हणून यादवांचे दरवारीच उद्यास आला होता. वैश्य शूद्रही हिंदु स्वराज्यामुळे आनंदांत होते. इतर वर्णही आपापल्या अधिकाराप्रमाणे हिंदुधर्मांत राहून स्वराज्याच्या प्रेमाचे पेले प्राशन करीत होते. परंतु यादवांचे राज्य नामशेष होताच या सर्वांचे आधार तुटून गेले व पाण्यावांचून माशांची जशी तडफड होते तशी स्थिति या लोकांची झाली. ही आपत्ति धांदरफळ या गांवावरही येऊन थडकली.

३. धांदरफळ या गांवी ब्रह्मवंदांचीं घरे बरीच होती. पण पूर्वीइतकीं हल्लीं राहिलीं नाहींत, असे अनुभवास येत आहे. चौदाव्या शतकांत हिंदी स्वराज्य नाहींसे झाल्यावर सर्वस्वी आधार तुटलेल्या या गांवच्या लोकांनीं कसे तरी दिवस काढले. पंधराव्या शतकापासून कांहीं ब्राह्मण कुटुंबे चरितार्थासाठीं देशांतर करूं लागलीं. असा क्रम चालूं असतां सतराव्या शतकांत येथील जोशी वतन घराण्यांतील एक गृहस्थ कुटुंबपरिवारासह आठवत्या गांवास शेवटचा नमस्कार करून निघाले व पुष्कळ वर्षे फिरत फिरत अखेर सातारा येथे येऊन त्यांनीं वास्तव्य केले. गांव जरी त्या गृहस्थांनीं सोडला, तरी गांवची स्मृति म्हणून त्यांनीं स्वतःचे उपनांव धांदरफळे म्हणून धारण केले. हे धांदरफळे काश्यपगोत्री शुक्लयजुःशाखीय वाजसनेयी होत. साताऱ्यास भिक्षुकी करून त्या काळांतील ब्राह्मणांच्या शुद्धाचाराप्रमाणे हे वराणें राहिलें होतें. यापेक्षां या घराण्याची जास्त माहिती बिलकूल उपलब्ध होत नाहीं. सातारा येथे या घराण्यास राहण्यास जागा सहज मिळाली; पण इनामदारी, वतनदारी वगैरे कांहींच प्राप्त झालें नाहीं. हे घराणें साताऱ्यास जरी आलें तरीही त्याचा धांदरफळ गांवचा संबंध तुटला नव्हता. नेहमीं कार्यप्रसंगीं जाणें येणें होत असे.

४. परंपरेच्या माहितीवरून समजते की, सातारच्या घराण्यांपैकीच काहीं दिवस परत धांदरफळ येथे आलेल्या एका सात्विक, सदाचारी ब्राह्मणास शके १६६५ चे सुमारास पुत्र झाला. त्यास हा पुत्र श्रीगजाननाचे उपासनानुग्रहामुळे झाला होता म्हणून त्याचे नांव चिंतामणि असे ठेविले. चिंतामणि वारंवार सातान्यास जात येत होते. या वेळीं सातारा येथे महाराष्ट्र धर्माचे देवाब्राह्मणांचे—हिंदवी स्वराज्य उत्तम प्रकारे चालले होते. श्रीगोब्राह्मणप्रतिपालक, छत्रपति श्रीशिवाजीमहाराज यांनी यवनांचे जाचांतून महाराष्ट्र देश सोडवून त्यांचे नंदनवन बनविले होते. श्रीसमर्थांचेही धन्योद्धार निघाले होते की,—

बुडाले सर्वही पापीं, हिंदुस्थान बळावले ।

अभक्तांचा क्षयो झाला, आनंदवनभुवनीं ॥ १ ॥

उदंड जाहले पाणी, स्नानसंध्या करावया ।

जप तप अनुष्ठाने, आनंद वन भुवनीं ॥ २ ॥

महाराष्ट्रदेशी जगज्जननि प्रतापगडवासिनी इची पूर्ण कृपा व श्रीसंतवर्य श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून तहत तीनशे वर्षे तुकारामरामदासांपर्यंतच्या साधुवर्यांनी हिंदुधर्माबद्दल तीव्र अभिमान उत्पन्न करून ठेविला होता. 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' हे तत्व या महात्म्यांनी महाराष्ट्रभूमीत फार खोल पर्यंत पोचविले. यामुळेही यावनीय धर्मवृद्धीस मोठा बांध पडलाच होता. सर्व जनतेचे लक्ष ईश्वराच्या अवताराकडे लागून राहिले होते, त्याचे दृश्यफळ श्रीशिवाजीमहाराजांचे जन्मांत मिळाले. महाराजांनी श्रीतुकारामबोवांच्या उपदेशाने व श्रीसमर्थ रामदास यांच्या अनुमतीने हिंदवी स्वराज्य स्थापून महाराष्ट्रभूमि व धर्म यवनांचे कचाटीतून सोडविला. जिकडे तिकडे हिंदु धर्माचा जयजयकार होऊन राहिला होता. शके १६६५ (सन १७४३) चे सुमारास श्रीशाहूमहाराजांची आनंददायक कारकीर्द सुरू होती. याच सुमारास चिंतामणीचा जन्म झाला. नंतर कधी सातान्यास कधी धांदरफळास राहावे अशांत त्यांचा काल गेला. चिंतामणीचे चरित्र फारसे उपलब्ध नाही. परंतु आख्यायिकेवरून पाहतां हे मोठे ईश्वरभक्त होते. श्रीगजाननाची व श्रीदत्ताची उपासना हे करीत असत. उत्कृष्ट संततीबद्दल हे दत्तात्रयांची नेहमी प्रार्थना करीत. भानुदासाचे कुलावर जसा आपला अनुग्रह होता तसाच मजवर असावा, असेही ते विनवीत असत, व " तुझ्या वंशांत संत निर्माण होतील" असा आशिर्वाद श्रीदत्तात्रेयाकडून मिळाला होता. शाहूमहाराजांचे पश्चात् सातारचे गादीवर रामराजे आले होते. सर्व सत्ता पुण्यास पेशव्यांच्या हातांत होती, तरी सातारा राजधानीत सर्व व्यवहार उत्तम चालत होते. चिंतामण-

भटजींचा योगक्षेम बरा चालू होता. त्यांनां शके १७०५ (सन १७८३) चे सुमारास शिवराम नांवाचा एक मुलगा झाला. चिंतामणी हे शके १७४५ चे सुमारास कैलासवासी झाले व प्रपंचाचा सर्व भार शिवरामावर पडला.

५. धांदरफळ येथें उत्पन्न फार कमी झालेलें. तशांत दुष्काळ व पेंढारी लोकांची लुटाळट, यामुळें शिवरामभटजी त्रस्त झाले होते. दारिद्र्याचे कडक चटके सारखे बसूं लागले होते. शके १७३२ मध्ये त्यांना कन्या झाली, तिचें नांव बयाबाई ठेविलें. शके १७३५ त पुत्र झाला, त्याचें नांव श्रीधर ऊर्फ रावजी ठेविलें व शके १७३७ त दुसरा पुत्र झाला, त्याचें नांव भालचंद्र ठेविलें.

६. चरितार्थ चालविण्यासाठीं शिवरामानें आपल्या आवडत्या गांवास शेवटचा नमस्कार केला व पत्नी व लहान तीन मुलें घेऊन पूर्वीचा आधार असलेल्या सातारा शहराचा रस्ता सुधारला. वाटेनें या मंडळीचे फारच हाल झाले. सातान्यास आल्यावर ही दारिद्र्याची आग शमविण्यासाठीं भिक्षांदेही करावी लागली. याप्रमाणें दारिद्र्य भाजून काढीत होतें. तरीही शिवराम भटजी आपल्या तीर्थरूपाप्रमाणेंच श्रीदत्तात्रयाची उपासना चालवीत असत. श्रीदत्त-कृपाप्रसादानें यांना दिवस चांगले येऊं लागले, व मंगळवार पेठेंत यांनीं एक उत्तम घरही बांधलें. मुलीचें लग्न व मुलांचे व्रतबंधसंस्कारही थाटांत झाले. आपणावर देवानेंच दया केली असें समजून ते उपासनेंत फारच गढून जात असत. सातान्यास यावेळीं प्रतापसिंह महाराजांची कारकीर्द चालू होती. शिवरामभटजींचा प्रपंच प्रायः राजघराण्यांतूनच चालत असे. भोसल्यांचे आप्त श्रीमंत डफळे जत-सरकार यांचेहि वास्तव्य सातान्यास मंगळवार पेठेंत वरचेवर होत असे, व मंगळवार पेठेंतच शिवरामभटजींचें घर असल्यामुळें त्यांचा आश्रय सहजच शिवरामभटजींस मिळत असे. याप्रमाणें शिवरामभटजींचा प्रपंच व परमार्थ उत्तम चालत होता.

७. बयाबाईचें लग्न झालें. पण दुदैवामुळें तिला अकाली वैधव्यप्राप्त झाल्यामुळें ती माहेरी राहूं लागली. मातृपितृसेवा व ईश्वराची उपासना यांत तिचा शेवटपर्यंत उत्तम काळ गेला. शिवरामभटजींचा संसार इतरांना आदर्शभूत होता. बालविधवा असली म्हणजे तिचें आयुष्य चुलींत व कदान्न खाऊन जननिंदेचे वाग्बाण व तिरस्कार सहन करून गेलें पाहिजे, असें बहुतेक ठिकाणीं प्रतीतीस येत असतें; परंतु बयाबाईची स्थिति फारच वेगळी होती. या बाईनीं आपल्या उभयतां बंधूंचा सर्व संसार आपलेवर घेतला होता व इची सत्ता सर्वांवर चालत असे. बंधूंचीं मुलें, भावजया वगैरे सर्वजण बयाबाईच्या अज्ञेय वागत असत. दोघे बंधूही तिला मातेप्रमाणें मानून तिचा सन्मान ठेवीत असत. शेजारच्या स्त्रिया, लेंकी, सुना वगैरेना बयाबाईआकांचा फार

मोठा आश्रय मिळत असे. यावरून विधवेबद्दल तरी या कुटुंबांत अनुदार वृत्ति खचित नसल्याचें दिसून येतें.

८. उपनयनसंस्कारानंतर रावजी व भालचंद्र या दोघा मुलांस ह्या काला-प्रमाणें वैदिक शिक्षण व कर्माचें शिक्षण प्राप्त झालें. दोघेही बंधू वडिलांबरोबर राजवाडा व इतर ठिकाणीं भिक्षुकी वृत्तीस जात असत. श्रीकृष्णातीरीं जेहेकरा-पूर क्षेत्र आहे, तेथील वे. शा. सं. शिंपेशास्त्री यांनीं आपली कन्या रावजीस समर्पण केली. तिचें नांव गंगाबाई ठेविलें. त्रिपुटी येथील पांडुरंग बोवा दगडे यांचे कन्येशीं भालचंद्र यांचा विवाह झाला. तिचें नांव अन्नपूर्णा होतें. रावजीचें तीस वर्षांपर्यंत त्यांना वडिलांचा आश्रय होता. शके १७६५ मध्ये शिवरामभटजी कैलासवासी झाले. ह्यावेळीं रावजीस एक कन्या झाली होती. प्रसिद्ध सत्पुरुष श्रीविष्णुकर्वींचा जन्म होण्यापूर्वीं एकच वर्ष आजोबांनीं निजधाम गांठलें; यामुळें विष्णुकर्वींना पाहण्याचें भाग्य त्यांना लाधलें नाहीं ! वडिलांच्या शिकवणीप्रमाणें अत्यंत सात्विकपणें दोघा भावांचा प्रपंच चालूं होता. शिवरामभटजीही फार शुद्धाचरणी, नीतिमान् व ईश्वरभक्त असल्यामुळें दोघे-पुत्रही त्यांचेसारखेच शुद्ध, नीतिमान् व ईश्वरभजनीरत असे होते.

९. वडिलांचे पश्चात् या तिघा भावंडांनीं संसारांतील कामाची वांटणी करून घेतली. वडील बहीण बयाअक्काचे हातीं गृहव्यवस्था सोंपविली. रावजीचें अक्षर फारच सुंदर असल्यामुळें ते सतत पोथ्या-ग्रंथ-लिहिण्याचें काम करूं लागले, व भालचंद्रबोवा गांवांत भिक्षुकी करीत असत. भालचंद्रबोवांना नित्य मोठी प्राप्ति होत असे, ती घरीं येतांच बयाबाईचे स्वाधीन करण्यांत येई. रावजी रात्रंदिवस ग्रंथ लिहिण्यांत निमग्न असल्यामुळें ते गृहव्यवस्थेकडे अगर भिक्षुकीकडे फारसे पाहात नसत. त्यांचें ग्रंथलेखन म्हणजे त्या कालचा छापखानाच होय. कित्येक राजेरजवाड्यांनीं यांचेकडून ग्रंथ लिहवून घेतले आहेत. हल्लींही त्यांचे हातचे ग्रंथ सातारा प्रांतीं पाहण्यास सांपडतात. त्यावरून त्यांच्या दिव्य अक्षराची कल्पना येते. हे बंधुद्वय प्रपंचपरमार्थाचा बोजा धकवीत असतांनाच श्री प्रतापसिंह महाराजांवर इंग्रज प्रभूची अवकृपा होऊन त्यांना राज्य चालविण्याचे दगदगींतून इंग्रजांनीं मुक्त केलें व श्रीक्षेत्र काशी येथें परमार्थ साधनांत हरिहरि म्हणावयास लावून आनंदांत काळक्रमणा करायला ठेविलें ! नंतर प्रतापसिंहांचे बंधु शहाजी महाराज यांची स्थापना इंग्रज सरकारचे हस्ते सातारच्या शिवछत्रपतीचे सिंहासनावर झाली ! ! शहाजी महाराजांनीं निपुत्रिक होण्याचें पाप केल्यामुळें अशा पातक्याकडे गादी चालविण्यापेक्षां सन १८४८ त सातारचें राज्य इंग्रज प्रभूंनीं आपल्यांत सामील करून घेतलें. शिवछत्रपतींनीं अनेक आपत्ती सोसून यवनांच्या ताब्यांतून महाराष्ट्रभूमि मुक्त केली होती,

ती आतां चक्रनेमिक्रमानें इंग्रज सरकारच्या अधिकारांत जाऊन आंग्लप्रभूच्या वैभवाचे गोड घुटके घेण्याचा योग महाराष्ट्र देवीस प्राप्त झाला !! ही सर्व हकिकत समक्ष पाहण्याचें भाग्य रावजी व भालचंद्रबोवा यांच्या नशिबीं होतें. राजाश्रय तुटल्यावर मग मात्र सर्वासच विपरीत प्रसंग आला. त्याप्रमाणें हेही बंधु उदासीन झाले. तथापि.

तुका म्हणे तथा भार घातलिया ।

उपेक्षिना दयासिंधु माझा ॥ १ ॥

या संतोक्तीवर भर देऊन दोघा बंधूनीं संसार व परमार्थ चाहू ठेवला.

ॐ श्रीसद्गुरु समर्थ.

२ बालपण.

भो सद्गुरु, ताराया दीन जनालागि धरिसि भवतार ।

यास्तव नमितों तुजला, धरिली कास मी तुझी मला तार ॥ १ ॥

१. रावजी भटजी व भालचंद्रबोवा ठरल्यापद्धतीप्रमाणें संसार ईश्वरार्पण बुद्धीनें चालवीत होते. संसाराचें कार्याखेरीज यांचा काल ईशस्मरणांत जात असे. सौभाग्यवती गंगाबाई या पतिव्रता व ईश्वरावर अत्यंत प्रेम ठेवणाऱ्या असत. प्रपंचांत त्यांची वागण्याची हातोटी फार उत्तम असे.

कुटुंबं रक्षयिष्यामि आवृद्धबालकादिकम् ।

अस्ति नास्तीति पश्यामि द्वितियेसा पदेऽब्रवीत् ॥

या सप्तपदींतील प्रतिज्ञेप्रमाणें कुटुंबधर्म त्यांना उत्तम चालवितां येत असे. कुटुंबांतील बालकें, वृद्ध व इतर संसर्गीं यांचें प्रेम संपादन करून त्यांचें संरक्षण करणें व घरांतील वस्तु नीटनेटक्या जपून ठेवणें, कमजास्त पाहणें हा सुगृहिणीचा धर्म आमची मातामही गंगाबाई इजमध्ये उत्तम उत्तरला होता. ज्यांना कुटुंबधर्म चांगले चालविता येतात त्यांना समाजधर्म सहज पाळतां येतात. या नियमानुसार गंगाबाईही गोरगरिबांचे फार उपयोगी पडे शिवाय घरांत बयाबाईचें शिक्षणही उत्तम प्रकारचें लाभत असें. यामुळें वेदांताचा अभ्यास न करतां भूतमात्रीं नम्रत्व हे गुण या माउलीचे ठिकाणीं आपोआपच उत्तरले होते. म्हणूनच या घराण्यावर परमेश्वराची कृपा झाली. चिंतामणीपासून तिसरी पिढी रावजी भटजींची होती. या तीनही पिढ्यांत सात्विक व ईश्वरपरायण मंडळी होती. अशा सत्कुळांत उच्च दर्जाचे जीवच जन्म घेतात. “ शुचीनां

श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ” या नियमाप्रमाणें या शुद्ध कुळांत कांहीं कांहीं शुद्धात्म्यांनीं जन्म घेतले.

२ शके १७५४ चे सुमारास रावजी भटजीस प्रथम कन्यारत्न झालें. या कन्येचें नांव यशोदा ठेविलें होतें. पुढें या ईश्वरपरायणकुळांत सौभाग्यवती गंगाबाईचें उदरीं शके १७६६ (मिति नक्की सांपडत नाही !) मध्ये एक पुत्ररत्न झालें. पुत्र होतांच सर्वत्र अगदीं स्वानंद पसरला. बारा दिवस पुत्रोत्सवाचा सोहळा उत्तम प्रकारें झाला. भालचंद्रभटजींनीं या पुत्रोत्सवांत अतिशय खर्च करून सतत आनंद वाढविला. बारावें दिवशीं शास्त्रोक्त पद्धतीनें नामकरण संस्कार करून या शिशूचें “ कृष्णा ” असें नामकरण केलें. हाच कृष्णा पुढें संतकवि “ विष्णुकवि ” या नांवानें प्रसिद्ध झाला. अशी एक दंतकथा आमचे घराण्यांत आजवर ऐकिवांत आहे कीं, त्या वेळचे सातारचे राजज्योतिषी यांनीं कृष्णाचें जातक वर्तवून फार आनंद प्रगट केला “ हा पुत्र तुमचें वंशांत कुलदीपक होईल. पण आपल्या कुटुंबनीय मंडळीस थोडा दुःखदायकही होईल. ” मुलगा कुलदीपक होणार या आशेनें मुलाकडे सर्वांचें लक्ष लागून राहिलें. हळूहळू कृष्णा बोंबडें बोलावयास व रांगावयास लागला. वडिलाबरोबर यानें पूजा करण्यास वसावें, त्यांचे प्रमाणें भस्मधारण, संध्या देवपूजा आरती करून देवांस व सर्वांस नमस्कार द्यावें याचे पूजेचे वेळीं रुद्राचे मंत्र याच्या बोंबड्या वाणीनें सहज प्रगट होत असत.

३. यानंतर सौ. गंगाबाईस दोन मुली दोन दोन वर्षांच्या अंतरानें झाल्या. मुलींचीं नांवां काशी व सीता अशीं ठेवलीं होतीं. तदनंतरचे कालांत दोन अल्पायुषी मुलें झाल्यावर शके १७७९, मार्गशीर्ष व। १ रोजीं रावजींना कन्या झाली तिचें नांव रंगु ऊर्फ रमाबाई. हीच माझी मातुश्री होय. नंतर शके १७८२ मध्ये विष्णु या नांवाचा मुलगा झाला. हे विष्णुपंत हल्लीं नागपुरास आहेत. त्यानंतर भीमा नांवाची मुलगी झाली. तिचेनंतर अनंत हा मुलगा शके १७८७ चैत्र शु। १४ रोजीं झाला. हा अनंता माहूरचे मठांत श्री विष्णुकवींच्या तोडीचा सत्पुरुष झाला. त्याची संक्षेपतः हकीगत पुढें येईलच. नंतर शके १७९० आश्विन शु. १ रोजीं गणपति नांवाचा मुलगा झाला. हे गणपतराव हल्लीं माहूरचे आसपासच असतात. रावजींना एकंदर अकरा मुलें झालीं. पैकीं दोन अल्पायुषीं मुलें सोडून देऊन बाकी पांच मुली व चार मुलगे होते. भालचंद्रबोवास अंबाबाई नांवाची फक्त एकच मुलगी होती. ह्याप्रमाणें हे विस्तृत कुटुंब अगदीं सुखासमाधानानें कालक्रमण करीत होतें.

४. आमचा लहान कृष्णा श्री बालकृष्णाप्रमाणेंच लीला करूं लागला. याचे अंगीं हूडपणा बिलकूल नव्हता. अगदीं लहानपणींच यास अक्षर ओळख झाली

होती. चालतां येऊं लागतांच शेजारच्या शंकराचे देवळांत जाऊन देवांकडे पाहात बसावें व तेथून त्यास त्याचे मंडळींनीं घेऊन जावें. रोज पुराणश्रवणास जावें व पुराणांतील ध्रुव, प्रल्हाद, राम, कृष्ण इत्यादिकांचीं चरित्रें श्रवण करावीं, व त्यासर्व गोष्टी घरीं येतांच आतेजवळ बसून तिला सांगाव्या. यामुळे कृष्णावर धार्मिक संस्कार फार उत्तम झाले. त्या काळचे प्रसिद्ध हरिदास ह. भ. प. हरिबोवा सातपुते रहिमतपूरकर हे नेहमीं सातान्यास कीर्तनासाठीं येत असत. त्यांचीं अत्यंत प्रेमळ कीर्तनें राजवाडा व इतर ठिकाणीं होत असत. हरीबोवांचें व रावजीचें मित्रत्व असल्यामुळे ते नित्य यांचें घरीं येत असत. त्यांचें प्रत्येक कीर्तनास कृष्णा नियमानें जात असे, व कीर्तन श्रवण करून येतांच घरच्या मंडळीस सर्व कीर्तन सांगत असे. कीर्तनांतील भक्तीचा विषय हा हरीबोवांस वारंवार विचारून त्यांना पुरेपुरेसे करीत असे. ध्रुवप्रल्हादांना लहानपणींच परमात्मा नारायण प्रसन्न कसा झाला वगैरे हकीगती यानें विचाराव्या. शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर यांचें लहानपणचें अलौकिक सामर्थ्य श्रवण करून मला असें होतां येईल काय असा बोवांस यानें प्रश्न करावा. यामुळे बोवांचें लक्ष कृष्णापाशीं गुंतलें व ते त्याच्या घरच्या मंडळीस नेहमीं सांगूं लागले कीं, कृष्णा हें एक अमोलिक रत्न तुमचें घरीं आहे. याची कुशाग्र बुद्धि असून ईश्वराविषयीं फार पूज्य बुद्धि आहे. यावरून हा कोणीतरी योगभ्रष्ट पुरुष असावा असें ते वारंवार म्हणत असत.

५. कृष्णानें बाल संवगडी जमवावे व आपण हरिदास होऊन श्रवण झालेल्या चरित्राचें कीर्तन करावें, नामाचा गजर मुलांसह करावा. कीर्तन व नामस्मरण हा त्याचा खेळच होता. परसांतील औदुंबराचे खालीं बसून श्रीदत्ताचे पादुकांची पूजा मोठ्या भक्तिभावानें करावी. भजन, पूजन, पुराण, कीर्तन यांत याच्या खेळाचा काल जात असे. तसाच चुलत्याबरोबर लहानपणींच सूर्यनारायणास एकशेंआठ नमस्कार घालीत असे, यामुळे त्याचें शरीर गुटगुटित झालें होतें. कृष्णा हा अतिशय देखणा, गोरा व भगवद्भक्तीचे तेजांत रंगलेला असल्यामुळे सर्वांना प्रिय झाला होता. घरच्या माणसांस तर फार कौतुक वाटेच, पण शेजाऱ्या पाजाऱ्यांस सुद्धां या मुलाचे गुण पाहून संतोष होत असे. यास हट्ट ठाऊक नसे. भावंडांशीं भांडण कधींच करीत नसे. एखादा पदार्थ मिळाल्यास तो सर्वास वांटून देत जावा, यामुळे सर्व मुलेंही याजवर खूष असत. संत, देव, ब्राह्मण यांजविषयीं आदर, नम्रत्व, शुचिर्भूतता, सत्याची आवड, निरालस्य व मोकळी वृत्ति हे गुण याचे ठिकाणीं सहज प्रगट दिसूं लागले. हे मिळविण्यासाठीं त्यास कांहींच प्रयत्न करावे लागले नाहींत. बालपणींच हे अनेक गुण एकत्र आल्यामुळे शांति ही सहजच कृष्णाजवळ नांदूं

लागली. त्याची नयनमनोहर बालमूर्ति पाहून कोणीही सहजच मोहित होत असे व आबालवृद्ध त्याजवर फार प्रेम करीत असत व हा मुलगा श्रीकृष्णाचा अवतार आहे असे म्हणत असत.

६. वयाच्या सातवे वर्षी फार मोठ्या थाटाने कृष्णाचा मौजीबंधन संस्कार झाला. मुंज होण्यापूर्वीच याला कर्माचे वळण लागलेले होते. नंतर थोड्याच वेळांत तो वेदाध्ययन करू लागला. गुरुजींच्या साहाय्याने संध्या, पुरुषसूक्त, रुद्र आणि बरीच स्तोत्रे पाठ करविण्यांत आली. याचे पाठांतर होण्यास बिलकूल उशीर लागत नसे. आपल्या भिक्षुकी घराण्यास योग्य व उपयोगी येईल असे शिक्षण देण्यासाठी वडिलांनी बरेच प्रयत्न केले. परंतु हे शिक्षण कृष्णास मानवेना. ज्याने अनेक लोकांस भक्तिपंथे स्वोद्धाराचा मार्ग चालण्याचे शिक्षण दिले तो काय उपाध्यायपणाच्या शिक्षणांत थोडाच सांपडणार ? प्रातर्विधि आटोपून शीतोदकाचे हौदावर स्नान, संध्या, पूजा, पांचशेपर्यंत सूर्यास नमस्कार इत्यादि आह्निक करावे. स्नानापूर्वी बिलकूल खाऊ नये. सकाळी व सायंकाळी देवांस व वडील मंडळीस नमस्कार करी व भजन पूजनांत निमग्न असे. शिवाय आठवे वर्षापासून श्रीगुरुचरित्रवाचनाचा त्यास हव्यास लागला. गुरुवारी उपोषण करून सायंकाळी पूजा, आरती थाटाने करावी; घरांत धान्य सांठविण्याचे अंवार असे त्यांत बसून एकांतांत ध्यानधारणा करावी. याप्रमाणे त्याचा शुचिर्भूतपणा व कर्माचार पाहून सर्व लोक आश्चर्याने थक्क होत असत. कृष्णाचे अक्षर दिवसेंदिवस वडिलांप्रमाणेच उत्तम तयार होत गेले.

७. रहिमतपूरकर बोवांचे कीर्तनांत सगुणनिर्गुण, जीवशिव, जगत्ईश्वर, मायाब्रह्म यांचा विचार झालेला कृष्णा निष्ठेने एकत असे व आपणास कलियुगी देव कसा भेटेल याची पृच्छा तो सतत करीत असे. त्याचे बुद्धिबल पाहून हरिदास, पुराणिक थक्क होत, व यास आपण धंदेवाईक भक्तांनी काय बोध करावा असे म्हणून ते कृष्णाबद्दल अत्यंत सद्वदित होत असत.

८. कृष्णा आतां नेहमी श्रीगुरुचरित्राची पारायणे करू लागला व एकांतांत बसून ध्यानधारणा व सकल साधनांचे सार जे नामस्मरण ते करू लागला. पांडुरंग महाराज त्रिपुटीकर यांचे कडून कृष्णास कांहीं आसनांची व प्राणायामाची माहिती मिळाली. दिवसेंदिवस कृष्णा एकांतांत जास्त राहू लागला. अनुष्ठान संपले की, बाहेरील संवगड्यांस प्रल्हादाप्रमाणे हा उपदेश करीत असे, हे त्याचे आचरण पाहून घरांतील मंडळीस हा वैराग्यसंपन्न होणार व प्रपंचपाश झुगारून देणार असे वाटू लागले. गांवांत अगर कोस दोन कोसांत कोणी संत आल्याची बातमी लागतांच कृष्णा ताबडतोब त्याचे दर्शनास जाऊन नम्र भावाने त्याचे चरणी लीन होत असे; व परिश्रम करून त्याचे प्रेम संपादन

बहु अवघड असे संतभेटी । परि जगजेठी करुणा केली ॥

तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी । सुखाचे शेजारी पडविली ॥

अशी उच्च दर्जाची स्थिति कृष्णाची होत असे. कृष्णाने आपले माता-पित्यास व कुलास धन्य केले. हा त्याचा सद्गुण त्याच्या बंधनास कसा कारण झाला व त्या मायापाशाच्या बंधांतून एकदम सुटका कशी झाली हे पुढील प्रकरणांतून वर्णन करण्यांत येणार असल्यामुळे येथे जास्त विस्तार करित नाही.

श्रीसद्गुरु समर्थ.

३. विवाह व गुरुप्राप्ति.

तारुण्ययुक्त जरि रूपवतीहि भार्या ।

राहेचि तत्पर तुझ्या वचनींच कार्या ॥

कालें करुनि परि ती रडवील जाणा ।

‘ कोटेंहि श्रीगुरुविना सुख तें मिळेना ’ ॥ १ ॥

१. मागील प्रकरणांत वर्णन केल्याप्रमाणे कृष्णास संतसहवास व ईश्वरप्रेम फार आवडू लागले, व यासाठी कथाकीर्तने, पुराणे वगैरेच्या श्रवणाचा नाद त्यास अतिशय लागला. मुलांचे हे चिन्ह पाहून याचे चित्त संसारासक्त होऊन हळूहळू प्रापंचिक भार घेण्यास कृष्णा कसा समर्थ होणार ही चिंता त्याचे वडीलास व चुलत्यास उत्पन्न झाली. यांत त्यांचे दृष्टीने कांहींच वावगे नव्हते. कोणासही आपल्या मुलाबद्दल असे वाटणे सहजच आहे. व याच दृष्टीने मुलांना शिक्षण मिळत असते. मग कृष्णाचे वडील तरी यास अपवाद कसे होणार ? घरच्या प्रपंचांतील कार्यापेक्षां कृष्णाचे लक्ष संतसमागमांत अधिक गढून राहते, हे पाहून आनंद तर होत असेच, परंतु आतांपासून हा जर वैराग्यशील बनला तर बरे नव्हे असेही वारंवार त्यांच्या मनांत येत असे. व आतां कृष्णाचा विवाह करून पत्नीरूप पाशाने त्यास घट्ट आवळून टाकावे असे विचार घरांत सुरू झाले. मातुश्री गंगाबाईनीं तर ताबडतोब रुकार दिला, व लहानपणींच वधूबरे कशी गोड दिसतात याचे रसभरित पुराण त्या सतत वाचू लागल्या.

२. एकेदिवशीं ह. भ. प. रहिमतपूरकर बोवा घरीं आले असतां भालचंद्रबोवांनीं ही कथा त्यांचे जवळ सहज निवेदन केली, व कृष्णास संसारबद्ध केले पाहिजे असे म्हणाले. त्यांचे सर्व बोलणे ऐकून घेऊन बोवांना आनंद वाटला, पण एका जीवाच्या पारमार्थिक उन्नतींत विघ्न उत्पन्न करणे बरे नव्हे असेही ते म्हणाले. परंतु त्यांच्या सांगण्याचा कोणाच्याच चित्तावर बिलकूल परिणाम झाला नाही.

व कृष्णाचें लग्न यंदा केल्याशिवाय राहावयाचें नाहीं असा सर्वांचा निर्धार झाला. हा त्यांचा निर्धार पाहून कृष्णासारखा देखणा, हुषार आणि भगवद्भक्त जामात करावा अशी बोवांस इच्छा उत्पन्न झाली.

कुलं च शीलं च वयश्च रूपं त्रिद्यां च वित्तं च सनाथतां च ।

एतान्गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमर्चितनीयम् ॥१॥

वरपरीक्षेचें या सप्तगुणांत कृष्णा पूर्णपणें उतरत आहे असें बोवांनीं पाहिलें व रावजीकडे आपले बंधु सीतारामबोवा यांची कन्या कृष्णास करून घेण्याविषयीं विनंति केली. या भगवद्भक्त घराण्याशीं आपला संबंध होत आहे आणि वधूही वधू-परीक्षेत बरी दिसल्यावरून सर्वांनीं बोवांची विनंति मान्य केली. वधूवरांचें घटित पाहून तिथिनिश्चय केला, व सुमुहूर्तावर कृष्णाचें लग्न झालें. शुभ मंगल सावधान हीं अक्षरें कानीं पडतांच श्री समर्थ रामदास सावध होऊन पळून गेले, हा विचार कृष्णाजीचें मनांत आला. पण त्याच्या परिस्थितीमुळें त्यास लग्न समारंभांतून हालतां आलें नाहीं. पुरोहितांनीं लग्नप्रयोग उत्तम पार पाडला. सीमांतपूजा, देवप्रतिष्ठा, वाङ्-निश्चय, गौरीहर, मधुपर्कपूजा, कन्यादान, लाजाहोम, सप्तपदी, ऐरणीदान, गृहप्रवेश, लक्ष्मीपूजनादि सर्व विधि यथाशास्त्र पद्धतीनें झाले.

३. विवाहविधींतील रहस्य उपाध्यायांना अगर वधूवरांच्या पित्यांना जर कळतें तर किती तरी चांगलें झालें असतें. पण फार वाईट वाटतें कीं, आम्हां आर्यांचें शोडष संस्कार जीवांची ऐहिक व पारमार्थिक उन्नति करणारे असतांही त्यांकडे समाजाचें अत्यंत दुर्लक्ष झालें आहे. सर्वच संस्कार दिव्य आहेत. प्रस्तुतचे भौतिक शास्त्राचे बोलबाल्याचें काळांत हे संस्कार ह्मणजे कर्मकचाट वाटतें. परंतु भौतिक शास्त्राची दृष्टि लावून जरी शोडष संस्कार तपासले तरीसुद्धां फार आनंददायक मर्म लक्षांत येतें. विशेषतः प्राचीन आर्यांनीं-ऋषींनीं-विवाहप्रयोग इतका सुंदर रचला आहे कीं, त्यांत वधूवर, उभयतांचीं मातापितरें व समाज या सर्वांसाठीं कांहीं प्रतिज्ञा करून ठेविल्या आहेत. त्या प्रतिज्ञांप्रमाणें वधूवर, त्यांचे मातापिता व समाज या सर्वांनीं वागण्याचें ठरविल्यास प्रत्येक कुटुंब-प्रत्येक गृह-नंदनवन झालेले दृष्टीस पडेल. यासाठीं संस्कारांत काय दिव्यत्व भरलें आहे हें उपाध्यायवर्ग व यजमानवर्ग यांनीं प्रस्तुत कालीं समजून घेणें अत्यंत जरूरीचें आहे. संस्कारांवर चिकित्सक दृष्टीनें मीं निबंध लिहिला आहे. तथापि अनेक अडचणींमुळें तो अप्रकाशित राहिला आहे. विवाहसंस्कारांतील मर्म व त्याचें दिव्यत्व व त्यावरून सुचलेले विचार मांडण्याचें हें स्थळ नसल्यामुळें फक्त किंचित्

दिग्दर्शन केलें आहे. त्यावरून समाजाचें लक्ष या विषयाकडे वेधेल अशी आशा आहे.

४. कृष्णाचा लग्नसोहळा फारच थाटाचा झाला. ह्या कालाप्रमाणें रहिमतपूर कर बोत्रांनीं देणगीही पुष्कळ दिली. वधूप्रवेश होऊन वधूचें नांव " राधाबाई " ठेवण्यांत आलें. हा राधाकृष्णांचा लहानसा गोजिरवाणा जोडा किती सुंदर दिसत आहे असें म्हणून सर्वास आनंद झाला. गंगाबाईचे आनंदास पारावार राहिला नाहीं. यावेळीं कृष्णाचें वय १२ वर्षांचें व राधाबाईचें वय नऊ वर्षांचें होतें.

५. आतां मात्र कृष्णाचें लक्ष संतसहवासापेक्षां संसाराकडे लागेल असें वडील मंडळीस वाटूं लागलें. राधाबाई गृहकृत्यांत हुषार व विनयशील असल्यामुळे तिजबद्दल सासरचे मंडळींत प्रेम उत्पन्न होण्यास मुळींच उशीर लागला नाहीं. सर्वांची ती आवडती झाली. आतां प्रपंचाचा भार थोड्या कालांत अंशतः तरी कृष्णा उचलील असें वाटूं लागलें, व त्यास त्याप्रमाणें शिक्षणही मिळूं लागलें. परंतु कृष्णानें निराशा कशी केली याचा वृत्तांत ऐकण्यास पुढील प्रकरणापर्यंत थांबलें पाहिजे.

६. लग्नानंतर कृष्णानें कीर्तन पुराण वर्ज केलें नाहीं. पूर्वीपेक्षांही त्याची चित्तवृत्ति परमार्थसाधनाकडे जास्त ओढ घेऊं लागली. श्रीगुरुचरित्राचीं पारायणें अगदीं एकांतांत बसून करावीत, नित्य पारमार्थिक ग्रंथ वाचावेत, सातान्धास मंगळवार पेठेंत लोणारआळी आहे तेथें रोज याच्या पुराणास मंडळी जमत. त्या ठिकाणीं रामविजय, हरिविजय, भक्तविजयादि प्राकृत ग्रंथ अती रसाळ वाणीनें हा लहान मुलगा सांगत असे. तेथील मंडळी यास देव म्हणत असत. पुराणाचे वेळीं कृष्णा आला म्हणजे देव आला व त्याचा सुवास सुटला आहे असें म्हणून ती भाविक मंडळी कृष्णाचा फार आदर करीत असत. त्यास एकांताची फारच हौस होती. बाहेर आल्यावर संवगडी जमवून कीर्तनद्वारां उपदेशाचें कार्य तो करीत असे. प्रल्हादाचें चरित्र या बालश्रोत्यांस त्यानें सांगावें व

गडयांनो ध्या हरिच्या नामा । लिहितां कशास ओनामा ॥
हे शिकवावें.

कौमारे आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह ।

दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ भागवत ॥

बहुता जन्मा अंती जन्मलासी नरा । देव तूं सोयरा करी बापा ॥

॥ तुकाराम ॥

याप्रमाणें मुलांना उपदेश करून बालगोपालांच्या संगतींत कृष्णा कृष्णमय होऊन स्वतःचें देहमान विसरत असे; वृत्ति अगदीं तदाकार होत असत.

ऐसें नेणों काय अपैसें । तया तेंचि कीजे अभ्यासें ।

समाधि घर पुसे । मानसाचें ॥ ज्ञानेश्वरी अ. ६ ॥

एकांतांत समाधिसुख त्याची पाइकी करूं लागलें, व लोकांतांत बालगोपालादिकांना भगवद्भक्तीचा उपदेश करतांनाही समाधि याचें घर विचारीत येत असे. श्रीमदाद्य शंकराचार्यांनीं आठवें वर्षीं संन्यास घेऊन सोळा वर्षांपर्यंत अप्रतिम भाष्यें लिहिलीं.* श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं पंधराव्याच वर्षीं ज्ञानेश्वरीसारखा लोकोत्तर ग्रंथ निर्माण केला. श्रीनृसिंहसरस्वतींनीं आठवे वर्षीं संन्यास घेतला. वगैरे उदाहरणें कृष्णासमोर असत व तदनुरूप तोही परमार्थासाठीं अधिकारी बनत चालला. असे पुरुष योगभ्रष्ट असतात. पूर्वजन्मीं शिल्क राहिलेला योग या जन्मीं लहानपणींच परा करितात.

“ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ गीता अ. ६ ॥

तंव कृष्ण म्हणती पार्था । जया मोक्षसुखीं आस्था ।

तया मोक्षावांच्छनि अन्यथा । गति आहे गा ? ॥ १ ॥

परि एतुलें हेंचि एक घडे । जें माझारी विसवावें पडे ।

तेंही परि ऐसेनि सुरवाडें । जो देवा नाही ॥ २ ॥

एरव्हीं अभ्यासाचा उचलता । पाउलीं जरी चालता ।

तरि दिवसा आधीं ठाकता । सोहं सिद्धीतें ॥ ३ ॥

परि तेतुला वेग नव्हेचि । म्हणऊनि विसावा तरि निकाची ।

पाठी मोक्षु तंव तैसाची । ठेविला असे ॥ ४ ॥

ज्ञानेश्वरी अ. ६

यावरून पाहतां मागील जन्मीं जो योग होणें शिल्क राहून विसावा घेतला होता, तो या जन्मांत लहानपणींच सहज सिद्ध होतो.

मोटकी देहाकृती उमटे । आणि निजज्ञानाची पाहां. टे ।

* आचार्यांच्या भाष्यग्रंथाबद्दल पाश्चात्य तत्ववेत्ते मॅक्समुल्लर, शोपेनहार वगैरे मुक्तकंठानें स्तुति करतात. एकच उतारा देतो.

“ आचार्यभाष्यासारख्या सुंदर ग्रंथाचें एखाद्या युरोपियन भाषेंत संपूर्ण भाषांतर झाल्याशिवाय तत्वज्ञानाचा इतिहास पुरा होणार नाही. प्रत्यक्ष सरस्वतीस सुद्धां आचार्य-भाष्याची महती गातांना शीण आल्याशिवाय राहणार नाही. ”

सर वुड्ल्यम जोन्स.

सूर्यापुढें प्रगटे । प्रकाशु जैसा ॥ १ ॥
 तैसी दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां ।
 बाळपणींच सर्वज्ञता । वरी तयाते ॥ २ ॥
 तिये सिद्ध प्रज्ञेचेनि लाभे । मनचि सारस्वतें दुभे ।
 मग सकळ शास्त्रें स्वयंभे । निघतीं मुखें ॥ ३ ॥
 अमरीं भाट होइजे । मग मृत्युलोकार्ते वानिजे ।
 ऐसें जन्म पार्था गाजे । ते तो पावे ॥ ४ ॥

याप्रमाणें कृष्णास लहानपणींच आपोआप बोध ठसावला, व प्रभूच्या सगुण प्रेमांत स्वतःचा विसर पडूं लागला. भूकतहान, शीतउष्ण, अथवा झोंप यांची त्यास बाधा होईनाशी झाली. श्रीगुरुचरित्राचीं पारायणें व संतसहवास यांशिवाय त्याला दुसरें कांहींच सुचत नव्हतें. एकदां “ सद्गुरुवांचोनि सांपडेना सोय ” यावर त्यानें कीर्तन श्रवण केलें. रामकृष्णादिकांनींही गुरु केले होते, नामदेव गुरुवांचून कसा कच्चा राहिला होता वगैरेचें श्रवण केल्यावर असा मार्गदर्शक गुरु आपणांस कसा प्राप्त होईल अशी त्यास अत्यंत तळमळ उत्पन्न झाली. गुरुप्राप्तीसाठीं बाहेर कोठें जावें तर घरांतून बाहेर जाण्याची परवानगी मिळत नसे.

संसारबंधनिर्मुक्तिः कथं स्यान्मे कदा प्रभो ।
 इति या सुदृढा बुद्धिर्वक्तव्या सा मुमुक्षुता ॥ अपरोक्षानुभूति ॥
 संसारबंधापासुनी सुटे देवा कसा कधीं ? ।
 दृढ बुद्धि अशी तीव्र मुमुक्षा तेचि बोलिली ॥

वामन पंडित.

याप्रमाणें त्याचे ठिकाणीं गुरुप्राप्तीविषयीं तीव्र तळमळ उत्पन्न झाली. अन्न-पाणी गोड लागेना. कृष्णा जरी अनेकजन्मसंसिद्ध होता तरीही वर लिहिलेल्या रामकृष्णादिकांच्या उदाहरणांवरून व ध्रुवप्रल्हादांना नारायणाची प्राप्ती करून देणारे गुरु जसे भेटले तसे मला कधीं भेटतील ही तळमळ सारखी सुरू होती. एके दिवशीं गुरुचरित्राचें एकांतात पारायण केल्यावर दृष्टांत झाला कीं, तूं पांडुरंग बोवापासून उपदेश घे. दुसरे दिवशीं जन्ममरणात्मक संसारबंधापासून मुक्त होण्याचें ज्ञान गुरुपासून संपादन करण्यासाठीं मुण्डकोपनिषदांत सांगितल्याप्रमाणें.

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
 याप्रमाणें पांडुरंग बोवाकडे जाऊन त्यांच्या चरणावर मस्तक लीन केलें व
 तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ गीता

मला संसारबंधनांतून सुटण्यास प्रभूची कृपा कोणत्या उपायानें होईल तो उपाय सांगा अशी कळकळीची विनंति केली. शिष्य प्रज्ञावंत व अधिकारी आहे असें पाहून गुरूंनीं अनुग्रह केला व शिष्यास कृतार्थता आली. जीवशिवाचें ऐक्य घडलें; भेदाची मिरगांठ उकलली. जन्ममरणाचें विरडें तुटून गेलें. गुरूपदेशाबरोबर ही खात्री होणारे जीव किती धन्य म्हणावे !

अभंग—पांडुरंगें सत्य कृपा मज केली । निरसोनि संदेह देहबुद्धी ॥ १ ॥

जीवशिवा शेज रचिली स्वानंदें । आउटावें पदीं आरोहण ॥ २ ॥

निजीं निजपदीं निजविला तुका । अनुहात हल्लरुं बाळका गाये ॥ ३ ॥

७. कृष्णाचे चुलते भालचंद्रबोवा यांचे श्वशुर पांडुरंगबोवा हे त्रिपुटीस श्री गोपाळनाथ सत्पुरुष होऊन गेले त्यांचें वंशज होत. श्रीएकनाथ महाराजांचे परंपरेंतील हा मठ आहे. देवनाथ, दयाळनाथासारखे या परंपरेंत सत्पुरुष झाले आहेत. पांडुरंगबोवास प्रापंचिक पाश कोणताच राहिला नसल्यामुळें ते मुलीच्या घरीं माडीवर राहिले होते. सुंदर ब्रह्मकर्म करून मधुकरीवर निर्वाह करीत असत व राहिलेला वेळ हरिस्मरणांत घालवीत असत.

बाहेरी कर्में क्षालिला । भीतरीं ज्ञानें उजळिला ॥

अशी पांडुरंग बोवाची स्थिति होती.

अशा गुरूचा अनुग्रह कृष्णास होण्याबरोबर जन्माचें सार्थक झालें असें त्यास वाटूं लागलें. एक वर्षपर्यंत त्यानें श्रीगुरुसेवा उत्तम प्रकारें केली. गुरु उठण्यापूर्वीं आपण उठून त्यांची खोली स्वच्छ झाडून सारवून ठेवावी, स्नान करून त्यांना पूजेची तयारी करून द्यावी, गुरूच्या आज्ञेप्रमाणें सर्वदा वागावें व सन्निधं राहून सेवा करावी व नित्य बोधामृतपान करावें. गुरुसेवेची आवड त्याचे ठिकाणीं उत्कृष्ट उत्पन्न झाली होती.

एखादिया वेळां । श्रीगुरूचिया खेळा ।

लोण करी सकळा । जीविताचें ॥ ज्ञा. अ. १३ ॥

जो गुरुदास्ये कृशु । जो गुरुप्रेमें सर्पाशु ।

जो गुरुआज्ञे निर्वासु । आपणाचि ॥

जो गुरु कुळें सुकुलीनु । जो गुरुबंधु सौजन्यें सुजनु ।

जो गुरु सेवाव्यसनें सव्यसनु । निरंतर ॥

गुरु संप्रदाय धर्म । तेचि जयाचे वर्णाश्रम ।

गुरु परिचर्या नित्यकर्म । जयाचे गा ॥

गुरु क्षेत्र गुरु देवता । गुरु माता गुरु पिता ।

जो श्रीगुरु सेवे परौता । मार्गु नेणें ॥

श्रीगुरूचें द्वार । तें जयाचें सर्वस्व सार ।

गुरुसेवकां सहोदर । प्रेमें भजे ॥
 जयाचें वक्त्र । वाहे गुरुनामाचे मंत्र ।
 गुरुवाक्या वांचूनि शास्त्र । हातीं न शिवे ॥
 श्रीगुरुचें उशिटे । लाहे जें अवचटे ।
 तें तेणें लाभें विटे । समाधीसी ॥
 जया इये भक्तीची चाड । जया इयें विषयींचें कोड ।
 जो हें सेवेवांचून गोड । न मनी कांहीं ॥
 तो तत्वज्ञानाचा ठावो । ज्ञाना तेणेचि आवो ।
 हे असो तो देवो । ज्ञान-भक्त ॥ ज्ञानेश्वरी ॥ अ. १३

ध्यानमूलं गुरोर्मूर्तिः पूजामूलं गुरोः पदम् ।
 मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं मोक्षमूलं गुरोः कृपा ॥
 गुरुर्देवो गुरुर्धर्मो गुरुनिष्ठा परं तपः ।
 गुरोः परतरं नास्ति नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥ गुरुगीता ॥

याप्रमाणें भावना ठेवून अक्षय गुरुसेवारत असविं. “ गुरोः पादोदकं पानं
 गुरोरुच्छिष्ट भोजनं ” याप्रमाणें नित्य चरणतीर्थ व प्रसाद घ्यावा व
 रात्रंदिवस गुरुसेवेत तल्लीन राहावें. याप्रमाणें एक वर्षभर क्रम चालला.
 नंतर एके दिवशीं शिष्याकडे पाहून—

“ ब्रह्मविद् इव ते सोम्य मुखं भाति ”

“ बाळा तू ब्रह्मनिष्ठ आहेस. तुझ्या मुखावर ज्ञानाची चमक दिसू लागली
 आहे, ” असे म्हणून सद्गुरूंनी हा आपला आवडता बाळ मांडीवर बसवून
 प्रेमभावनें कुर्वाळिला, आलिंगिला व डोळ्यांतील प्रेमाश्रूंनी त्यास न्हाऊं घातलें
 व त्यास म्हणाले “ आतां आम्हीं तुला सेवेतून मुक्त केले आहे, अतःपर तू
 फक्त सगुण परमात्म्याचे दर्शनाची लालसा ठेव. तुझ्यामुळे माझाही उद्धार
 होणार आहे. ” अशी गुरुच्या मुखांतील अमृतमयवाक्यें श्रवण करून
 सद्गुरूच्या पायांवर मस्तक ठेविलें. नंतर कृष्णाचे ठिकाणीं सगुण साक्षा-
 त्काराची तीव्र तळमळ उत्पन्न झाली व ती पुढें कशी शांत झाली हें पुढील
 प्रकरणांत समजणार आहे.

८. कृष्णानें चतुर्थाश्रम घेतल्यावर माहूरच्या आश्रमांत माघ शुद्ध द्वादशीस
 पांडुरंगबोवांची पुण्यतिथि ते करीत असत. पांडुरंगबोवांची गुरुपरंपरा माहीत
 नाहीं. कारण श्री विष्णुकवींनीं संन्यास घेतल्यावर संन्यास देणारे गुरु उमर-
 खेडचे चिन्मयानंद संस्थानचे अधिपति नित्यानंदस्वामी यांची परंपरा ते
 चालवूं लागले व तीच परंपरा विष्णुकवींचे शिष्य चालवीत आहेत.

९. नंतर क्रमाक्रमानें रावजींच्या मुलांच्या मुंजी व लग्नें झालीं. यशोदा

त्यांचे घराजवळ दत्तोबा मांडवगणे यांस व काशी गेजारींच सदोबा काळे यांस दिली. मेढ्याचे लक्ष्मणराव देशपांडे यांना सीता दिली. रंगुबाईस खरशी येथील सदाशिवपंत जोशी यांना व भीमास श्रीक्षेत्र धोम येथें वामनराव जोशी यांना दिली. विष्णुपंतांचें लग्न होऊन त्यांना पांच मुली झाल्या व त्यांचें कुटुंब निवर्तले. अनंता हा नैष्ठिक ब्रह्मचारी राहून पुढें संत झाला. गणपतरावही ब्रह्मचारीच आहेत. या घराण्याचा पुत्रसंततीकडून वंशविस्तार झालेला नाही.

श्रीसद्गुरुसमर्थ.

४ गृहत्याग.

सोडी आस खरोखरीच मनुजा, राहूं नको मंदिरीं ।
संगें कोणि नये तुझ्या गृह-सुता-संपत्ति वा सुंदरी ॥
ऐसा कांहीं विचार मानसि धरी, लागे गुरूच्या पदा ।
ब्रह्मानंदचि प्राप्त होइल तुला, वारील तो आपदा ॥ १ ॥

१ दिवसेंदिवस कृष्णा मोठा होत आहे, आतां प्रपंचाचा भार घेऊन तो वडिलांना चांगली मदत करील अशी आशा वाटूं लागली. परंतु कृष्णाचें चित्त श्रीदत्तदर्शनासक्त झाल्यामुळे प्रपंचांत विलकूल रमेनासें झालें. श्रीदत्तात्रयाचें सगुण दर्शन होऊन मला कृतार्थता कधीं येईल असें चिंतन सतत होऊं लागलें व घरांतील मंडळी तर त्याचे या विचाराचे आड येऊन संसाराचें बंधन दृढ करूं लागली. परंतु कृष्णा मात्र सारखा तळमळूं लागला.

जेव्हां वसंतऋतुयामिनि शुक्लपक्षी । नक्षत्रराजमुख लक्षि चकोरपक्षी ।

तेव्हां म्हणेन कवि त्या बसुनी वनांत । श्रीदत्त दत्त जय श्री गुरुदेव दत्त ॥ १ ॥

अशी तीव्र चिंता सुरू असतां एक दिवस कृतनिश्चय करून कृष्णा एका नाटक मंडळीबरोबर निघून सातान्यापासून सोळा कोसांवर श्रीकृष्णाकांठीं कऱ्हाड क्षेत्रीं जाऊन पोचला. नाटक मंडळीचे बरोबर गेल्यास आपले इच्छे-प्रमाणें श्रीदत्तक्षेत्रांत राहून कार्यसिद्धि करावी असा त्याचा हेतु होता. कृष्णा कऱ्हाडास नाटक मंडळींत आजारी होऊन पडला. कृष्णा घरांत नाही असें पाहून घरची मंडळी चिंतातुर झाली. पण ज्यांचे संमतीनें कृष्णा गेला होता त्यांजकडून बातमी फुटल्यामुळे ताबडतोब भालचंद्रबोवा कऱ्हाडास गेले व कृष्णास घेऊन आले. यानंतर पांच सहा महिन्यांनीं कृष्णास श्रीनृसिंहवाडीहून चुलत्यांनीं आणलें व आतां तुला लागेल तें मी येथें पुरवितों परंतु तूं आम्हांस सोडून क्षणभर सुद्धां बाहेर जाऊं नयेस असें वारंवार परोपरीनें विनवून चुलते भालचंद्रबोवा यांनीं सांगितलें.

कृष्णाचें चित्त संसारासक्त होत नाही हें वरें नाही असें सर्वास वाटूं लागलें. तथापि कृष्णाचे इतर गुणांमुळें त्याजवर घरची व बाहेरची मंडळी प्रेमच करीत असत. बाहेरून येण्यास कृष्णास उशीर झाल्यास सर्वजण चिंतातुर होत असत. वडील व चुलते तो आल्याशिवाय भोजनही करीत नसत. या प्रमाणें कृष्णानें आपल्या उत्तम आचरणानें सर्वांचीं अंतःकरणें आकर्षण करून घेतलीं होतीं.

२. वयाच्या चवदावे वर्षीं सौ. राधावाई ऋतुमती झाल्या. लगेच त्यांचा गर्भाधान संस्कार थाटानें पार पडला. आतां मात्र कृष्णाचे पायांत स्त्रीरूपी शृंखला पक्की अडकली आहे; हा आतां कोठें पळून जाण्याचें भय राहिलें नाही; आतां प्रपंचांत त्याचें चित्त लागेल, असें सर्वास वाटूं लागलें.

३. परमात्म्याचें सगुण दर्शन झालें पाहिजे हा ध्यास सारखा लागून राहिला होता. मधून मधून लहानशी कविता करावी ती दर्शनाचे तळमळीचीच असावी. हें लहानपणचें कवित्व उपलब्ध होत नाही यास इलाज नाही ! एकदां त्याचे गुरूजवळ घरच्या मंडळींनीं विनंति केली कीं, कृष्णाचें चित्त प्रपंचाकडे वळेलसा बोध करा. गुरुमहाराजांना शिष्याचा अधिकार माहीत होताच. एके दिवशीं पांडुरंगबोवांनीं कृष्णास उपदेश केला तो असाः—भूतमात्रीं ईश्वर आहे. तो सर्वव्यापी अनंत आहे. प्रत्येक पदार्थमात्रांत त्यास पाहणें हाच सगुण साक्षात्कार आहे. करितां गृहोपाधि न सांडितां प्रपंच व परमार्थ घरीं राहून आनंदानें साधणें हेंच परमार्थसाधन होय.

आतां गृहादिक आध्वे । हें कांहीं नलगे त्यजावे ॥

जे घेते झालें स्वभावे । निःसंग म्हणवुनी ॥ ज्ञानेश्वरी अ० ५ ॥

अभंग—नामसंकीर्तन साधन पै सोपें । जळतील प्रापें जन्मांतरिचीं ।

नलगे सायास जावे वनांतरा । सुर्वे येतो घरा नारायण ॥

ठायींच बैसोनि करा एकचित्त । आवडी अनंत आळवावा ।

रामकृष्ण हरी विठ्ठल केशवा । मंत्र हा जपावा सर्वकाळ ॥

याहूनि आणिक नाही पै साधन । वाहतसें आण विठ्ठलाची ।

तुका म्हणे आहे सोपें सर्वाहुनी । शहाणा तो धणी घेतो येथे ॥

अशा तऱ्हेनें उपदेश केला. उपदेश सांगण्याचें बंद झाल्यावर कृष्णानें सांगितलें कीं, महाराज ! सगुण परमात्म्याचें दर्शन झालें म्हणजे मला संसार-परमार्थ गोड लागेल तेथपर्यंत मला कांहींच गोड लागत नाही, चित्त कोठेंही लागत नाही व वृत्ति अगदीं उदासीन झाली आहे.

गर्भाधान होऊन एक वर्ष झालें. नित्य पारायणें व संतसहवास सुख होताच. एके दिवशीं खालील अभंगावर वैराग्यपर कीर्तनाचें श्रवण झालें.

नको नको मना गुंतूं मायाजाळीं । काळ आला जवळीं ग्रासावया ।
 काळाचिये उडी पडेल वा जेव्हां । सोडविना तेव्हां मायवाप ॥
 सोडविना कोणी पाठिची बहिणी । शेजची कामिनी दूर राहे ॥
 तुका म्हणे तुज सोडविना कोणी । एका चक्रपाणी वांचुनिया ॥ १ ॥
 सोयरे धायरे संपत्तीचे लोक । निर्वाणीचा एक पांडुरंग ।
 झाल्या हीन शक्ति नाक डोळे गळती । सांडोनी पळती रांडापोरें ॥
 बाईल म्हणे खर मरता तरी बरें । थुंकोनिया घर नासविलें ॥

वगैरे वैराग्यपरं श्रवण होऊन परमार्थाची तीव्र तळमळ सुरू झाली व धुत्रास जसें मधुवनांत सगुण नारायणाचें दर्शन झालें, तसेंच मलाहि माझ्या श्रीदत्त माउलीचे दर्शन अरण्यांत होईल काय, असा मनाशीं सतत विचार करूं लागला. विचारमग्न स्थितींत दिवसचे दिवस जाऊं लागले, अंतःकरणांत ईश-भक्तीचा ओलावा असल्यामुळें कृष्णा फार तेजस्वी दिसूं लागला. पण त्याचें औदासीन्यामुळें सर्वांना त्याचेबद्दल चिंता उत्पन्न होऊं लागली. *

सौ. राधाबाईंचें आचरण फारच उत्तम होतें.

पतिंच परया भक्त्या महापुरुष सेवया ।

अगर “स्त्रीणामार्यस्वभावानां पतिरेकोहि दैवतम् ॥

“ पतिरेव गुरुःस्त्रीणां. ”

याप्रमाणें पति प्रत्यक्ष शंकररूप आहे म्हणून पतिसेवा उत्कृष्ट करित असत. पतिगृहीं अनुकूल वा प्रतिकूल परिस्थितींत अत्यानंदानें वागत असत. सासू, श्वशुर, नणंद, दीर वगैरेशीं नम्रत्वानें वागावें, त्यांच्या उत्तम आचरणामुळें त्यांनीं लवकरच आपलें गृहिणीपद प्राप्त करून घेतलें. कण्व महर्षींनीं शकुंतलेस केलेल्या उपदेशाप्रमाणें:—

शुश्रूषस्व गुरुन्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने ।

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ॥

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी ।

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ १ ॥

भावार्थ—गुरुजनांची सेवा करणें, सवतीशीं मैत्रिणीप्रमाणें वागणें, नवऱ्यानें

* येथवरचें चरित्र श्रीविष्णू कविमहाराज यांचे व माझे सहवासांत समजलेले; तसेंच लेखनप्रसंगी माझ्या पूज्य मातृदेवतेकडून तपासलेले व माझे देवमान्य मातुल श्री गुरुदास मामामहाराज यांनीं सांगितले होते तसें लिहिले आहे या पुढील चरित्रास प्रत्यक्ष श्रीविष्णू कवींचें कवितेचा आधार आहे. “रंगपटावरी स्त्रीपुरुषाची फुटली जोडी” या आत्मवृत्त कथन करणाऱ्या सौ. राधाबाईंच्या हृदयस्पर्शी पोवाड्याचा व इतर कवि तेचा आणि प्रत्यक्ष त्यांचे सांगण्याचा आधार घेतला आहे.

दुखविलें असतांही त्यावर न रागावणें, सेवकजनांस सांभाळून घेणें, भाग्याचे दिवसांत चढून न जाणें, या गुणांमुळे गृहिणीपद येऊन कुटुंब दिव्य होतें.

श्वश्रुशुश्रूषणपरा नित्यं राममनुव्रतम् ।

पातिव्रत्यमुपालंब्य तिष्ठ वत्से यथासुखम् ॥ १ ॥ अ. रामायण ॥

या सीता देवीस केलेल्या तिच्या मातेचे उपदेशाप्रमाणें राधाबाई वागत असत.

स्त्रीणांच पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता ।

तद्धन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥ १ ॥

या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा ।

हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते ॥

या मनुस्मृतीचे श्लोकांत सांगितल्यांप्रमाणें त्या आचार पाळीत होत्या. आर्यसंस्कृतीचे पातिव्रत्य हें एक अंग आहे. प्रस्तुत आर्यसंस्कृतीचे वाभाडे निघत असतांही ठिकठिकाणी पातिव्रत्य चमकत आहे. अशा माउली सर्वतोपरी बंध व धन्यच आहेत. सौ. राधाबाईबद्दल श्रीविष्णुकवीनींही

रंगपटावरी स्त्रीपुरुषांची फुटली जोडी । आतां काय खेळण्याची गोडी ।

या पोवाड्यांत राधाबाईभार्येचे फार उत्तम गुण गाइले आहेत. त्यावरून त्यांची योग्यता व अधिकार मोठा होता हें सहज ध्यानांत येईल.

पाहा पां अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमे मानिजे ।

ते पतीहूनि काय न वानिजे । पतिव्रता ॥ ज्ञानेश्वरी अ. ६ ॥

जी पतिव्रता आपल्या पतीची प्रीतीनें सेवा करते आणि पतीस मान्य होते, त्या पतिव्रतेची पतीपेक्षां वाखाणणी कां करूं नये ?

वर्षभर पतिपत्नीनीं फार आनंदांत काळ काढला. एके दिवशीं कृष्णाजींनीं मी संतसमागमासाठीं तीर्थयात्रेस जातो व लौकरच परत येतो असें पत्नी-देवीस सांगितलें. या हकीकतांचें वर्णन त्यांनीं स्वतः केलेल्या पोवाड्याचे आधारे त्यांचेच भाषेंत देणें वरें, असें वाटल्यावरून तसेंच वाचकांसमोर मांडीत आहे. (पोवाडा त्यांनीं पत्नीनिधनोत्तर रचला आहे.)

पोवाडा.

रंगपटावरी स्त्रीपुरुषाची फुटली जोडी ।

आतां काय खेळण्याची गोडी ॥ ध्रु० ॥

यापरि गेले सहज आनंदामध्ये दिवस चार ।

पुढें काय सुचला विचार ॥

दैवबळानें गोड वाटला असूनि अविचार ।

करावा भूलोकीं संचार ॥

रूत खेळतां धर्म न एके विहित उपचार ।

कळविला तिला समाचार ॥

ऐकुनि वाटे पडली अंगावर पर्वतधाडी ।

आतां काय खेळण्याची गोडी ॥ ५ ॥

काळगतिचा कठिण फासा ओढुनिया नेतो ।

उद्यां मी मुलखावर जातो ॥

तुजवांचुनि जळहीन मिनापरि केवळ तळमळतो ।

वल्लभे जिव व्याकुळ होतो ॥

परंतु तंव संमते तुझा मी निरोप आतां घेतों ।

परतुनि अविलंबें येतो ॥

कसें करून तरि चार दिवस हे विरहाचे काढी ।

आतां काय खेळण्याची गोडी ॥ ६ ॥

हें ऐकून राधाबाईच्या झालेल्या स्थित्याचें वर्णन करितात.

ऐकुनि राधा उलटी झाली खड्गाची धारा ।

वाहाती नेत्रांतुनि धारा ॥

टाकुनि द्यावी आपुली बायको दुसऱ्याचे द्वारा ।

नव्हे हा सूजांचा धारा ॥

टाकुनिया गृहदीप प्रकाशित पतिच्या आधारा ।

कोण स्त्री पडेल अंधारा ।

म्हणे कां करिता ब्रह्मगांठिची तुम्ही सोडासोडी ॥

आतां काय० ॥ ७ ॥

येईन तुमच्या समागमें मी, तुम्ही मजला न्यावें ।

एवढें वचन एकावें ॥

मला वाटतें आपण वनामधें आनंदानें राहावें ।

ऋषींचे पुण्याश्रम पाहावे ॥

चार दिवस निश्चित वनाचें वैभव भोगावें ।

आपुल्या सेवेंत वागावें ॥

खाऊनि ओला सुकला पाला करूं सुकृत जोडी ॥

आतां काय० ॥ ८ ॥

आहाहा ! काय ही पतिचरणीं निष्ठा ! राधाबाईचें भाषण ऐकून रामायणांतील सीतारामाच्या भाषणाचें स्मरण होतें. राम वनवासास जातेवेळीं सीतादेवीचा स्नेह मागावयास गेले. सीतादेवीनें मी बरोबर येतें असें सांगितलें. रामांनीं

वनवासाचें भयंकर चित्र रंगविलें. त्यानें सीतादेवी घाबरली तर नाहीच, पण तिचें भाषण आर्यांच्या उच्च संस्कृतीचें दर्शक कसे झालें तें पाहूं. सीता म्हणते. प्रभुराज,

यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ॥

आपल्याबरोबर अरण्यांत वा कोठेंही असेन तरी स्वर्गसुखांतच असेना पण आपल्यावांचून मोठ्या राज्यपदावर असेन तरी जेथें आपलें चरण नाहीत तेथें राहणें मला नरकासमच आहे.

“अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नंती कुशकंटकान् ”

आपणाबरोबर अरण्यांत चालत असतांना दर्भ, गवत, काटे, दगड वगैरेही मला फुलासारखे मऊ लागतील. सीतादेवीच्या भाषणाप्रमाणेंच राधाबाई आपल्या पतीशीं बोलल्या. धन्य आहे या पतिव्रता माउलींची ! व ज्या समाजांत अशा पतिनिष्ठस्त्रिया आहेत, तो समाजही धन्यच आहे.

४ राधाबाईच्या भाषणानें कृष्णास इकडे आड इकडे विहीर अशी स्थिती झाली. घरीं प्रेमळ पतिव्रता स्त्रियेचें प्रेम ओढीत होतें तर पुढचे बाजूस श्री दत्तदर्शनाची तळमळ सारखी ओढ घेत होती, अशा स्थितींत कृष्णावर कोणत्या बुद्धीचा पगडा बसला, हें त्याच्याच शब्दांत पाहूं--

अधिकचि तळमळ वाटे पडेना चैनचि क्षणमात्र ।

सती गुणंगभीर प्रियपात्र ॥

जागत बसली, नाहिं लाविला नेत्राला नेत्र ।

सोडिली शोप सप्तरात्र ॥

परंतु मोठें दैवगतीचें चरित्र विचित्र ।

अचेतन केलें जसें चित्र ॥

आठवे दिवशीं त्या संधीमधें साधिली घरफोडी ।

आतां काय० ॥ ९ ॥

राधाबाई सात दिवस सारखी जागत राहिली होती. आठवे दिवशीं रात्रीं तिला शोप लागतांच कृष्णानें हळूच कोणास न कळवितां आपल्या अत्यंत आवडत्या सातारा शहरास रामराम ठोकला. मातापित्यांचा, बंधुभगिनींचा, प्रियतम पत्नीचा एकदम त्याग केला. घरांतून बाहेर पडल्यावर एकवार घराकडे कृष्णानें दृष्टि टाकून शेवटचें डोळे भरून त्याचें दर्शन घेतलें. देवतांना नमस्कार केला; पण त्यासरसे कृष्णाचें नेत्रांतून गंगायमुनांचे पूर लोटल्याशिवाय राहिले नाहीत, पण समर्थ रामदासांचें उदाहरण व श्रीदत्तदर्शनाची तळमळ यामुळें कृष्णानें मन खंबीर करून धूम ठोकली, तो उजाडेपर्यंत पळतच होता.

जसा काय नळ दमयंतीचें अर्धवस्त्र कापी ।
 तेव्हां ती गेली होती झोंपी ॥
 तशी दुष्टानें धेनु घातली व्याघ्राच्या खोर्पी ।
 असूर्ना जिवाची संगोपी ॥
 त्या दुष्कर्माचेही झाडे पटती अघापी ।
 कुणी नसे मज ऐसा पापी ॥
 अन्यायाविण त्या साध्वीची केलि मानमोडी ।
 आतां काय० ॥ १० ॥

कृष्णानें तडक धूम ठोकली तो कोठेंही विश्रांति न घेतां उजाडपर्यंत चालला. नंतर मोठीं शहरें सोडून आडरस्त्यानें जाण्याचा क्रम ठेविला. त्या वेळीं आतांसारखीं आगगाड्या, मोटारी वगैरे प्रवासाचीं साधनें विलकूठ नव्हतीं. यामुळें पार्थीच प्रवास करावा लागत होता. रोज स्नानसंध्या आटोपून सोय असेल तेथें माधुकरी मागावी, व सकाळसंध्याकाळ चालत असावें. आठदिवस घराकडील मंडळीचें व प्रियपत्नीचें स्मरण होऊन डोळ्यांतून अश्रुपात होत असे. वाटेनें कृष्णाचे अतिशय हाल होत असत. पाऊस, ऊन, चिखल, काटे यांचे आघात सोसावे लागत असून झोप नीट मिळत नसे. माधुकरीस वेळेवर गेला तर मिळायची नाहीतर नुसते पाण्यावर राहावें लागत असे. हें वृत्त विष्णुकवि महाराज अगदीं संक्षेपतः कथन करीत असत व तेंही अगदीं क्वचित् प्रसंगीं. पुढील प्रकरणांत आपण कृष्णास माहुरास पोचवूं व त्याचेपुढील प्रसंगांत त्याचें घराकडील हृदयद्रावक प्रसंगाकडे वळूं. हा काळ फारसा दूरचा नाही. कृष्णा घरांतून अठरावे वर्षीं निघाला व दोन वर्षांत माहुरास पोचला.

ॐ श्रीसद्गुरुसमर्थ.

५. तीर्थयात्रा व माहूरला गमन.

१. कृष्णाची स्वारी वरून निघाली ती पंढरपूर कोल्हापूर, बेळगांव, हुबळी, वरून हंपी—विरूपाक्षास जाऊन पोचली. धन्य कृष्णा ! तुझ्यांत केवढें अचाट वैराग्य वाणलें होतें ! समर्थ स्त्री—पाशांत सांपडण्यापूर्वीं पळून गेले. कृष्णास पत्नी उत्तम आज्ञाधारक, वय तरुण, घरीं सर्व तऱ्हेचें आनुकूल्य; असें असतां ईश्वरप्राप्तीच्या तळमळीमुळें इतक्या सर्वांचा त्यानें त्याग केला, हें केवढे शूरत्व आहे ! एखादा शूर रणकर्मांत अगर वाघास पकडण्यास डरणांर नाही, पण स्त्रीच्या नेत्रकटाक्षांत मात्र त्याचें शूरत्व विरघळून जातें. “ कः शूरः ” या प्रश्नास आचार्यांनीं उत्तर दिलें आहे कीं, “ यो ललना—लोचन—बाणैर्न व्यथितः ” याप्रमाणें कृष्णाची स्थिति उत्कृष्ट वैराग्याची होती.

चनिता मनोरम एकांतीं । आपण होउनि पुरुषा प्रार्थी ।
तेथें जो निर्विकल्प चिंतीं । तोचि शंकर म्हणो ये ॥ मुक्तेश्वर ॥

रूपवती सभाग्य उदार तरुण । एकांतीं प्रार्थी स्वयें येऊन ।
ज्याचे विकार न पवे मन । तरी तो नारायण नर नव्हे ॥ श्रीधर ।
मद्यपानं महापापं नारीसंगस्तथैवच
तस्माद्द्वयं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेन्मुनिः ॥ अवधूतगीता अ० ॥ ८ ॥
वेधा द्वेषा भ्रमं चक्रे कांतासु कनकेषु च ।
तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥ १ ॥

तरुणीची संगति सोडून विषयावर लाथ मारून ज्यांनीं ईश्वरप्राप्तीचा लाहो
घेतला ते नर नसून साक्षात् नारायणच आहेत. ब्रह्मांडांतील जीवांस कामिनी
आणि कांचन यांचेसारखा दुसरा मोह नाही. या मोहास देवसुद्धां बळी पड-
तात. अशीं उदाहरणें पुष्कळ देतां येतील, परंतु श्रीएकनाथ महाराज यांच्या
भाषेत थोडीं उदाहरणें देत आहे—

निकट विषय स्त्री संगती । मन क्षोभे विषयासक्ती ॥
क्षणार्ध स्त्रीसंगप्राप्ति । पडले अनर्थीं सज्ञान ॥ १ ॥
स्त्रीदर्शनें कामासक्त । देवेंद्र झाला भगांकित ॥
चंद्र कलंकिया येथ । केला निश्चित गुरुपत्न्या ॥ २ ॥
सौभरी तपस्वी तपयुक्त । तो मत्स्य-मैथुनास्तव येथ ।
करुनि सांडिला कामासक्त । संग अनर्थ स्त्रियांचा ॥ ३ ॥
कामिनीसंग अति दारुण । शिवासी झालें लिंगपतन ।
प्रमदासंगें सज्ञान । टकले जाण महायोगी ॥ ४ ॥
नारदें विनोददृष्टीं । कृष्णपत्नी मागितल्यासाठीं ।
तो नारदी केला गंगातटीं । जन्मले पोटीं साठ पुत्र ॥ ५ ॥

॥ नाथभागवत अ. २६ ॥

मोठमोठ्या देवऋषींची ही अवस्था, तेथें मानवांचा काय पाड असणार ?
प्रतिसृष्टि करणारे महा तपोनिष्ठ विश्वामित्र ऋषि यांनींही साठ हजार वर्षांचें
तप कामिनीसंगांत खर्च केलें.

दुर्लभं मानुषं जन्मं भारते तत्र दुर्लभम् ॥

या श्लोकाचें या ठिकाणीं स्मरण झाल्यावांचून राहात नाही. भारतवर्षांत
ईश्वरासाठीं तनमनधन, सर्वस्व खर्च करणारे महात्मेच या विषयापासून सुटले.
ज्यांना ईश्वरावांचून दुसरा विषय गोड वाटत नाही, तेच या कांताकनक-
पाशांतून निवृत्त होतात. आमचे कृष्णार्जींनींही हा मोहपाश भर तारुण्यांत

कसा दूर केला हें समजून त्यांच्या शूरत्वाची व वैराग्याची कल्पना येते. कांहीं—
जीव प्रपंचास कंटाळून, स्त्रीशी पटत नाही म्हणून वैराग्य धारण करितात. पण
तें आपलें वैराग्यच !! कृष्णाची स्त्री पूर्ण अनुकूल, पतिसेवा-परायण असून
स्याजवर प्रपंचाची जबाबदारी बिलकूल नव्हती. अशा स्थितींत हा पाश त्यानें
तोडला. धन्य कृष्णा ! भाग्यवान कृष्णा !!

दुर्लभं त्रयमेवैतद् देवानुग्रहहेतुकम् ।

मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥

हें दुर्लभत्रय कृष्णास प्राप्त झाले. सद्गुरु परमात्म्याच्या कृपेनें मनुष्यत्व
प्राप्त होऊन तीव्र मुमुक्षुत्वही प्राप्त झालें व संतांचा सहवासहि आतांपर्यंत
होताच. पुढेही कसा मिळत गेला हें विशद करूं. कृष्णा दत्तदर्शनलालसेनें
वाटेचें हाल. विसरला त्यानें सुखदुःख बाजूस सारलें. दत्तदर्शनावांचून इह-
पर भोग तुच्छ वाटूं लागले.

ब्रह्मादि स्थावरान्तेषु वैराग्यं विषयेष्वनु ।

यथैव काकविष्टायां वैराग्यं तद्वि निर्मलम् ॥ (अपरोक्षानुभूति)

ब्रह्मादिकपदे तुच्छे दुःखदोषानुदर्शने ।

वाटती काक विष्टाशी तेंचि वैराग्य निर्मल ॥ (वामन पंडित.)

या वैराग्यभाग्याचे आधारावर त्याचे ठिकाणीं तितिक्षा उत्तम तयार झाली.

सहनं सर्वं दुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता (अपरोक्षानुभूति)

सहनं सर्वं दुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् ।

चिंता-विलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते ॥ (विवेकचूडामणि)

सोसर्णे सर्वं दुःखांचें अप्रतीकार पूर्वक ।

चिंता-विलाप रहित तितिक्षा तीस बोलिजे ॥

याप्रमाणें कृष्णानें प्रवास चालूं ठेविला. कृष्णासारखे उच्च कोटीतील
भाग्यवान पुरुष विरळाच असणार. त्याचें हें चरित्र समजल्यास मुमुक्षूस-
तीव्र वैराग्य उत्पन्न होईल अशी आपल्या आचरणानें त्यानें तयारी करून
ठेविली आहे.

२ दक्षिणेकडील तीर्थक्षेत्रें फिरत फिरत कृष्णा हंपी विरूपाक्षास गेल्याचें
कथानक वर आलेंच आहे. हंपी येथें श्रीमच्छंकराचार्याचें मठांत जाऊन
श्रीचरणीं लीन झाला. श्रीस्वामीमहाराजांना महाराष्ट्र भाषा चांगली येत असे.
आचार्य व कृष्णा यांचेमध्ये संवाद झाला तोः—

प्रश्न-आपण कोठून आलां ?

उत्तर-सातान्याकडून.

प्रश्न-आपलें नांव काय ?

उत्तर—माझे नांव विष्णु अगर विष्णुदास.

प्रश्न—वरीं परिवार काय आहे ?

उत्तर—मातापिता, बंधुभगिनी, स्त्रीही आहे.

प्रश्न—त्यांना सोडून कां फिरत आहां ?

उत्तर—परमात्म्याचें सगुण दर्शन व्हावें व आपणासारख्या महात्म्यांची संगति घडावी ही वासना दृढतर आहे.

कृष्णाचे बोलण्यांतील ईश्वरविषयक प्रेम व सत्संगाची आवड पाहून आचार्य संतोष पावले व वाटेल तितके दिवस मठांत राहण्याबद्दल आज्ञा दिली. आतां यापुढें कृष्णा असें न लेखितां विष्णुदास या नांवानें लेखणें प्राप्त झालें आहे. आपल्या कृष्णा नांवानें कदाचित् घरच्या मंडळीस आपला तपास लागेल व आपणास आपलें ध्येय प्राप्त न होतांच परतावें लागेल या भीतीनें त्यानें आपल्या धाकट्या भावाचें विष्णु हें नांव ठेवून घेतलें. आचार्यमठांत रोज नित्यकर्म, गुरुचरित्र पठण, आचार्य मुखांतून आचार्यभाष्याचें श्रवण, वगैरेत विष्णुदासाचा काळ उत्तम जाऊं लागला. रोज एकादा श्लोक, आर्या वगैरे करून आचार्यपदीं समर्पण करीत असे. त्याचें आचरण पाहून आचार्याचें फारच प्रेम विष्णुदासावर जडलें.

३ सातारा सोडल्यास एक वर्ष होत आलें. आचार्यमठांत सत्संगाति उत्तम होती व कशासच कमी नव्हतें, परंतु विष्णुदासास श्रीदत्तदर्शनाची तळमळ असल्यामुळें तेथें राहण्यास बरें वाटेना. वर्ष भरतांच “ शैल्य पर्वतास जावें ” असा दृष्टांत झाल्यावरून विष्णुदासांनीं आचार्यचरणीं मस्तक लीन करून शैल्य पर्वतावर जाण्यास आज्ञा मागितली. आचार्यांनीं विष्णुदासाची तळमळ पाहून सद्गदित अंतःकरणानें कृपाशीर्वादपूर्वक जाण्यास अनुज्ञा दिली. विष्णुदासास सोबत—संगतीची जरूरी नव्हतीच. एकट्याचा प्रवास फार उत्तम होतो असें ते सांगत असत. या प्रवासांत भाषेची अडचण असल्यामुळें त्यांना फार कष्ट झाले. पण त्यांच्या निधड्या निश्चयापुढें मार्गांतील दुःखें, संकटें कःपदार्थ ठरलीं. अतीशय हाल भोगीत भोगीत शैल्य पर्वताचे पायथ्याशीं स्वारी आली. तेथें मराठी भाषा बोलणारे हैद्राबादेकडील दोन सोबती मिळाले. श्रीमल्लिका-र्जुनास पूजा अभिषेक करण्यासाठीं सवा रुपाया कर द्यावा लागतो. हें समजतांच विष्णुदास फार कष्टी झाले, कारण त्यांचेजवळ व्यावहारिक द्रव्य बिलकुल नव्हतें, व या देवास व्यावहारिक द्रव्याशिवाय भक्त मंडळाची पूजा घेण्यास मनाई होती. ही तऱ्हा पाहून विष्णुदास अगदीं खिन्न झाले, व तसाच पहाड चढूं लागले, परंतु मन फारच अस्वस्थ झालें. त्यांचे सोबती एक मैलभर पुढें जाऊन विश्रांति घेत बसले व विष्णुदास एका झाडाखालीं खिन्नांतःकरणानें बसले.

कामश-नवसिं घेऊनि द्रव्य पावसी । तरी आम्हा कसीगे निभाविसी ॥
 बधिर दूबळे अंध लंगडें । खचित रेणुके सांग एवढें ॥ १ ॥
 कटक कुंडलें गोक साखळ्या । हार तुरे हिरे जाड्या कळ्या ॥
 कुठुन आणुं मी उंच लूगडें । खचित० ॥ २ ॥
 जडित दागिने घालिसी नत्रे । भुवण आडचें हें नव्हे नव्हे ॥
 मनिं विचारुनी तूंचि रोकडें । खचित० ॥ ३ ॥
 पतित मी आहे थोर पातकी । म्हणुनि प्रार्थना बाई ईतकी ॥
 कठिण हें तुला काय सांकडें । खचित० ॥ ४ ॥
 जननिची कृती चित्ति नाठवें । अळसळीस कां काय नूठवे ॥
 दिनदयाळ हें ब्रीद नावडें । खचित० ॥ ५ ॥
 भगवती मला कां न तारिसी । शरण आलिया काय मारिसी ॥
 तव कृपांबुधी खंड कां पडे । खचित ॥ ६ ॥
 जरि अस हि त्वां अंत पाहिला । तरि तुलाचि म्यां देह वाहिला ॥
 ढकलिसी मला कां पळीकडे । खचित० ॥ ७ ॥

(विष्णुकवि.)

याप्रमाणें मनोमय प्रार्थना करूं लागले. श्रीसद्गुरु दत्तात्रय माउले. ! तुझ्या दर्शनाचे आशेनें सर्व संसारावर पाणी सोडून अतिशय कष्ट भोगून येथवर आलों. पण मज अभाग्यास आपलें सगुण दर्शन नाहीच पण पूजासुद्धां होऊं नये काय ? तरी माउले, कृपावंत हो. अशी निश्चल मनानें प्रार्थना केली. तों शेजारच्या झाडाखालीं एक रुपाया व वर एक पावली होती. ती पाहतांच विष्णुदासास अत्यानंद होऊन तेथें अंतःकरण सद्गदित होऊन प्रेमाश्रू ढाळले.

ज्यानें ज्यानें जैसें ध्यावें । तैसें व्हावें कृपाळे ॥

ही तुकारामोक्ति प्रतीतीस आल्याचा स्वानंद गगनांत मावेना. ताबडतोब सवा रुपाया हातांत घेऊन पुढें गेलेल्या सोबत्यांस गांठलें व त्यांना सवा रुपाया दाखवून श्रीकृपेचें अगाध सामर्थ्य वर्णन केलें. तो कल्पवृक्ष असावा अशा समजुतीनें तिथेही परत फिरले व तेथील झाडाखालीं कल्पना करूं लागले. परंतु पुनः लाभ कोणासच झाला नाही. हृदयस्थ नारायणच कल्पतरु आहे. तो कृपासागर आहे. “ कृपाळूपणें अल्प धारिष्ट पाहे ” असा तोच कल्पवृक्ष आहे; हें विष्णुदासाच्या प्रतीतीस आलें.

४. श्री शैल्य पर्वतावर कांहीं दिवस आनंदांत राहून यात्रेचा सोहळा पाहिला.

श्रीशैल्यशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

शैल्यशिखराचें दर्शन पार्वतीचे टेकडीवरून ध्यावें लागतें. पुण्यवानास फार लौकर दर्शन होतें. विष्णुदासासही लौकर दर्शन होऊन श्रीशंकराची यथासांग

पूजा करतां आली. येथेही संतसहवास झाला. तथापि दर्शनाची लालसा पुरी झाली नाही. ती पुरी होण्याबद्दल सारखी तळमळ चाळू असतां एके दिवशीं दृष्टांत झाला कीं, “ आतां तूं श्रीक्षेत्र मातापुरीं यावें. तेथें अत्र्याश्रमांत मी आहे, शिवाय जगन्माता श्रीरेणुकादेवी येथें आहे. येथें आल्यावर आपले सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. ” हा दृष्टांत झाल्यावर शैल्यपर्वतास वंदन करून विष्णुदास निघाले. मुखानें सतत नामस्मरण करावें, रोज एखादी कविता करावी, असें भ्रमण करीत करीत स्वारी अक्कलकोटास आली. तेथें श्रीदत्तावतारी स्वामी समर्थाच्या आश्रयानें एक महिना काढला. अक्कलकोटास विष्णुदास फार आनंदित झाले. श्रीस्वामी समर्थांनीं माहुरास जाण्याबद्दल आज्ञा करतांच तेथून निघाले. ही गोष्ट शके १७८६ मध्ये घडली. या कालांत श्रीस्वामी समर्थांच्या अलौकिकत्वाचा परिमळ सर्वत्र सुटून अक्कलकोट पुण्यस्थळ होऊन राहिलें होतें.

५ भ्रमण करीत करीत विष्णुदास मोगलाईत शिरले. श्रीगोदातीरचीं क्षेत्रे पाहात पाहात माहूरच्या रस्त्यास लागले. वाटेत गोदातीरीं श्रीक्षेत्र बासर आहे तेथें श्रीसरस्वती देवीचें मंदिर आहे. व जवळच व्यास नारायणाची मूर्ति आहे. तेथें विष्णुदास गेले. तेथें श्रीगंगास्नान, मधुकरी वगैरे नित्यक्रम झाला. येथें सरस्वतीचें मंदिर गांवापासून दूर आहे, व जंगलही बरेंच आहे. सरस्वतीचे मंदिरांत कांहीं सेवेकरी राहिले होते. हेही मंदिरांतच राहिले. रात्रीं देवीच्या आरतीचा वगैरे समारंभ होऊन सर्व मंडळी निजली. विष्णुदासास दत्तदर्शनाचे तळमळीनें झोंप मुळींच लागेना म्हणून मंदिरांतून उठून व्यासाचें देवळांत गेले. तेथें बराच वेळ प्रार्थनेंत घालवून परत मंदिरांत येत असतां एक मोठा ढाण्या वाघ सरळ आपले अगावर येत आहे असें पाहिलें. त्यावेळीं सामान्य पुरुषाची बोंबडीच वळली असती. परंतु विष्णुदास बिलकूल न डगमगतां “ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति ” या भगवदुक्तीप्रमाणें भूतमात्रीं दत्तात्रय आहे अशी भावना करून श्रीदत्तस्मरणांत वाघाचे पुढें लीन झाले. बराच वेळ देहभानविरहित अवस्थेंत गेला. याच अवस्थेंत प्रत्यक्ष श्रीसरस्वती येऊन तिनें “ मी तुझेबरोबर मातापुरास येतें व तुझ्या चिन्हाग्रीं वास करतें ” असें सांगितलें. विष्णुदासांची समाधि उतरली व पुढें पाहतात तों वाघ पाठ फिरवून मुकाटयानें जात आहे. समाधींत सरस्वतीमातेचा झालेला आशीर्वाद पाहून त्यांचा आनंद त्रिभुवनांत मावेनासा झाला. नंतर मंदिरांत येऊन देवीचे चरणीं मस्तक ठेविलें. पण हें आनंददायक वृत्त ऐकून आपलें कौतुक करणार येथें कोणीच नाही याबद्दल हुरहुर वाटून अंतःकरण भडभडलें व या ठिकाणीं मातापिता व पांडुरंगमहाराज यांचें स्मरण झालें. रात्रभर जागत राहून सकाळीं स्नानसंध्या आटोपून हे सिद्ध-ठिकाण विष्णुदासांनीं सोडलें.

येथून निघण्यापूर्वी श्रीसरस्वतीदेवीची “ जयदेवी जयदेवी जय मंगलनिलये, ओवाळूं आरती कमलोद्भव तनये ” ही आरती व वाग्देवीस्तोत्र तयार केलें.

६. बासरक्षेत्रापासून माहूर सुमारे चाळीस कोस आहे. या प्रवासांत वाटेंत वाढवणें येथील श्रीपरमेश्वराचें दर्शन घेऊन फिरत फिरत स्वारी श्रीक्षेत्र मातापूर येथें जाऊन विश्रांति पावली. प्रथम माहूरक्षेत्री श्रीदेवदेवेश्वरासंनिध वास्तव्य केलें. तेथें जपतपादि अनुष्ठान करून गांवांत मधुकरी मागावी. देवदेवेश्वर हें दत्तात्रयाचें निद्रास्थळ असून येथें महानुभावपंथी महंत असतात. हें ठिकाण फारच चांगलें आहे. अशा ठिकाणीं अनुष्ठान करून सतत श्रीदत्तदर्शनाचें चिंतन करण्यामुळें हा काळ झरझर जाऊं लागला. श्रीदत्तशिखरावर जाऊन श्रीदत्तात्रयदर्शन, तसेंच श्री सौभागिनी अनुसूयामाईचें दर्शन घेऊन पुनीत झालें. विश्वस्वामीणी श्रीरेणुकेचें सिंहाद्रि पहाडावर दर्शन होतां क्षणींच जन्माचें सार्थक झालेस वाटलें. तेथें त्यांचें इच्छित ध्येय प्राप्त झालें वगैरेची हकिकत पुढें देणार आहें. माहूरक्षेत्री विष्णुदास शके १७८६ त गेले. त्यांचे सह-वासांत असतां त्यांनीं स्वमुखें हंपी विरूपाक्ष, शैल्यपर्वत, अक्कलकोट व बासर-क्षेत्र येथील हकिगती सांगितल्या होत्या त्याच येथें वर्णन केल्या आहेत. त्यांनीं अवांतर तीर्थे, क्षेत्रे पुष्कळच केलीं. परंतु त्यांचें वर्णन ऐकण्यास न मिळाल्यामुळें मला लिहितां आलें नाहीं. सर्व हकिगतीची विष्णुदासांजवळ रोजनिशी असती तर ती परमार्थजिज्ञासू उत्तम मार्गदर्शक झाली असती. आतां वाचकांनीं सातारा येथें त्यांचे घरीं काय स्थिति झाली हें पाहण्यासाठीं पुढील प्रकरण वाचण्याची तयारी ठेवावी.

॥ ॐ श्रीसद्गुरुसमर्थ ॥

६ विरह.

१. एका रात्री आपल्या प्रियपत्नीला झोंप लागलीस पाहून कृष्णा घरांतून बाहेर पडल्याचें वर्तमान मागील एका प्रकरणावरून समजलें आहेच. कृष्णा आपल्या भावाचें विष्णु हें नांव धारण करून तीर्थे क्षेत्रे पाहात पाहात श्रीक्षेत्र माहूरला जाऊन पोचल्याचेंही वर्तमान गत प्रकरणांत आलेंच आहे. आतां कृष्णा गेल्यानंतर सातान्यास त्याच्या घरीं काय हकिगत झाली ती पाहणें आहे.

२. पहांटे प्रहर रात्रीचे सुमारास सौ. राधाबाई जागी होऊन पाहते तों पतिराज जाग्यावर दिसेनात व घरांत शोध करतांही सांपडेनात. त्यांचीं वस्त्रे पात्रे पाहतांही जाग्यावर नाहींत हें पाहतांच तिचें अंतःकरणांत भयानें धस्स झालें. सात दिवस जागी राहून आज मला कशी झोंप लागली असें म्हणून

घात केल्यासारखीं लागलीं. भालचंद्रांनीं घरांत जाऊन दुःखाचा हंबरडा फोडला. त्यासरशीं सर्व मंडळी बायापोरें त्यांच्याजवळ येऊन प्रत्येकानें मुक्त कंठानें हंबरडे फोडले. माझ्या प्राणसख्या कृष्णा, अरे कृष्णा, अरे बाळा, आतां तूं कोठेंरे दिसणार ? असें म्हणून रावजींनीं धाडदिशीं अंग भूमीवर टाकलें. गंगाबाईची स्थिति तर फार विलक्षण झाली. माझा बाळ आतां परत येत नाहींना ! तो येत नाहीं, असें समजूनही माझे प्राण अझून कुडींत राहत आहेतना ? इतकें बोलून त्या मूर्च्छित झाल्या. राधाबाईच्या शोकास तर पारवार नाहींसा झाला. किती मी अभागी चांडाळीण. प्रभु एकटे अरण्य-वासांत जात असतां मला मात्र काळ-झोंप लागायीना ? आतां मी कुणाची सेवा करूं, असें म्हणून त्यांनीं किंकाळी फोडली. त्यासरशीं त्या बेशुद्धच झाल्या. त्यांच्या किंकाळीचा कर्कश व दुःखसूचक आवाज ऐकून शेजारी-पाजारी त्यांचे घरीं धांवले व या त्रिवर्गास सावध करण्यास लागले. रावजी सावध झाले व कपाळास हात देऊन संचित बसले. गंगाबाईंनीं डोळे उघडले व माझ्या बाळा, मनमोहन कृष्णा, येरे माझ्या, जवळ ! तुला एकदां डोळेभर पाहूं दे, मग तूं कोठेंही जा. असें म्हणून बाळ कृष्णा ! अशी मोठयानें आरोळी मारली. व पाहतात तो कृष्णा जवळ येईना व तो कोठून येणार ? बाळा, भेटत नाहींसना म्हणून त्यांनीं अतिशय मोठयानें आक्रोश केला. राधाबाई तर फार वेळपर्यंत सावधच झाल्या नाहींत. दुःखाचा पहिला झटका निघून गेला. आठ पंधरा दिवस या घरीं दुःखाचें साम्राज्य पसरलें होतें. राधाबाईंनीं अन्नत्याग केला. रहिमतपूरहून ह. भ. प. हरीबोवा आले व त्यांनीं राधाबाईंस शांत करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, बोधाच्या गोष्टीही सांगून पाहिल्या, परंतु त्यांचा शोक बिलकूल कमी होईना.

४. आळींतील कृष्णाचे बालमित्र येऊन त्यांनींही त्याच्याबद्दल अतिशय दुःखित व्हावें. आमच्या सवंगड्यांतील साक्षात् कृष्ण आम्हांस दुःखोदधीत लोटून चालता झाला, याप्रमाणें कृष्णाचे गुण आठवून मुलें फार शोक करीत असत. त्यांचें घरीं शांतवन करण्यासाठीं मंडळी येत त्यांचेकडून शांतवन तर होत नसेच, उलट ती मंडळीच शोकमग्न होत.

५. रानावनांतून फिरतांना माझ्या कृष्णास हिंसक जनावरांपासून भय वाटलें असेल, त्यावेळीं त्यास धैर्याचा हात कोणी दिला असेल ? माझा कृष्णा या लोकीं असेल काय ? धरणी माते माझ्या लेकरास आतां सर्वस्वी तूंच माय आहेंस. तूं त्याचें पालन कर. त्याचे तहानमुकेचे वेळीं तूंच आतां लक्ष ठेव. सूर्यनारायणा, माझ्या लाडक्यावर कधींही तापूं नकोस. देवतांनो माझ्या जिव-लगास तुम्ही आतां सांभाळा. माझ्या हरिणीच्या पाडसा कृष्णा, तुला वाटेनें

भूक लागल्यास कोण रे खायला देईल ? बाळ, लहानपणीं तुला जरा आजूरा झाला कीं, माझ्या जीवाचें पाणी होत असे. तुला दृष्ट फार झटदिशी व्हावी. तेव्हां अंगारे, दोरे, गंडे करतांना माझा जीव किती तरी खालवर होत असे. पण आतां तुला श्रमानें काय काय वेदना होत असतील व त्या तूं कोणास सांगत असशील रे ! तुला भूकतहानेची बाधा होत असेल हें मला समजूनही माझे प्राण या कुडीचा लोभ धरून राहिले आहेत. वारा आला कीं त्यास विचारार्थें, माझा बाळ खुशाल आहेना ? गंगाबाई जेवत असतां मागें कृष्णा उभा आहे काय असा भास होऊन त्यांनीं त्यास हांक मारावी, निजल्या असतांना कृष्णा, ती मला रामराय वनवासास गेल्याची गोष्ट सांग म्हणून ओरडत उठावें. एखादें वेळीं स्वप्नांत कृष्णा दिसावा, जागें होऊन पाहावें तों कोणीच नाही असें समजून मूर्च्छित व्हावें. माझा निजसखा कृष्णा भूमीतून, आकाशांतून, कोणीकडून कधीं परत येईल काय असा त्यांना सारखा ध्यास लागला होता. पुत्रप्रेमानें विव्दळ होऊन घरांत त्या सतत कृष्णास हांका मारूं लागल्या. त्यांना कृष्णाचें वेडच लागल्यासारखें झालें होतें. मंडळी जमल्यावर गंगाबाईच्या शोकास पारावार उरत नसे. ही पहा माझ्या लाडक्याची गुरुचरित्राची पोथी, हा त्याचा पाट, ही त्याची ताटवाटी. लहान असतां मी आपल्या पायावर घेऊन या ठिकाणीं त्याला ऊन पाण्यानें न्हाऊं घालीत होतें; या अंगणांतील उन्हांत तो खेळत असे. हा त्याचा टाळ पहा. हा टाळ वाजवून तो रोज भजन-कीर्तन करीत असे. निरनिराळ्या वस्तूंकडे पाहून त्यांचा संबंध कृष्णाशीं कसा होता हें बोलण्यांत त्यांचें दुःखभारानें जड झालेलें हृदय थोडेंसें हलकें होत असे. त्याच्या सर्व आठवणी होऊन त्याच्या लीलेंत त्या विलीन होत असत.

६. श्रीराम वनांतून परत येत नाहींत असें समजतांच दशरथानें प्राणाचा त्याग केला पण मी मात्र बाप नसून काळ आहे. माझे प्राण या देहास सोडीत नाहींत. पुत्रापेक्षांही मला माझ्या देहाची आसक्ति फार आहे असें वारंवार म्हणून रावजी विव्दळ होत असत. त्यांनीं देवास पुष्कळसे नवस केले, आपण व ब्राह्मणद्वारा अनुष्ठानें करविलीं, स्वतः तपासासाठीं श्रद्धित्तात्रयांचीं सर्व ठिकाणें हिंडले, गाणगापुरास चार महिने राहून मधुकरी मागून श्रीगुरुचरित्राचीं पारायणें केलीं. अकलकोटास श्रीस्वामीसमर्थजवळही थोडा वेळ राहून निराश होऊन घरीं आले. सर्व तऱ्हेचे उपाय करून पाहिले तरी कृष्णा भेटत नाहीं असें समजून हताशपणें कालक्रमणा करूं लागले.

७. कृष्णाच्या बंधुभगिनींनाही अत्यंत दुःख झालें. तें वर्णन करण्याची शक्ती माझ्या लेखणींत नाहीं. कृष्णानें सर्वांची निराशा केली होती. त्यानें

अश्वत्थप्रदक्षिणा, अतिशय उपोषणें, पुष्कळसा जप असें अखंड व्रत चाळू ठेविलें. औदुंबरक्षेत्रीं जाऊन तेथें श्रीदत्तचरणीं धरणें धरून बसल्या. सात दिवस सारखीं उपोषणें करून ओलेत्यानें सेवा केली. याप्रमाणें त्यांनीं खडतर तप सतत सुरू ठेविलें होतें. त्यांची ही पतिनिष्ठा पाहून सर्वांचे मनांत त्यांचे विषयीं आदर उत्पन्न झाला व देवा, इचे मनोरथ पूर्ण कर असे सर्वांचे आशीर्वाद मिळूं लागले.

१०. ही स्थिति सतत टिकली नाही. दहा वर्षे होऊन गेलीं तरी पतीचा शोध नाही या दुःखांत राधाबाई व घरांतील मंडळी सांपडली असतां हाडावर वाण सोडणारे निंदकांचे वाक्प्रहार सुरू झाले. होतां होतां बारा वर्षे झाल्यावर मग तर फार काठिण प्रसंग घेऊं लागले. बारावर्षे गेलेला इसम परत येत नाही, यावरून तो मृत झाला पाहिजे अशी दुष्ट कल्पना करून जनांकडून निरानिराळे अपवाद येऊं लागले. राधाबाई आतां सवाष्ण राहिल्या काय? असा संशय उत्पन्न करून घेऊन जिकडे तिकडे निंदा सुरू झाली. पुढें पुढें तर राधाबाईस हळदीकुंकवास जाण्याची बंदी झाली. हौदावर पाणी आणण्यास उघडपणें जातां येईना. समाजाकडून अशी विटंबना होऊं लागल्यामुळें त्यांचें पतिविरहाग्नीनें तप्त झालेलें मन अधिकच पेट घेत राहिलें. आतां पतिप्राप्तीची आशा त्यांचे मनानें सोडली. व त्या परमात्म्याजवळ मरण मागूं लागल्या. धरणी माते, मला आतां पोटांत घे, असें वारंवार विनवूं लागल्या. सासरमाहेरच्या मंडळींनीं मात्र त्यांनां बिलकूल दुखविलें नाही. उलट कृष्णा भगवद्भक्त आहे, त्याचेवर देवदया होऊन तुला सुखाचे दिवस दिसतील असा तिला धीर देत असत. आणखीही निरानिराळे कुतर्क जनसमूहांतून सुरू झाले. आमच्या समाजांत हा दोषच आहेसें वाटतें. परिस्थितीनें दीन केलेल्यांना आधार देऊन त्यांचें जीवन अमृतमय करण्यास कोणीच झटत नाहीत. उलट त्यांचे वर्मावर डाग देऊन त्यांचें कष्टी जीवित कष्टतर करावयाचें. आमचे समाजाच्या लक्षांत ही गोष्ट कधीं येईल ती येवो. प्रस्तुत मात्र राधाबाईची स्थिति फारच शोचनीय झाली होती.

११. शकुंतलेस पुत्र होऊन ती पित्याचे आश्रमांत राहिली होती. त्यावेळींही जननिंदा सुरू होईल असा विचार करून कण्व महर्षींनीं तिला तिच्या पतीकडे पाठविलें, त्यावेळीं म्हटलें आहे कीं,

नारीणां चिरवासोहि षांधवेषु न रोचते ।

कीर्तिचारित्र्यधर्मघ्नस्तस्मान्नयत माचिरम् ॥

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशंकते ॥

(अभि. शाकुं. ५-१७)

सुंदर प्रौढ समर्थ वनिता । चिरकाळ पितृगृहीं वसतां ।
 लोकनिंदेचा अवचिता । पाषाण पडे मस्तकीं ॥ (मुक्तेश्वर)
 वनिता सुंदर तरुण । पितृगृहीं वसतां अनुदिन ।
 लोकनिंदेचे वाग्वाण । हृदयीं पूर्ण खोंचती ॥ (श्रीधर)

शकुंतलेच्या कथेशीं एवढ्यापुरतें राधाबाईंचें साम्य आहे. प्रत्यक्ष विष्णुकवि पोवाड्यांत म्हणतात.

अशी इकडे मग झालीं षोडश वर्षांची भरती ।

तिकडे खबर नसे पुरती ॥

म्हणती वाटे विपरीत सुकृत गति शर्ताशर्ति ।

कल्पना विविध जन करिती ॥

दुःशब्दाचे इंगळ पडती त्या साध्वीवरती ।

ऐकुनि हळहळती गरती ॥

कां झाला हरि कंटक ? संकट-सागर-नावाडी ।

आतां काय० ॥

इतके जनापवाद येत होते. तरी भुकाळलेलें जनावर हिरव्या गवताची आस धरून जसे पुढें पुढें चरण्यास जातें तसेच राधाबाई पतिप्राप्तीबद्दल परमात्म्याची प्रार्थना एकनिष्ठ मनानें करित असत. वरीं झोंबणारें दुःशब्द निमूटपणें सोसून ईश्वरावर भार घालून त्या दिवस काढीत असत. त्यांच्या या तपश्चर्येस सोळा-वर्षानंतर उत्कृष्ट फल कसें आलें हें पाहण्यासाठीं आणखी थोडा वेळ वाचकांस थांबवें लागणार आहे.

ॐ श्रीसद्गुरु समर्थ.

७ माहूर येथील वास्तव्य.

१. विष्णुदास श्रीदत्तात्रयांचें निद्रास्थान श्रीदेवदेवेश्वर येथें जाऊन राहिल्याचें मार्गें एका प्रकरणावरून समजलेंच आहे. ते तेथें जपतपादि अनुष्ठान करून मधुकरीवृत्तीवर निर्वाह करित असत. थोड्या कालांत त्यांचें साध्य त्यांना साधलें. नरजन्माचें सार्थक झालें. परमात्म्याचे सगुण दर्शनाचा आनंद प्राप्त झाला. वारंवार त्यांना सगुण दर्शन होत असल्यामुळें त्यांचें रुक्ष बनलेलें जीवन अत्यंत प्रेममय बनलें. त्यांना साक्षात्कार कसा झाला याचा इतिहास त्यांना विचारला तर ते सद्गदित होत असत व प्रभु फार दयाघन आहे, माउली अत्यंत कृपाळू आहे, असें म्हणून त्यांचे नेत्र भरून येत असतांना मीं अनुभविलें आहे. त्यांनीं ही गोष्ट केव्हांही प्रगट केली नाही, किंवा त्यांना परवा-

नगीही नसेल. पण त्यांच्या मधुर कवितेतून त्यांचा ठसा मात्र ठिकठिकाणी पाहाण्यास सांपडतो.

पद

काय कारण पुसा रेणुकेला । माझा त्याग कशास्तव केला ॥ धृ० ॥
 झाला वर्षाच्यावर एक महिना । तरि अझुनि सय कां हो येइना ॥
 अशी अगदीच करूं नको दैना । तुझ्याविण मला बाप आई ना ॥
 दूर काननि पडलों अकेला ॥ माझा० १ ॥

“ रेणुके काय बाई तरि तुजला वाटतें ” या पदांत म्हणतात—

वर्षेही दोन झालीं वर महिने अकरा ।

तरि अझुनी भेट नाही आईची लेंकरा ॥

यावरून त्यांना वारंवार सगुण दर्शन होत होते हे ध्यानांत येईल.

कामदा— प्रगटली महानंदी राजसा । दिनमणी आला मंदिरा जसा ॥

लपति काजवे शत्रु ते क्रिडे । खचित रेणुके सांग एवढे ॥

याशिवाय आणखीही पुष्कळ ठिकाणे दाखवितां येण्यासारखी आहेत. त्यांपैकी पुढे थोडीशी प्रगट करण्याची आहेत. हीं पदे माहुरास गेल्यावर पुष्कळ दिवसांनी लिहिली आहेत. ते जगदंबेची उपासना करूं लागल्यावरचीं हीं पदे आहेत. तो प्रसंग पुढे येणारच आहे.

२ देवदेवेश्वरी कृतार्थता आल्यावर घरची आठवण होऊन तळमळ सुरू झाली. पण ईश्वरीप्रेम व दुसऱ्या एका बंधनांत सांपडून माहूरलाच कायम वास्तव्य झाले. माहूरचे पोलीस पाटील श्रीमंत रेणुराव देशमुख यांनी बोवांचे सात्विक वर्तन, त्यांची चित्रकला व त्यांची कविता पाहून आपल्या घरी त्यांना मोठ्या आदराने आणून ठेविले. व त्यांवर अत्यंत प्रेम केले. त्या प्रेमाचे बंधन बोवांना बाधले व तेथे वास्तव्य करणे प्राप्त झाले. रेणुराव फार मोठे धाडशी व शूर पुरुष होते. ते वाघाची शिकार नेहमीं करीत असत. शिकार करीत असतांच ते व्याघ्रमुखांत पडून गतप्राण झाले. मगतर बोवांना या प्रेमळ मित्राच्या संसाराचे ओझे वागविण्याचा प्रसंग आला.

पोवाडा.

श्री दत्तात्रयनिद्रास्थळ निळ आवळी महासिद्ध ।

देवदेवेश्वर सन्निध ॥

त्या स्थळिं केले तप मागुनियां मधुकरी शुद्ध ।

कटाक्ष न सोडी प्रारब्ध ॥

तदनंतर मातापुरीं केला बहुनाटक छंद ।

जोडिली कविता कटिबंध ॥

परंतु झाली त्या स्वस्त्रीची स्मृति थोडि थोडी ।

आतां काय० ॥

रेणुराव सरदेशमुख रणशूर आखाड्यांत ।

राहिलों त्यांच्या वाड्यांत ॥

त्या पुरुषासी जडला स्नेहसंबंध थोडक्यांत ।

अडकला कांसव हंड्यांत ॥

तो झाला नर गत व्याघ्राच्या पडुनि जबड्यांत ।

ज्याचे गुण गात्रे पवाड्यांत ॥

मग त्यामार्गे गृहपत केली पाटिल पासोडी ।

आतां काय खेळण्याची गोडी ॥

देशमुखांच्या चरित्रावर एक त्यांनीं पोवाडाही केला होता. विष्णुदासांनीं रेणुरावाचे घरची सर्व व्यवस्था आपणाकडे घेऊन घर उत्तम प्रकारें चालविलें. सरकारी कामें स्वतः न करितां गुमास्त्याकडून करवीत असत. गुमास्ते, कारकुनांनीं चुका कराव्या व त्यांचे वरिष्ठांनीं विष्णुकवीची कविता ऐकून व त्यांचें समदर्शित्व पाहून सहज माफी करावी असेहि प्रकार कांहीं वेळां झाले.

३. श्रीसरस्वतीचे कृपाप्रसादानें ते शीघ्र कवि बनले. सहजस्फूर्तीतून अक्षरें निघावीं व त्यांचे प्रबंधच बनावे. यामुळें माहूरची सर्व मंडळी बोवांवर फार प्रेम करूं लागली. श्री. राजेसाहेब उदाराम जहागिरदार यांचें तर बोवांवर अतिशय प्रेम असे. त्याचप्रमाणें देवडींतील राजे कुंवरसिंग जहागिरदार यांनीं तर त्यांना प्रत्यक्ष गुरूच मानिलें होतें. गांवांतील गृहस्थ-भिक्षुक वगैरे सर्वांचीं अंतःकरणें बोवांकडे आकर्षित झालीं. यामुळें माहुरांतून सुटणें कठीण झालें. बोवांनीं घराकडे जाण्याची गोष्ट काढली कीं, मंडळींनीं डोळ्यांत अश्रू आणावे व आम्हांस टाकून आपण गेलां तर आमचे प्राणही राहणार नाहींत असें म्हणावें. याप्रमाणें सर्व मंडळींचें अत्यंत प्रेम बोवांवर जडल्यामुळें विष्णुदास माहुरास कायमचे राहिले.

४. माहुरास नाटकें रचिलीं व कांहीं मंडळीकडून त्यांचे प्रयोगहि उत्तम रीतीनें करविले. त्यांपैकीं एकदोन मंडळी विद्यमान आहेत. त्यांना चित्रें काढण्याचा मोठा शोक असे, त्यामुळेंही त्यांच्या लोकप्रियतेत भर पडली. त्यांच्या शीघ्र कवित्वामुळें ते कोणासही तात्काळ बोध देत असत. त्यामुळें लोक सत्यानें व धर्मानें वागूं लागले. लोकांतील कुबुद्धि त्यांच्या सहवासानें दूर झाली, व घोघर समाधान नांदूं लागलें. नंतर कांहीं दिवस मुळें शिकवून

तयार करण्यासाठी त्यांनीं शाळा घातली. मुलांकडून कांहींएक न घेतां अध्यापन करीत असत.

५. त्यांचे ठिकाणचें भक्तिप्रेम पाहून माहूर प्रांतांतील संतही फार संतोषित होत असत. प्रसिद्ध श्रीचिन्मयानंद संस्थान उमरखेड यांचे तीन शिष्य प्रसिद्ध आहेत. १ गोचरस्वामी, उमरखेड; २ तुकाराममहाराज येहळेगांवकर; व ३ रावसाहेब शेवाळकर हे होत. हे तिघेही अधिकारसंपन्न महात्मे होते. एकदां रावसाहेबांची स्वारी माहुरास आली. त्यांनीं विष्णुकविकृत भक्तिप्रेमानें ओथंबलेली कविता पाहिली व ' लक्ष्मणशक्ति ' हें आख्यान खुद्द त्यांचेच मुखानें ऐकून फार आनंद व्यक्त केला व विष्णुदासांस जवळ बसवून त्यांनीं विचारलें--

रावसाहेब-आम्ही सांगूं तें तुम्ही मान्य कराल काय ?

विष्णुदास-होय; खात्रीनें मान्य करीन.

रावसाहेब-तुम्ही विचार न करतां मान्यता कशी दिलीत ?

विष्णुदास-संतजनाकडून हितच होत असतें हें मला माझ्या गुरुमहाराजांनीं शिकविलें आहे.

हें ऐकतांच रावसाहेबांना अत्यंत हर्ष झाला व विष्णुदासांस कडकडून भेटून म्हणाले-बोवा, तुमचें कवित्व व तुमची श्रद्धा पाहून मी तर थक्कच झालों आहे. तुमच्या भक्तिप्रेमानें ओथंबलेल्या कवितासरितेचा ओघ यापुढें श्री जगन्माता रेणुकेच्या स्तवनाकडे वळवावा, व एवढ्याच करितां तुमचें वचन घेतलें. असें ह्मणतांच विष्णुदासांनीं रावसाहेबांच्या चरणीं मस्तक लीन करून आज्ञा मान्य केली. दोघांनाहि अत्यंत आनंद झाला. लगेच बोवांनीं जगदंब स्तुतिपर पद करून रावसाहेबांस समर्पण केलें. तेव्हां त्यांनींहि जगदंबा तुह्मांस दर्शन देऊन सतत स्वानंदांत ठेवील असा बोवांस आशिर्वाद दिला. याप्रमाणें माहूर व त्याच्या परिसरांतील भाग यांतील सर्व मंडळींचें चित्त विष्णुदासांकडे वेधलें. भक्तिप्रेमाचा ओलावा ज्याच्या अंगीं नाहीं त्यांनाहि ईश्वराकडे जाण्याचा मार्ग खुला व्हावा या हेतूनें ते शृंगारपर लावण्या करीत असत. त्यांच्या लावण्या म्हणण्यास फार उत्तम आहेत. कांहीं लावण्यांतून उत्तान शृंगार दिसेल तर बऱ्याच लावण्या द्वयर्थी असून त्यांतून एकसारखा वेदांत भरलेला दिसतो.

जे कां विषयपर जन । न करिती लीला श्रवण ।

त्यास शृंगाररस दावून । वेधी मन आपणांकडे ॥ श्रीधर ॥

विषयी जनांची वृत्ति प्रभूकडे लागावी व संतसहवासाचा दुर्लभ लाभ त्यांना थोडा तरी व्हावा, या शुद्ध हेतूनें ते लावण्या करूं लागले, व त्यांचा उप-

योगही चांगला झाला. कांहीं नायकिणींनीं त्यांजकडून लावण्या तयार करून घेतल्या व गाण्याचे बैठकींत ख्याल, गज्जल ऐवजीं विष्णुकवींच्या लावण्याच लोकांस फार प्रिय होऊं लागल्या. लावण्यांचें दान करतांना 'अधर्मानें चागणार नाही' अशी त्यांजकडून शपथ घेऊन त्यांस लावण्या करून देत असत. बहुजनसमाजाचें चित्त त्यांच्या लावण्यांनीं विष्णुदासांकडे फार आकर्षित झालें. प्रसिद्ध साहित्याचार्य श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनीं सन १८९७ च्या सुमारास प्रसिद्ध केलेल्या वीरतनय नाटकांतील एका पदास ह्या कवींच्या "निरभ्रशुभ्र नक्षत्रतुल्य ही ललना कोणाची" ह्या सुप्रसिद्ध लावणीची चाल दिली होती; इतकेंच नव्हे तर ती लावणी त्यांस पुण्यास कॉलेजमध्ये शिकत असतां उत्तम तऱ्हेनें म्हणतां येत होती. त्यांनां विष्णुदासांचे लावण्याबद्दल फार आदर आहे. विष्णुदासांची कविता नुकतीच यवत-माळाच्या शारदाश्रमाचे श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे एम्. ए. एल्.एल्. बी. यांनीं प्रसिद्ध केली आहे. प्रस्तावना श्री० अच्युत सिताराम साठे एम्. ए. एल्.एल्. बी. अँडिशनल जज नागपूर यांनीं लिहिली आहे. प्रस्तावनेत पृ. ५ यांत ते लिहितात कीं,

"मध्यप्रांतांत जे लरचें काम केलेले श्री. नारायण तात्याजी कुंटे हे कळवितात कीं, पंचवीस तीस वर्षांमार्गे कांहीं वऱ्हाडच्या लावण्या अमेरिकेंत पाठविण्यांत आल्या, त्यांमध्ये या संग्रहांतील नंबर १५१

"निरभ्र शुभ्र नक्षत्रतुल्य ही ललना कोणाची ?
चपल दृष्टि सुविलोल लोचनीं उपमा हरिणीची "

या लावणीची फारच प्रशंसा झाली होती."

बोवांचा सहवास थोडा तरी व्हावा अशी इच्छा करून पुष्कळ लोक त्यांचे दर्शनास येऊं लागले. कोणत्याही वृत्तीचा मनुष्य असो यांचेजवळ आला व थोडा वेळ बोलत बसला कीं तो शांत होत असे. त्यांचे ठिकाणीं आपपर भाव नसल्यामुळे सर्व दर्जाची मंडळी यांचे सहवासानें समाधान पावत असत. माहूरच्या भोंवतालच्या टापूंतून कित्येक लोक यांना आपलें घरीं मोठ्या आदरानें बोलावीत असत. त्यांचें साधुत्व व कवित्व पाहून ते त्यांचे सहवासामुळे आपणांस धन्य मानीत असत. आतां हा पाल्हाळ न देतां पतिव्रता साध्वी राधाबाईची तपश्चर्या उदयास येऊन तिचें फल पतिदर्शनांत कसें झालें, ही हकीगत ऐकण्यास वाचकांचे कर्ण भुकेले आहेत, त्यांची तृप्ति करूं व त्यांचे पुढील प्रकरणांत त्यांचें व्यावहारिक चरित्र संपवूं व नंतर पारमार्थिक चरित्राची हकीगत थोडीशी कथन करूं.

॥ ॐ श्रीसद्गुरुसमर्थ ॥

८ शोध व पत्नीभेट.

१. सौ. राधाबाई लोकनिरेचे वाग्वाण सोशीत कालक्रमणा करीत होत्या. परमात्म्यावर निष्ठा ठेवून त्याची कृपा होण्यासाठी नानाविध साधनें करीत होत्या. तरीही त्यांचें उद्दिष्ट त्यांना प्राप्त होईना पंचरा वर्षे झाली तरीही पति-राजांचा शोध-समाचार कळला नाही. मग मात्र त्या अत्यंत विव्हळ झाल्या. व यापुढें पतिवांचून जगणें फार वाईट आहे, यास्तव त्या ईश्वराकडे मृत्यु मागूं लागल्या. जनस्वभावाचे मस्तकीं पडणारे इंगळ सोसणें अति असह्य होऊं लागलें. काहीं सात्विक मंडळी अजूनही त्यांना धैर्य देत. दमयंतीस नळाची प्राप्ति झाली तरीच तुम्हांस तुमच्या पतीची भेट होईल, पण थोडा दम धरा असें म्हणून घरची मंडळी त्यांना शांतवीत असत.

तुका म्हणे नाहीं चालत तांतडी । प्राप्तकाळ घडी आल्यावीण ॥
यापुढें प्राप्तकाळ येऊन माझा “ देव ” मला भेटणार याविषयीं त्या निराश होऊं लागल्या.

पोवाडा.

सकळ जगावर तुझी भगवंता करुणामृतवृष्टी ।

असुनी मज करसी कष्टी ॥

वाप नव्हे तो साफ बुद्धवितो दुःखामधें सृष्टी ।

यमाहुनि निर्दय परमेष्टी ॥

फळें शुभाशुभ काय असे हें नकळे अदृष्टीं ।

आतां कधीं पति पाहीन दृष्टीं ।

आई धरणी, वे मज पदरामधें उदरामधें ओढी ॥

आतां काय० ॥

अशा परीनें त्या साध्वीचा अवलोकुनि शोक ।

कृपेनें शांतविती लोक ॥

भ्रतार भेटेल पलटल विपरित काळाचा शोक ।

आतां त्वां राहावें विनधोक ॥

मेघ वर्षती परि न दिसती गगनाला भोंक ।

ईश्वरी चरित्र अवलोक ॥

धैर्य धरोनि हृदय-बिळामधें पंचप्राण कोंडी ॥

आतां काय खेळण्याची गोडी ॥

अशा दुःखमय स्थितींत दिवस जात असतां पति भेटल्याची सुखस्वप्नें

त्यांना पडूं लागलीं. आतां आपणांस भाग्याचे दिवस येणार असें वाटून त्यांच्या वृत्ति सहज आनंदानें उत्तेजित होत असत. भावी सुखदुःखाचे प्रसंग अगाऊच सूक्ष्म मनास दिग्दर्शित होत असतात याचा अनुभव राधाबाईस येऊं लागला होता.

२. सातारा येथें आपल्या वराजवळच रावजींनीं आपली कन्या काशी इलाहाबादला. सदाशिव बाबाजी काळे यांना दिली होती. यांचा धंदा सराफीचा होता व आगगाडीची सोय झाल्यामुळें हे व्यापारासाठीं लांबवर प्रवास करीत असत. एकदां सदोबा काळे व्यापारासाठीं जालना, परभणीकडे गेले. तेथें त्यांना विचार सुचला कीं, आपली कुलस्वामिणी जगन्माता मातापुरवासिनी श्री रेणुका आहे, व इतक्या जवळ आलों आहों तर थोडे श्रम झाले तरी ध्यावेत, परंतु माहूरला जाऊन यावें, असा संकल्प त्यांस उठतांच ते माहुरास गेले. राधाबाईच्या एकनिष्ठ सेवेचें फलच सदोबांना माहुरास जाण्याच्या इच्छेंत झालें. सदोबांनीं वे. काण्णव या उपाध्यायांचे घरीं बिऱ्हाड लाविलें. दुसरे दिवशीं मातृतीर्थावर क्षौरादिविधि करून कुलस्वामिणी जननीची भोगीपूजा केली. आतां उद्यां दत्तदर्शन घेऊन साताऱ्याकडे वळवें असा त्यांचा विचार झाला.

३. उपाध्यायाचे घरीं रात्रीं मुळें अभ्यासाला बसलीं असतां त्यांचीं अक्षरें व त्यांचे कित्ते सदोबांच्या पाहण्यांत आले. अक्षर ओळखीसारखें दिसतांच ते मुलांना म्हणाले, बाळांनो ! या अक्षराचें वळण साताऱ्याकडील आहे. तुम्हांस कोण शिकवीत आहे ? इतकें म्हणतांच उपाध्याय म्हणाले, आमच्या येथें साताऱ्याकडीलच बोवामहाराज आले आहेत, ते मुलांना शिकवितात. त्यांचे नांव कृष्णाजी आहे काय ? असें सदोबांनीं आशापूर्ण भावनेनें विचारलें, पण त्यांचें नांव विष्णुदास आहे असें ऐकतांच सदोबांची निराशा झाली. तथापि या बोवांचे मला दर्शन करवाल काय ? असें विचारतांच, होय करवूं, असें उत्तर मिळालें. सकाळीं लांबूनच भेट झाली व आपण भोजनोत्तर फिरावयास याल काय ? असें सदोबांनीं विचारतांच 'होय येईन' असें बोवा म्हणाले. सदोबांनीं कृष्णास ओळखिलें, पण विष्णुदासांनीं मात्र त्यास ओळखिलें नव्हतें. क्षौर केल्यामुळें सदोबा विद्रूप दिसत होते व बोवा आपल्या व्यवसायांत निमग्न असल्यामुळें जास्त विचार अगर चौकशी त्यांनीं केली नाहीं.

४. ठरल्या प्रमाणें दुपारीं श्री विष्णुदास पुढें व सदोबा मागे असें चालत चालत सोन्यापिरापर्यंत गेले व दोघेही तेथें बसले. सदोबाच्यानें आतां निमिषाचाही धीर धरवेना. तावडतोव उठून विष्णुदासाच्या गळ्यास घट्ट मिठी मारून अरे कृष्णा ! म्हणून हंबरडा फोडला. विष्णुदास निमिषभर विस्मित झाले. पण थोड्याच वेळांत हे आपले मेहुणे सदोबा आहेत असें समजतांच

आमचे वैराग्यसंपन्न बोवामहाराज यांनी वैराग्य दूर झोकून घेतून मुक्तकठाने किंकाळी फोडली व सदोबाचे अंगावर अंग टाकून पडले. दोघांनाही हे प्रेम आवरेना. कोणाच्याही मुखांतून शब्द फुटेना, एकमेकांकडे पाहावे व डोळ्यांतून टप टप अश्रू गाळावे असा बराच वेळ गेल्यावर उभयतांनी नेत्रांचे जळ विसर्जून अस्फुटपणे बोलण्यास सुरवात केली. “ तूं मला भेटलास यामुळे माझी यात्रा आज सफल झाली. कृष्णा कसारे तूं निष्ठुर झालास ! घरीं काय प्रकार झाले ते तुझ्या लक्षांत सुद्धां येऊं नयेना ! आई, बाप, बंधु, भगिनी, साध्वी पतिव्रता स्त्री यांचा त्याग करून तुला मोक्षप्राप्ती होईल अशी कां तुझी खुळी कल्पना आहे ? तूं सर्वांचा फार अपराधी आहेस. परंतु श्री जगदंबेचे कृपेनें तूं या स्थळीं मला भेटलास, हे सर्वांचे भाग्य उदयासच आले आहे; आतां मात्र मी तुला बरोबर घेतल्याशिवाय येथून जाणार नाही, हे लक्षांत ठेव.” अशीं सदोबांनीं कांहीं रागाने व कांहीं प्रेमाने बोलणीं केलीं. विष्णुदासांनीं त्यांचे पायावर डोके ठेवून माझे सर्व अन्याय क्षमा करा, अशी सदोबास विनंति केली.

५. माझे हातून मातृपितृसेवा तर झाली नाहीच, पण त्यांना मीं दुःखांत मात्र लोटले आहे, असे म्हणून मातृप्रेमाने विव्हळ होऊन बोवा वारंवार रडू लागले. घरची मंडळी सुखरूप आहेतना ? असे विचारल्यावर सर्व क्षेम वर्तमान कळविले, सर्व क्षेम आहेत, पण चंद्रावांचून जसे चांदणे अगर प्राणावांचून जसे शरीर तशीच तुझ्यावांचून तुझ्या घरच्या मंडळीची स्थिति झाली आहे. याप्रमाणे प्रेमालाप काढीत सदोबांनीं माहुरास आठ दिवस वास्तव्य केले. या अवकाशांत घरून निघाल्यापासून आतांपर्यंतचे चरित्र विष्णुदासांकडून व गांवांतील मंडळीकडून त्यांनीं समजून घेतले. सदोबास आपल्या मुक्कामीच विष्णुदासांनीं ठेवून घेतले होते, व पंधरा वर्षांतील सातान्याकडील सर्वांची हकीगत समजून घेत असत. सदोबा असतांना बोवांनी आपले नित्य व्यवसाय वाजूस ठेविले होते.

पोवाडा.

सदोबा काळे होते मेहुणे राहात शेजारीं ।

सहज ते आले माहुरीं ॥

मनिं खुण पटलि भेट जाहली मग तिसरे प्रहरीं ।

उठल्या आनंदाच्या लहरी ॥

वृत्तांत कळवुनि क्षेम कुशल मग पत्र सुविस्तारी ।

घेउनि गेले माघारी ॥

सकळ जनाला वृत्तांत कळला मग तोंडातोंडीं ।

आतां काय० ॥

सदोबांनीं वरचेवर साताऱ्यास निघण्याची तयारी करा, असा ध्यास घेतला. बोवा येथून जाणार हें समजल्यावर माहूरचे लोक उदासीन झाले व आम्हां सर्वांस आपले बरोबर न्यावें असें सर्वजण म्हणूं लागले. इतकेंही करून आपण निघालांत तर आम्ही सर्व मंडळी घरें दारे सोडून तुमच्या मार्गांत आडवे पडून राहूं. एकदां सातारच्या मंडळीस विरहाग्नींत भाजलेंत, आतां आम्हांस विरहाग्नीं भस्म करा म्हणजे आपल्यास बरे वाटेल. अथवा आपला अवतारच दुसऱ्यास वेदना करण्यासाठीं आहेस वाटतें. अशा निरनिराळ्या मंडळीकडून त्यांच्या जाण्यास हरकती होऊं लागल्या. श्री. राजेसाहेब उदाराम यांनीं सांगितलें कीं, सदोबांनीं तिकडे जाऊन बोवांच्या सर्व मंडळीस घेऊन येथें यावें, येथें त्यांच्या मंडळीस बिलकुल कमी पडूं देणार नाहीं. बोवांचें मन साताऱ्याकडे ओढ घेई परंतु माहूरच्या मंडळींचे प्रेमपाश गळ्याशीं घट्ट वसले होते, ते बिलकूल तुटेनात. सदोबांना सर्व स्त्रीपुरुषांनीं विनंति करून सांगितलें कीं, बोवांस नेण्याचें तुम्ही केल्यास आमच्या मनाची स्थिति फार वाईट होईल, तरी तुम्ही त्यांना घेऊन जाऊं नये. शेवटीं सदोबांनीं निश्चून विचारतां बोवांनींही घरच्या सर्व मंडळींना येथें पाठवावें; तसें होत नसेल तर पुढें मीच घरीं येईन, असें सदोबास खात्रीपूर्वक सांगितलें व स्वहस्तें लिहून सदोबाबरोबर तीर्थरूपांना सविस्तर पत्र दिलें. पत्रांत खालीलप्रमाणें मजकूर होता.

“ मीं तुम्हांस दुःखांत सोडून आलों, मला तुमची सेवा बिलकुल झाली नाही. बगैरे लिहून सातारा सोडल्यापासून आतांपर्यंतची हकीगत लिहिली व मला येथें श्रीजगज्जननी रेणुकामाऊली व श्रीदत्तात्रयांचा आश्रय आहे. त्या माय बापांच्या सेवेत आयुष्य खर्च होणार आहे. तरी आपण सर्वांनीं येथें राहण्यास यावें. आपणास सद्गुरुकृपेकरून कांहींच कमी पडणार नाहीं. मी आपणाशीं बेइमानी केली, त्याजबद्दल मला पश्चात्ताप होत आहे. तरी आपण क्षमा करून इकडे येण्याची कृपा करावी. मी चातकासारखी चोंच पसरून बसलों आहे तरी आपलें दर्शनरूपी स्यातिबिंदु घालून मला शांत करावें,

हैं एकेक काय आतां । निवेदिजेल अनंता ॥

मी राशी आहे समस्ता । अपराधांची ॥ ज्ञाने० अ० ११ ॥

श्लोक—तारो या भवसागरांत अथवा मारो, करो आपदा ।

अन्याला परि जाइना शरण मी सोडूनि त्यांच्या पदा ॥

सिंहाद्रीवरि जी अखंड जगदोद्दारावया राहिली ।

श्रीदत्तात्रय तो गुरू, परम ती श्रीरेणुका माउली ॥ १ ॥

याप्रमाणें मी या मायबापांचे प्रेमपाशानें बद्ध झालों आहे. कदाचित् आपणांस

येण्यास नच झालें तर तसें मला पत्रद्वारे कळवावें. म्हणजे मी आपले दर्शनास येईन व आपणांसह इकडे परत येईन. वगैरे ”

६. सदोबा माहूर सोडून निघाले. त्यांना पंचविण्यास फार लांबपर्यंत बोवा गेले होते. शेवटीं एकवार उभयतांनीं कंठ मुक्त करून पुष्कळ अश्रू टाळले व कडकडून भेटले आणि सदोबा मार्गे पुढें पाहात साताऱ्याच्या मार्गास लागले.

७. साध्वी राधाबाई जनाकडून निंदा सहन करीत पण देवावर भ्रंवसा ठेवून रहिमतपुरास माहेरीं होत्या. एके दिवशीं त्या श्रीविठ्ठलमूर्तीचें यथासांग मनोभावे पूजन करून प्रदक्षिणा घालीत असतां एकदम अव्यक्त उच्चार कानीं पडला कीं, “ तुझे इच्छित ध्येय या महिन्याचे शेवटीं प्राप्त होईल. ’ हें ऐकतांच त्यांना फिरून चैतन्य आल्यासारखें वाटलें. यापुढील कालांत त्या आनंदभरांत निमग्न असत. त्यामुळे त्यांचीं नित्यकर्म नीट चालेनात. या आनंदाचें आशेवर त्या धुंद असत. साताऱ्यासही भालचंद्रबोवांनीं देवीची फारच कडकडीत उपासना चालविली होती. त्यांनाही देवीचे कृपेनें आनंदाचीं सुखस्वप्नें पडूं लागलीं होती. सर्व मंडळीचें लक्ष कृष्णाच्या बातमीकडे लागून राहिलें होतें.

रहिमतपुरीं सद्भावें पूजन विठ्ठलाचें केले ।

तयाचें पुण्य फळां आलें ॥

पाषाणमूर्ति प्रत्यक्षचि ती संक्षिप्तचि बोले ।

आतां तुझे कार्य सिद्ध झालें ॥

या महिन्याचे अंतीं जाईल वर्तमान कळलें ।

बोलुनि असें मौन धरलें ॥

त्या काळीं तिस वाटे मिळाला लक्ष लाभ कोडी ।

आतां काय० ॥

राधाबाई साताऱ्यास आल्या व त्यांनीं भावी आनंदाचें वर्तमान कळविलें. सदोबा व्यापारासाठीं कोठेंही न जातां पुण्यास आले व तेथून पस्तीस कोस एका दिवसांत साताऱ्यास पायानें प्रवास करून आले. ते आधीं सासुरवाडीस गेले, व रस्त्यावरूनच “ तुमचा कृष्णा सांपडला ” अशी त्यांनीं आरोळी ठोकली. त्यासरसे घरांतील सर्व मंडळी बाहेर आली. माझा कृष्णा आहे ना ? असें म्हणून गंगाबाईंनीं हंबरडा फोडला. रावजींनीं तर सदोबास मिठी मारली, व माझा कृष्णा दाखवा, कृष्णा दाखवा असा टाहो फोडला. राधाबाईही रडत जवळच होत्या. “ तुमचा कृष्णा सुखरूप आहे; काळजी करूं नका ” असें सदोबांनीं सांगितल्यावरून सर्वजण कृष्णाची हकीकत ऐकण्यासाठीं सर्वांगाचे

कान करून तयार झाले. मग सदोवांनीं माहूरची हकीकत सांगितली. हकी-
गत ऐकून सर्व मंडळींना चैतन्य प्राप्त झाल्यासारखे वाटले. देहांतून गेलेले
प्राण पुनः परतावेत तशी सर्वांची स्थिति झाली. माझा कृष्णा कधीं येणार
असें विचारतांच लौकरच भेटेल असें त्यांनीं सांगितले. रात्रभर या घरीं आनं-
दातिरेकानें कोणास झोंप लागली नाही. पंधरा वर्षांनंतर आज कृष्णाची बातमी
समजल्यामुळे सर्व आनंदित झाले. श्री शंकराचार्य नदींत बुडत असतां
संन्यास घेण्यास मातुश्रीची परवानगी होतांच तरून आले. मुलगा कोठें तरी
जिवंत राहिल हा विचार आचार्यमातेस झाला. तसाच विचार या मंडळींनीं
करून “ कृष्णा आहे ” असें समजून समाधान मानून घेतले.

८ दुसरे दिवशीं गांवांतील मंडळी यांचे घरीं जमा झाली. कृष्णाचा समा-
चार ऐकून सर्वत्र आनंद पसरला. निंदकांची फजिती झाली व तेच लोक
राधाबाईची स्तुती करूं लागले. “ या माउलीनें पतिप्राप्तीस्तव जे कष्ट केले
त्यांचें हें फळ आहे ” असे उद्गार निंदकांच्या मुखांतून निघाल्यावांचून राहिले
नाहींत. रावजीचे आप्त सोयरे त्यांना भेटून गेले. सदोवांनीं पत्र रावजीस दिलें.
पत्र पाहून कृष्णा तूर्त येत नाही म्हणून सर्वास वाईट वाटले. पुढें काय
विचार करावयाचा याजबद्दल वाटाघाटी सुरू झाल्या. रावजींनां दुसरीं लहान
मुलें होतीं. मुलामुलींचीं लग्नें वगैरे चालूं होतींच. अशा प्रसंगीं येथील प्रंच
आटोपून सर्वांनीं माहूरला जाणें अशक्यच होतें. कृष्णास आणण्यासाठीं विष्णु-
पंत माहूरला गेले. ते तेथें पंधरा दिवस राहिले. त्यांनाही बरसातीनंतर येईन
असें विष्णुदासांनीं सांगून त्यांनां परत साताऱ्यास रवाना केले.

बरसात संपली तरी कृष्णा येत नाही, असें पाहून सौ. राधाबाई व त्यांचे
बरोबर अनंतरावांनीं माहुरास जावें व कृष्णास युक्तिप्रयुक्तीनें घेऊन यावें असा
विचार ठरला. यावेळीं अनंतरावास तेरावें वर्ष लागलें होतें. शके १८००
तील बरसात संपतांच राधाबाईची जाण्याची तयारी झाली. साताऱ्याहून
निघतांना सर्वत्रांस त्या कडकडून भेटल्या व सर्वांच्या गळा पडून पुष्कळ
रडल्या. तूं जाऊन कृष्णास एकवार घेऊन ये व पुन्हां वाटल्यास तुम्ही माहु-
रास परत जा, असें सर्वांनीं सांगितले. या म्हणण्यास त्यांनीं आनंदानें संमति
दिली व सर्वांचे आशीर्वाद ग्रहण करून त्या निघाल्या. राधाबाईसारखी सून
मिळण्याचें भाग्य फार थोड्यांचे नशिवांत असतें असें सर्वजण म्हणूं लागले.
गंगाबाईनीं सूनबाईस पोटाशीं धरून सांगितलें, “ मुली, आजवर तुझे आचर-
णानें मी सर्व दुःख विसरलें होतें. आतां तूंही जात आहेस; पण बाळ, पतीशीं
अत्यंत विनयपूर्वक वाग व उभयतां राधाकृष्ण परत येऊन मला एकवार
तुम्हांस मांडीवर घेण्याचें सौख्य लाभूं द्या. माझा बाळ मला भेटून माझ्या

डोळ्यांचीं पारणीं फिटतील असें कर. तुम्हां राधाकृष्णांचा जोडा पाहण्याचें माझे भाग्य उदयास आणा ” असें वारंवार डोळ्यांत आसवें आणून सूनवाईस सांगितलें. आईनें कृष्णाच्या प्रेमाच्या वस्तु त्यांचेबरोबर दिल्या. अनंतराव शरीरानें काडीपैलवान होते. तथापि दादास भेटण्याच्या उत्कट इच्छेमुळें ते निघाले. कृष्णास लवकर घेऊन या असें सर्वांनीं सांगून प्रवास सुखकर होण्याबद्दल वडिलांनीं आशिर्वाद दिले. अनंतास संभाळून ने वगैरे निरोप देऊन लांबपर्यंत या साध्वी, सुशील राधाबाईस घरच्या मंडळींनीं पोंचविलें.

९. सातारा ते पुणेपर्यंत बैलगाडीचा प्रवास झाला. नंतर वऱ्हाडांत आकोल्यापर्यंत आगगाडीनें प्रवास झाला. पुढें साठ कोसांचा बैलगाडीचा प्रवास केला. या प्रवासांत अनंतरावास अमांशाचा विकार झाला. त्यांची प्रकृति अगोदरच अशक्त असे व त्यांत प्रवासाचे कष्ट, ठिकठिकाणचें मिळेल तसें पाणी प्यायचें, यामुळें त्यांना विकार झाला. अनंतराव सतत रडूं लागले. देश परका, भाषा थोडी परकीच वाटूं लागली, तथापि राधाबाईंनीं त्यांची उत्तम शुश्रूषा करून ते उभयतां माहुरास येऊन पोंचले. राधाबाईस आपल्या अनंत जन्मांचें सार्थक पतिदर्शनाबरोबर झाल्यासारखें वाटलें. त्यांनीं पतिचरणास घट्ट मिठी मारलीच अतिशय प्रेमाश्रु गाळले. अनंतरावांस बंधूचें आज पहिल्यानेंच दर्शन झालें होतें. सर्वांना हा दिवस फार आनंदाचा गेला.

वृत्तांत कळला सतिला विठ्ठलसंकेताचे दिवशीं ।

पावला रुक्मिणीपति नवसी ॥

मग त्या नाहीं पारावार थोर आनंदासी ।

चढली राज्यपदीं दासी ॥

मग अविलंबें लगबग करुनी आली माहुरासी ।

भेटली नार भ्रतारासी ॥

परंतु राहिली होती अंगीं कर्ममळी थोडी ॥

आतां काय० ॥

यापुढें कृष्णा ऊर्फ विष्णुदासास “ बोवामहाराज अगर नुसतें महाराज ” या नांवानें आम्ही संबोधणार आहोंत.

१०. कै० रेणुराव देशमुखांच्या वाड्यांतच बोवांचा प्रपंच सुरू झाला. त्यांच्या प्रपंचांतच यांचा संसार विलीन झाला. राधाबाईंच्या आनंदास पारावार राहिला नाही. त्या पतिव्रता धर्मांनें पतिसेवा व कुटुंबधर्मांनें प्रपंचांतील कार्ये करूं लागल्या. अनंतरावांसही बोवांनीं ठेवून घेतलें.

॥ॐ श्री सद्गुरुं समर्थ॥

९. गृहस्थाश्रम व पत्नीवियोग.

१. अनंतराव यांचें चरित्र विष्णुकवींच्या चरित्राशीं निगडित झाल्यामुळें त्यांची माहिती येथें देणें जरूर झालें आहे. अनंतरावांच्या जन्मापूर्वींच त्यांनीं सातारा सोडला होता. माहुरास अनंतरावांचें वास्तव्य बारा वर्षे झालें. या बारा वर्षांत बोवांच्या प्रपंचपरमार्थाचाही जम उत्तम बसला होता. अनंतरावांस योगाची माहिती बोवांनीं सांगितली. सहा वर्षे अनंतरावांनीं आपलें दादाजवळ पुष्कळ अभ्यास केला. नंतर अनंतराव तेथें शाळा घालून विद्यार्थ्यांना विद्यादान करूं लागले. त्यांचा विद्यार्थीवर्ग हल्लीं विद्यमान आहे. श्रीमंत जगज्जीवन बाबासाहेब उदाराम राजे जहागिरदार यांना अनंतरावांनीं शिकविलें व इतरही मंडळी यांच्या शिष्यवर्गांत असत. अनंतराव माहुरास असतांना बोवामहाराजांचा पत्रव्यवहार साताऱ्यास होत असे. साताऱ्याहून गेलेल्या प्रत्येक पत्रांत आपण एकवार येऊन भेटावें, आम्ही आतां वृद्ध झालों आहोंत, काळाचा भरंवसा लागत नाही, तरी आपण जरूर येण्याचें करावें असा मजकूर असावयाचा. परंतु बोवामहाराजांचे अधिकाधिक लोकप्रियतेमुळें साताऱ्यास जाण्याचा योग केव्हांच जमला नाही.

२. सातारा येथील मंडळी कृष्णाची वाट पाहून थकून गेली व आतां या जन्मांत कृष्णाची भेट होणें अशक्य आहे, असें समजून काळ कंठू लागलीं. अनंता गेला त्यासही दोन वर्षे होत आलीं, तरी तोही परत येत नाही हें पाहून आईबाप फारच निराश झाले. दोन वर्षांनंतर शके १८०२ (सन १८८०) चे चैत्र मासीं बोवांचे धाकटे बंधू विष्णुपंत माहुरास गेले त्यांनाहि महिनाभर ठेवून घेतलें. नंतर त्यांचेजवळही मातापित्यास क्षेम समाचाराचें पत्र देऊन त्यांना साताऱ्यास रवाना केलें. विष्णूबरोबर तरी कृष्णा येईल अशी आशा होती तीही विफल झाली, अनंताही आला नाही दिवसेंदिवस रावजी व भालचंद्रबोवा निराशेमुळें संसारांत उदासीन झाले. यापुढील दिवसांत संसाराचा गाडा कसा तरी ढकलीत होते. या बंधूंचें परस्परांवर अकृत्रिम प्रेम असे.

३. शके १८०५ भाद्रपद व० १२ रोजीं भालचंद्रबोवांनीं इहलोकची यात्रा संपविली. भाळू हा माझा आत्मा होता, तो गेल्यावर माझें जगणें कठीण आहे असें रावजी म्हणत असत. रावजींनींही एक महिन्यानंतर आश्विन व० १२ रोजीं स्वर्गलोकीं गमन केलें. एका महिन्यांत दोघे बंधू गेल्यानें घरांतील मंडळींचा आधार तुटल्यासारखा झाला. त्यांचीं क्रियाकर्मांतरे विष्णूचे हस्ते.

झालीं, व आतां प्रपंचाचा भार सर्वस्वी विष्णुवर पडला. या वेळीं विष्णुपंतांचें वय सुमारे तेन्नीस वर्षांचें होतें. विष्णुपंतांचें लग्न साताऱ्यास झालें होतें. मंगळवार पेठेंतील सावळाराम चरेगांवकर यांनीं आपली कन्या त्यांस दिली होती. सावळाराम यास दुसरी संतति नव्हती. त्यांचे बंधु अनंत बाबाजी चरेगांवकर हे वऱ्हाडांत शिक्षक म्हणून गेले. त्यांनीं मु. जवळें, ता. पुसद, जि. यवतमाळ येथें फार मोठी इस्टेट केली आहे. हल्लीं अनंत बाबाजींचे चार चिरंजीव असून ते सुस्थितींत आहेत.

४. विष्णुपंतांनीं घरीं राहून भिक्षुकी करण्याचें नाकारलें, व नोकरीसाठीं हिंडत असतां उमरावतीस त्यांना शिक्षकाची नोकरी मिळाली. आतां घरीं फक्त गणपतराव राहूं लागले. परंतु ते लहान असल्यामुळें प्रपंचभार ओढण्यास समर्थ झाले नाहींत. त्यांचें लग्न झालें नव्हतें; त्यांनींही स्वतःस पोटाचा व्यवसाय पाहण्यासाठीं सातारा सोडला व त्यांची मातुश्री गंगाबाई तर एकटी राहण्याच्या प्रसंगामुळें हताश झाली. ज्या घरांत नित्य पंचवीस मनुष्ये असायचीं तेथें एकव्या वृद्ध गंगाबाईस राहण्याचा प्रसंग आला ! नंतर गंगाबाई आपल्या मुलीच्या घरीं राहूं लागल्या व घरास कुलूप लाविलें तें कायमचेंच लागलें !

५ माहुरास अनंतरावांनीं शाळा सोडून कांहीं दिवस श्रीदत्तशिखरावर नोकरी केली. नंतर थोडे दिवस करोडंगिरी (दस्तुरी) खात्यांत नोकरीस होते. ते साताऱ्यास जाण्यासाठीं नेहमीं उतावळे होत असत. अखेर शके १८११ सालीं ते माहूर सोडून साताऱ्यास आले. त्यांचें अक्षर फार उत्तम असल्यामुळें सातारच्या वृत्तमुधा, बोधसुधाकर, छापखान्यांत लेखकाची नोकरी करून पुण्यास गेले. पुण्याचे चित्रशाळेंत कांहीं दिवस व मनोबोधक चित्रकला छापखान्यांत कांहीं दिवस नोकरी केली. हे चित्रे फार उत्तम काढीत असत.

६. अनंतराव पुण्यास राहिल्यावर त्यांनीं आपल्या मातुश्रीस पुण्यास नेलें. या वेळीं अनंताचें लग्न व्हावें व आपली इच्छा अंशतः तरी पूर्ण व्हावी, असें गंगाबाईस वाटत होतें. पण अनंताचें भवितव्य या पाशांत अडकण्याचें नसलेमुळें लग्न झालें नाहीं. शके १८१३ मार्गशीर्ष शु. १२ रोजीं पुण्यास गंगाबाईंनीं देह ठेविला. शेवटपर्यंत त्यांना कृष्णाचा ध्यास असे. पण या जन्मीं कृष्णास भेटण्याची इच्छा सफल झाली नाहीं ! मातुश्रीचें और्ध्वदेहिक कर्म करण्यासाठीं अनंतराव धोमक्षेत्रीं सौ. भीमाबाईचे घरीं गेले. विष्णुपंत व गणपतराव हेही धोमास आले. खरशीहून माझी मातुश्रीही धोमास गेली, मातुश्रीचे उत्तरसंस्कार यथाविधि झाले. नंतर अनंतराव पुण्यास, विष्णुपंत नागपुरास व गणपतराव स्वतंत्र धंद्यासाठीं निघून गेले. या प्रसंगानंतर हीं सर्व भावंडे एकत्र जमण्याचा योग कधींच आला नाहीं. विष्णुपंतांनीं सातारा सोडला ते पुन्हां

अद्याप सातान्यास मेले नाहीत. त्यांना पुत्रसंतति न होतां पांच मुली होऊन त्यांची पत्नी निवृत्तली. अनंतराव व गणपतराव ब्रह्मचारीच राहिले. याप्रमाणें या नांवारूपास आलेल्या घराण्याचा पुत्रसंततीकडून शेवट झाला !

७. सातारा येथील घराची व्यवस्था, घर पडून त्यांतील दगडमाती, लांकडे नाहीशीं होईपर्यंत सदोबा काळे यांचे चिरंजीव नारायणराव काळे पाहात असत. आतां सातारा येथें फक्त घराची जागा मात्र दाखविण्यापुरती आहे. याप्रमाणें कालचक्र फिरून या उत्तम घराण्याचा सातान्यांतील कारभार आटोपला !

८. माहुरास विष्णुकवींना मातुश्री वारल्याचें समजून फारच दुःख झालें. खऱ्या सत्पुत्रास मातृवियोग कसा तापदायक होतो याचें दृश्य विष्णुदासांच्या एका पत्रावरून ध्यानांत येण्यासारखें आहे. मातृप्रेम ही काय अमोल चीज आहे व ती आर्यांचें अंगीं कशी बाणली आहे हें या पत्रावरून समजेल. पाश्चात्य संस्कृतीच्या अनुकरणानें आमच्या समाजावर या बाबतींत विरुद्ध परिणाम घडूं लागल्याचीं उदाहरणें ठिकठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येत आहेत. तथापि आर्यसंस्कृतींत मातृप्रेमास कसें उच्चस्थान आहे हें आतां आपण पाहूं.

श्रीजगदंबा प्रसन्न.

क्षेमकुशळ

मिस्त्री माघ व. ११।१८२० बुधवार

चिरंजीव रा. रा. अनंतराव धांदरफळे (मु. धोम) यासी—

९. कृष्णा ऊर्फ विष्णुदास मु. माहूर, हल्लीं मु. ता. पुसद अनेक आशिर्वाद विशेष. आपलेकडोन दोन पत्रे आलीं तीं पावलीं. आपला मजकूर सर्व समजून आला. बहुत दिवसांपासून आपलें पत्र न आल्यामुळें आम्हांस मोठी काळजी लागली होती. आम्ही आपलेकडे पत्र पाठवून समाचार घ्यावा तर आपला पत्ता बिलकूलच लक्षांत राहिला नाही. त्या योगानें निरुत्साह झाला. असो.

१०. इकडे विशेष कारण असें घडून आलें कीं, आम्ही माहूर येथें असतां मातुश्री गंगाबाई प्रकृति बिघडून अस्वस्थ झाल्या, त्याबद्दल आपण दोन पत्रेही पाठविलीं. आमचें त्यांचे दर्शनार्थ येणें झालें नाहीं पुढें त्या परधामास गेल्या, तेंही पत्रद्वारे समजलें. नंतर चित्ताचे ठायीं असा कांहीं विषाद प्राप्त झाला कीं, (न मातुः परदैवतम्) मातुश्रीचे आपण पूर्ण अपराधी आहोंत. या पापाचे झाडे आपल्यास देणें लागतील, चुकगार नाहीत, व मातुश्रीचा अपराधी जो दुष्ट त्याजवर हरिहर-ब्रह्मदेवही कृपां करण्यास समर्थ नाहीत. तर या दुःखाचा परिहार व या पापापासून मुक्त करून व कृपाकरून तारण्यास आईच समर्थ आहे. त्यांचांचून इतर उपाय लक्षावधिही केल्यास वाळूचे घाण्याप्रमाणें व्यर्थच जातील, हें पूर्ण जाणून श्रीजगज्जननी रेणुकेचे पाय धरिले व त्याच जननीला प्रसन्न करण्यास यज्ञयाग दान-तप-व्रतादिक शतशःही साधनें केल्यास कांहींच उपयोग

न होतां उलट खेदास कारण होईल, हें जाणून शरणांगतीवांचून दुसरी न्युक्ती कांहीं उपयोगी नाही म्हणून सर्व जपतपादि खटपट सोडून तिचें नमस्मरण करीत असतो; व करुणापर स्तवन तिचेंच कृपेनें जें जें होईल तें तें करीत असतो. ” (यापुढील मजकूर कविता छापण्याची योजना, व श्रीजगदंबेची तसबीर तयार करविण्याबद्दलचा आहे. मी पत्रांतील मजकूर कारणापुरता येथें घेतला आहे.)

११. विष्णुदास महाराजांना मातृप्रेम केवढें होतें हें पत्रावरून ध्यानांत येईल. त्यांना अध्यात्मबोध उत्तम झाला होता, तरी मातृप्रेमाबद्दल त्यांचे उद्गार पाहून श्रीशंकराचार्यांच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेले देव्यपराधक्षमापन स्तोत्राचें स्मरण झाल्यावांचून राहात नाही. एका पदांत ते म्हणतात.

आम्ही चुकलों जरितरि कांहीं तूं चुकूं नको अंबाबाई ॥ ध्रु० ॥
आम्ही कुपुत्र म्हणवुनि घेऊं । तूं नको कुमाता होऊं ॥
आम्ही विषय-ढेंकळें खाऊं । तूं प्रेमामृत दे खाऊ ॥
आम्ही रांगूं, तूं उभि राही ॥ आम्ही० ॥

“ कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ” याप्रमाणेंच विष्णुदास म्हणत आहेत.

१२. माहुरास राधाकृष्णांचा प्रपंच उत्तम चालावयाचा. परंतु विष्णुदास महाराज ज्या घरीं हांते त्या घरीं साध्वी राधाबाईबद्दल थोडा अनादर असे. महाराजांबद्दल पूज्यभाव होता. राधाबाईंना तेथें अतिशय काबाडकष्ट करावे लागत असत. सर्वांपुढें हांजी हांजी करावी; घरांत सत्ता बिलकुल चालत नसे. मिळेल तेव्हां खावें; असा जाच होत होता. परंतु या साध्वी माउलीनें पतिचरणीं निष्ठा ठेवून अशा हालांतही दिवस काढले. परमेश्वरकृपेनें राधाबाईं गरोदर राहिल्या व आतां आपलें सर्व दुःख संपून आनंदांत काळ जाईल असें चिंतन त्या करूं लागल्या. परंतु गरोदरस्थितींतही त्यांचें काबाडकष्ट कमी झाले नाहींत. नऊ महिने पूर्ण झाले, तरीही महाराजांचें लक्ष स्त्रीच्या कष्टाकडे वळेना. त्यावेळीं विष्णुपंत माहुरास आले होते. त्यांनीं दादांना निकरावर येऊन सांगितलें व दादांनींही त्यांचें ऐकून ताबडतोब गृहत्याग करून दुसरीकडे बिन्हाड केलें. कै. गोविंदराव चांभारे यांनीं व त्यांची सुशील पत्नी यमुनाबाई यांनीं राधाबाईंचें बाळंतपण व्यवस्थित रीतीनें केलें, परंतु संतति मात्र अल्पायु झाली. आणखी एक अल्पायु संतति झाली होती.

१३. स्वतंत्र प्रपंच थाटल्यावर महाराजांना सर्व तऱ्हेचा आनंद प्राप्त झाला. आतां गृहादिक आवरें । हें कांहीं नलगे त्यजावें ।

जें घेते झालें स्वभावे । निःसंग म्हणवुनी ॥ ज्ञा. अ. ५ ॥

अंतरेको बहिर्नाना अंतर्बोधो बहिर्जडः ।
अंतस्त्यागी बहिःसंगी लोके विहर राघव ॥

(योगवासिष्ठ)

जो अंतरीं दृढ । परमात्मरूपीं गूढ ।
बाह्यंतरी रूढ । लौकिक भागु ॥
जो इंद्रियां आज्ञा न करी । विषयांचें भय न धरी ।
प्राप्त कर्म नाव्हेरी । उचित जें जें ॥ ज्ञा. अ. ३ ॥

असा बोध महाराजांचा होता. श्रीहरिस्वरूपावर संसाराचे ठसे उमटले आहेत. चित्सागरावर प्रपंचरूपी लहरी दिसत आहेत. प्रपंच पूर्ण परमात्म्याने व्यापला आहे. पदार्थमात्र ईश्वर आहे. अशी सुंदर प्रेममय भावना असल्यामुळे बोवांचा प्रपंच उच्च दर्जाचा जमला. प्रपंचपरमार्थ एकच आहेत; यांत सांडणें व मांडणें कांहीं नाहीं. अंतःकरण परमात्मप्रेमाने भरून गेलें असल्यानें सर्व जगच प्रेममय ईश्वर आहे, असें बोवांच्या प्रतीतीस आल्यामुळे सातारा सोडणें, पत्नीत्याग करणें वगैरेवदल नंतर त्यांना वाईट वाटत असे. पण हा सुंदर उच्च दर्जाचा बोध पटण्यास्तव इतकें विरोधी चित्र निघावें लागलें तेव्हां आनंद तयार झाला. महाराजांच्या पारमार्थिक मतांचा परामर्श पुढील प्रकरणांत व्याख्याचा असल्यामुळे येथें पाल्हाळ करित नाहीं. गांवांत व परगांवीं महाराजांचा कीर्तिपरिमल सतत वृद्धिंगत होत होता.

१४. गृहस्थाश्रमांतील सर्व व्यवहार आश्रमधर्माप्रमाणें चालले होते. नित्य पंचमहायज्ञ, अतिथीस अन्नदान, भजनपूजनादि सर्व यथास्थित चालू होतें. राधाबाई सुगृहिणी होत्या. जे पदार्थ पतीस तेच अतिथीस देत असत. याप्रमाणें राधाकृष्णांचा प्रपंच परमार्थ उत्तम झाला होता.

पोवाडा

तेथें जाहला ताप असा कीं जीवचि त्यागावा ।

तरी तो कशासि मग गावा ॥

परंतु नाहीं कधीं वंचिलें पतिच्या मनोभावा ।

पाहुनि जन म्हणति वाहवा ॥

गरोदर झाली असतां नाहीं क्षणभर वसांचा ।

जाच तो तिनेचि सोसावा ॥

प्रसूत काळाच्या संधित गृहगति बाहेर काढी ॥

आतां काय० ॥

पाहुनि तो क्रूर कृतघ्न पर्या वाटलें आश्चर्या ।

उतरली सखिची मुखचर्या ॥
 मित्रोत्तम गोविंद दामोधर, यमुना तद्वार्या ।
 जाहलें साह्य अडित कार्या ॥
 घालिति संकटिं आप्त परी जन देती घैर्या ।
 वाटलें नवल तें सूर्या ॥
 तेव्हां पतिची मती शुद्धिवर आली जिरली भोंडी ।
 आतां काय० ॥
 तसांगावर सदा पाझरे चंद्रामृत किरण ।
 पावलें स्वस्थांतःकरण ॥
 लक्ष्मीपतिनें धनधान्यादिक भरपूर सुवर्ण ।
 पुरविलीं बहुवस्त्राभरणं ॥
 जी जी वासना धरिली ती ती केली परिपूर्ण ।
 जाहला सकळ शोक हरण ॥
 दैवें कंटक-वनीं लाभली कल्पद्रुम झाडी ।
 आतां काय० ॥
 सकळही केले पूर्ण मनोरथ जय तुळशीमाते ।
 आतां नको दाऊं दुःख मार्ते ॥
 अखंड सौभाग्य हें रक्षुनि करि या देहाते ।
 आनंदे मुक्त पतीहाते ॥
 जसें जसें दैवामधें लिहिलें तसें तसें होतें ।
 चुकेना नर हो कदापि तें ॥
 भविष्यकाळाकडे मनानें मग घेतलि ओढी ।
 आतां काय० ॥

महाराजांचा प्रपंच श्रीएकनाथमहाराजांच्या प्रपंचासारखा होता. भूतमात्रीं ईश्वर आहे, असें समजून सुंदर अकर्तात्मबोधावर प्रपंच होत होता. अशा उत्तमावस्थेंत पतिसमीप देहत्याग व्हावा, एवढीच वासना राधाबाईस राहिली, व त्या देवाची तशीच प्रार्थना करूं लागल्या. त्यांची पतिभक्ति पाहून ग्रामवासी लोक आश्चर्यानें थक्क होत. सर्व लोक त्यांना 'मायबाई' या नांवानें संबोधित असत.

१५. शके १८१४ ज्येष्ठ शु. २ रोजी साध्वी पतिव्रता राधाबाई यांनीं नामस्मरण करीत पतिपरमात्म्यासंनिध जड कलेवराचा त्याग केला. पत्नीचे निधनानें वैराग्यशील बोवांनाही धक्का बसल्यावांचून राहिला नाहीं. राधाबाईच्या आचरणाबद्दल गोष्टी निघाल्या असतां श्री. बाबासाहेब उदाराम राजे यांच्या

मातुश्रीच्या नेत्रांवाटे खळखळ अश्रुपात होत असतांना मी पाहिलें आहे. धन्य राधाबाई; या माउलीनें आपल्या पवित्र आचरणानें आमचें मातृकुल धन्य केलें व सासरमाहेरच्या कुलांस भूषणभूत होऊन राहिली.

पेवाडा—

भेटायास्तव आई पार्वती पिता शंकरासी ।
 म्हणे मी जातें माहेरासी ॥
 सकळ पावलें शुभ मंगळ सौभाग्य भरपुरासी ।
 लाभलें सुख संसारासी ॥
 ज्येष्ठ शुद्ध द्वितीया दिनि दक्षिणायन दशहारासी ।
 मिळाली गौरीहारासी ॥
 वाटे सुखसिंधूच्या बुडाली आधें मधें होडी ।
 आतां काय० ॥
 कामिनी-वांचुन काय करावें उजाड सदनासी ।
 निघूनी जावें अरण्यासी ॥
 सांगावें तरि काय कर्महिन दुःख धन्यासी ।
 दाऊं ने दिनमुख अन्यासी ॥
 काय करावें उत्तम कनकांबर धन धान्यासी ।
 टाकुन व्हावें संन्यासी ॥
 गेली वाया बाळी बुगडी नथ लुगडीं साडी ।
 आतां काय० ॥
 प्रपंच-भुवनांगणीं सुशोभित द्राक्षाची वेली ।
 मंडपीं होती पालवली ॥
 प्रारब्धानें मुळासकट ती उपटुनिया नेली ।
 जगांतुनि या नाहींशी केली ॥
 संसाराची सर्व उभली येथुनिया सरली ।
 सुखाची सरिता ओसरली ॥
 परि काळानें केळ कांवळी कापिली आघाडी ।
 आतां काय० ॥

यानंतर महाराजांनीं सर्व संसाराचें सत्पात्रीं दान केलें. ज्याला जी वस्तु योग्य त्यास ती समर्पण करून आपण स्वतः लंगोटी लाविली, व लिवाचा पाला भक्षण करून राहूं लागले.

१६. या प्रकरणांत विष्णुदासमहाराजांच्या सातारा व माहूर येथील प्रपंच-

च्याचा निरास झालेला आहे. महाराजांचें प्रापंचिक चरित्र यथे संपलें आहे. त्यांच्या पोवाड्यांचें शेवटचें एक कडवें यथे दिल्यावांचून राहवत नाहीं.

अरस नाहीं सरस आहे खिरस गाईचा ।

मिळेना बहु महागाईचा ॥

ध्यावा मासला मधुर केवळ साखर साईचा ।

आहे बहु तुमच्या सोईचा ॥

सुगंध पुष्पासहित पसरला वेल जाईचा ।

पोवाडा राधाबाईचा ॥

त्रिष्णुकत्रीची घांट वाजली सुटलि रेलगाडी ।

आतां काय खेळण्याची गोडी ॥ ३२ ॥

महाराजांच्याच शब्दांत हें त्यांच्या काव्यकलेचें वर्णन आहे.

— ॐ —

ॐ श्री सद्गुरुसमर्थ.

१० भक्तिप्रेम व परमार्थविचार.

१. पत्नीनिधनोत्तर महाराजांनीं संसारांतील सर्व वस्तूंचें दान करून आपण अगदीं मोकळे राहिले. आतां त्यांना व्यावहारिक पाश बिलकूल राहिल्या नव्हता. उरलेलें आयुष्य श्रीजगदंबामातेचें चिंतनांत खर्च करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला व ते माहूरच्या आसपास राहूं लागले. महागांव यथे त्यांचें वास्तव्य फार होत होतें. तेथील मडके यांचे घराण्याशीं त्यांचा फार घोरोवा होता. महाराजांचे आशीर्वादामुळे या मंडळींचें कल्याण झालेलें आहे. महाराजांचें चरित्रांत चमत्कार हेच आहेत कीं, यांची कृपादृष्टि वळेल तिकडे मनोरथ—पूर्ति व्हावी.

तो जयाकडे वासू पाहे । तेउती सुखाची सृष्टी होये ।

तो म्हणे तेथ राहे । महाबोधु ॥ ज्ञानेश्वरी ॥

बाकी इतर गारुडी चमत्कार होण्याबद्दल त्यांच्या मनांतही येत नसे. सर्व बंधनांतून सुटून जीवास या एकाच जन्मांत निरतिशय स्वानंदाचा लाभ करून देणें हा सर्व चमत्कारांतील अद्भुत चमत्कार होय, व हा अद्भुत चमत्कार महाराजांचे ठिकाणीं असलेला मीं अनुभविला आहे, व माझे कित्येक बांधव हा चमत्कार अनुभवीत आहेत.

२. महाराजांनीं सर्वस्वाचा त्याग केला व ते मोकळे झाले. तथापि हा खरा त्याग झाला नाहीं. अंतःकरण सद्गुरुप्रेमानें पूर्ण भरून प्रत्येक वृत्तींत श्री रेणुकामातेचें दर्शन होईल त्यावेळीं खरा त्याग बाणला असें होईल व मग या

त्यागांत अनेक प्रपंचाचे बोजे अंगावर असले तरी हरकत नाही, असें निश्चित मत त्यांच्या आत्मप्रतीतीत उतरण्यास कारण झालें तें—

३. एकदां मातृतीर्थाचें कांठावर मुखानें मातेचें नामस्मरण करीत हातानें भाजी खुडीत होते. पण मनश्चक्षुःमोर सतत पत्नी दिसत असे. अत्यंत प्रेमाच्या वस्तूबद्दल असें होणेंच वाजवी आहे. कारण पत्नीकडे ते आत्मदर्शानें पाहत असत. तथापि त्यांनीं आपल्या रेणुकामातेस प्रार्थना केली कीं, आतां माझे जड नेत्रांसही तुझ्या सगुण मूर्तीवांचून कांहीं दिसूं नये.

पद

आई, खरंच ग । जें केलंस तें वरंचग ॥ ध्रु० ॥
माझी धनदौलत बायको । तुझ्या मनांत वाटली नको ।
जन्माची फटफट । कर्माची खडखट ।
झटपट केलिस दूरचग । आई खरंचग ॥

हे बारा कडव्यांचें पद करून जगदंबेस शरण गेले व खालील अष्टक तयार केलें. अष्टक फार उपयुक्त असल्यामुळें देत आहे.

श्लोक

तुझ्यासाठीं शास्त्रासहित शिकलों गायनकला ।
जगामार्जी केल्या त्यजुनि भय वेव्हार नकला ॥
तुझ्यापार्यीं माझा अजवर पहा देह झिजला ।
अहा कांते कांते अज्ञुन तरि तूं सोड मजला ॥ १ ॥
मला कर्षिलें जोवरि रवि म्हणे मी उजडलों ।
जरा भ्यालों नाहीं जननिजनकाला विघडलों ॥
तुझ्यासाठीं केला नुतन खडिचा उंच मजला ॥ अहा० २ ॥
कशाला एकांतीं म्हणसि रतिचें ध्या सुख चला ।
पहा तारुण्याचा भर उतरला जोर खचला ॥
प्रपंचाच्या भारें श्रमुनि जिव हा स्वस्थ निजला ॥ अहा० ३ ॥
जरी ताडी नाकीं पद तरि न सोडी खर खरी ।
तशा कर्म आली गत अशि वयाला खरखरी ॥
फजीतीचा धंदा विषय + तिमंदा समजला ॥ अहा० ४ ॥
न सोसे दुःखाची मज जड शिळा साच रडलों ।
पहा श्रीविष्णूच्या पदतळिं बळीसा चिरडलों ॥
न यावें स्वप्नीं त्वां म्हणुनचि विनंती हि तुजला ॥ अहा० ॥ ५ ॥
तुझा मी तूं माझ्यासम उतरुनी आलिस कशी ।

भवाग्नीच्या कुंडीं दकलुनि मला गेलिं कशी
 परत्राचा रस्ता मजविण कसा गे उमजला ॥ अहा० ६ ॥
 अन्ही आत्मध्यानीं वसुनि दृढ झालों निवरची ।
 नको माखूं आतां उगि हृदयिं घालून वरची ॥
 यमाजीचा माथा धडधड नगारा गरजला ॥ अहा० ७ ॥
 कधीं नाहीं गेलों तरि जपतपालागिं विजनीं ।
 रमानाथाच्या ही क्षणहि रमलों नाहिं भजनीं ॥
 कधीं नाहीं भविं हरहर महादेव पुजिला ॥ अहा० ॥ ८ ॥
 सदा चिंताग्नीचे वपति शरिरीं तप्त चटके ।
 म्हणोनी गायीले नित अनुभवं सप्त चुटके ।
 करो विष्णूदासावरि हरि कृपेचा गरजला ॥ अहा० ॥ ९ ॥

अष्टकांत जनस्वभावाचें सुंदर चित्र रेखाटल्यामुळें सबंध दिलें आहे. यापुढें ध्यानांत केव्हांही पत्नी आली नाही. आतां वेळ मोकळा असल्यामुळें कविता फारच प्रेमपूर्ण होऊं लागल्या. महागांवच्या खटल्यावर सन १८९२ सालीं फौजदारींत काम सुरू झालें त्यावेळीं त्यांनीं

नका खाऊं हे जहर दादा पैसा सरकारी । नाडले पाटील पटवारी ॥

हा हृदयस्पर्शी पोवाडा केवळ आहे. त्यांत जनस्वभावाचा परिपोष उत्तम चढला आहे. पोवाडा कवितेच्या पुस्तकांत छापला आहे.

४. त्यांच्या कवितेचें त्रिवेचन अगर परीक्षण करणाऱ्याचा अधिकार मला नाही. तें काम विद्वानांचें आहे साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीनें कवितेंत दोष दिसतील. परंतु विष्णुकवि हे नुसते कवि नसून ते संत होते. संत हें त्यांचें प्रधानांग व कवि हें गौणांग होतें. शास्त्र हें समाजाच्या व्यवस्थितीसाठीं असतें. शास्त्राचा अम्मल समाजांतील जीवमात्रावर चालतो व तो तसा चालत आहे म्हणूनच समाजबंधनें विस्कळीत होत नाहीत व याच सद्गुणांमुळें प्राचीन आर्यांनीं घातलेली शास्त्रमर्यादा आर्य लोक पाळीत आहेत, म्हणून अनंतकाल आर्यांची परंपरा शुद्ध राहिली आहे. अशी जरी स्थिति आहे तरी सर्व शास्त्रांचें ध्येय जें ब्रह्मप्राप्ति तें ज्यांना सहज प्राप्त झालें आहे, त्यांचेवर शास्त्रांचा अम्मल चालू शकत नाही. महाराजांच्या अखिळ वृत्तींतून निजानंदाचा झरा वाहत असल्यामुळें त्यांना कृत्रिम शास्त्रांचें बंधन लावणें योग्य होणार नाही.

झाली स्वेच्छाचि विधि । स्वैर झाला समाधी ॥

दशे ये मोक्ष ऋद्धि । वैसों धापे ॥ अमृतानुभव ॥ ९ ॥

शिवरूपतया सार्धं यस्य भाति स्वभावतः ।

स्वेच्छाचारसमाचारं तस्य सार्चाचशूलिनः ॥ सूतसंहिता ॥
 एवं शिवानुभवे जाण । शिवचि असे परिपूर्ण ।
 तेथे अन्यथाभान । तुटोनचि गेलें ॥ १ ॥
 तो हर्ष विषादातीत । कर्तव्याभिमानरहित ॥
 करी आतां येथ । अविधि तो काई ॥ २ ॥
 अहो हा विधीचा द्योतक । म्हणोनि विधीचा नव्हे पायिक ॥
 आतां स्वभावे याची वर्तणूक । तोचि विधि ॥ ३ ॥
 यापासून स्वभावे घडे । ते कांहींच अविधि न पडे ॥
 वर्ततां विधि सांगडे । परि विधीचा नव्हे ॥

(शिवकल्याण स्वामी)

तैसे संकल्पोनी काढिले । जयाचे मनचि चैतन्य जाहलें ।
 तेथे एकदेशी परि व्यापिलें । भुवनत्रय ॥ १ ॥
 आतां कर्ता कर्म करावें । हें खुंटले त्या स्वभावे ।
 आणि करी जरी आघवे । तरि अकर्ता तो ॥ ज्ञा. अ. ४ ॥

वरील उताऱ्यावरून पाहतां संतांचें वाङ्मयास शास्त्रदृष्टीचें बंधन लावणें योग्य होणार नाही.

५. वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध पांडित रावजीशास्त्री पाध्ये उमरखेड. यांनी व्याकरण व वेदांतशास्त्राचें अध्ययन श्रीक्षेत्र काशी येथे केलें होतें. उमरखेडास त्यांची संस्कृत पाठशाळा होती. त्या भागांतील हल्लींचा पुराणिक वर्ग त्यांच्याच शिष्यपरंपरेपैकी आहे. उपर्युक्त शास्त्री विष्णुकवींची कविता ऐकून आनंदित झाले व त्यांनी कवींना भेट देण्याविषयी पत्र लिहिलें. त्याचें उत्तर त्यांनी बऱ्याच आर्या व श्लोकबद्ध करून पाठविलें.

आर्या— किंबहुना तूं पार्था इतकें ध्यानांत ठेउनी पाहे ।

एक्यांशीं सर्व जगां परमात्मा मी असूनिया राहे ।

श्लोक—लाभावा स्वहितार्थ लाभ म्हणुनी देही बहू जाणता ।

आत्म्यावांचुनि श्रेष्ठ लाभ दुसरा सांगा तुम्ही कोणता ॥

होऊ ने स्वहितार्थ-घात लगती हें ही बहू जाणता ।

आत्म्यावांचुन श्रेष्ठ लाभ दुसरा सांगा तुम्ही कोणता ॥ १ ॥

६. महाराजांना आत्मसाक्षात्कार होऊन त्यांना वारंवार त्यांच्या रेणुका मातेचें दर्शन होत होतें, याजबद्दल व त्यांचे आत्मतृप्तीचें उद्गार कसे आहेत हें त्यांच्याच वाणीने पाहूं.

अभंग- माझी रेणुका माउली । कल्पवृक्षाची साउली ॥

जैसी बत्सालागी गाय । तैसी अनाथासी माय ॥

हांकेसरसी घाई घाई । वेगें धांवतची पाई ॥
 आली तापह्या उन्हांत । नाही आळस मनांत ॥
 खालीं बैस घे आराम । मुखावरती आला घाम ॥
 विष्णुदास आदरानें । वारा घाली पदरानें ॥

“विपुल दयाघन गर्जे ” या जगदंबेच्या आरतीचा शेवटचा चरण असा आहे-

ऐकुनी करुणावाणी हृदयीं सप्रेमें द्रवली हो ।
 प्रसन्नमुख जगदंबा अंबा प्रसन्न जाहलि हो ॥
 अजरामर वर द्याया प्रगटुनि पुढें उभी राहिली हो ॥
 भक्तांकित अभिमानी विष्णुदासाची माउली हो ॥
 जी निज इच्छामात्रें सूत्रें हालवी कौतुकें हो ॥

“माझी लाज तुला जगदंबे ” हें पद पहा. त्यांत
 विष्णुदासासम जड तरले । वदूं किती ऐसे अचंबे ॥

येथें यापेक्षां पाल्हाळ न देतां एवढेंच लिहितो कीं, ते पूर्ण साक्षात्कारी होते.

त्यांचे ठिकाणीं प्रेमलक्षणा भाक्ति बाणली होती. मुक्तीवरील भाक्ति त्यानीं
 वरली होती. याजबद्दल त्यांचे मुखांतून निघालेले परमामृत मलां श्रवण कर-
 प्यास सांपडलें. त्याचा आस्वाद वाचकासाठीं देण्याचा मोह मला आवरत नाही.

प्रवृत्ती निवृत्तीचे आटोनिया भाग । उत्तरलें चांग रसायन । तुकाराम ॥

प्रवृत्ति, निवृत्ति, मीतूं, जीवूं, शिव, सगुण- निर्गुण, माया--ब्रह्म या सर्वांची
 आटणी करून जें एकपणाविरहीत सार निवडलें त्या रसायनाचे नांव अथवा

सुखीं सुख मुरे प्रेमें चिदानंद उरे । वापरखुमादेवीवरू विठ्ठल रे ॥

याप्रमाणें सुख सुखाचे ठिकाणीं मुरलें. नंतर जो एक स्वानंद तयार झाला
 त्याच स्वानंदाचें नांव दत्तात्रेय, रेणुका, रामकृष्ण, विठ्ठल आहे. ही स्वानंद-
 मय मूर्ति

तें चालतें ज्ञानाचें विंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ ॥

अशी आहे. (आर्यांची मूर्तिपूजा किती उच्च दर्जास पोचली आहे हें पहा.)

असा हा परमात्मा सर्वातीत व सर्व उपाधीविरहित आहे. तो अत्यंत
 आनंदमय आहे. त्याचे ठिकाणीं अत्यंत आनंदाची जी आवड तीच ब्रम्हांड
 होय, म्हणजे परमात्म्याचे आनंदाचा विकास जगद्रूपानें झाला आहे. अनिर्व-
 चनीय प्रेमसागरावर अत्यंत प्रेमाच्या लहरी उठतात त्याचेंच नांव जगत्.
 त्यांपैकीं एका लहरीचें नांव जीव आहे.

हें परिसतां जरि कानडें । तरी जाण पां पार्थ उघडें ।

कृष्णसुखाचेंचि रूपडें । वोंतलें गा ॥ ज्ञानेश्वरी अ. ६ ॥

भगवान श्रीकृष्णाचे अंतःकरणांतील अत्यंत प्रेमाची व्यक्त मूर्ति अर्जुन आहे. त्याप्रमाणें सर्व चराचरांतील वस्तुमात्र परमात्म्याच्या सौंदर्याचा विकास आहे.

म्हणौनि जग परौतें । साखनि पाहिजे मातें ।

तैसा नोहे उखितें । आववें मीचि ॥ ज्ञा. अ. १४ ॥

या ठिकाणीं तत्वमस्यादि महावाक्यांचा व द्रष्टा-दृश्य-दर्शन या त्रिपुटीचाही लय होऊन फक्त प्रेमरूप परमात्मा अनंतत्वांत झळकतो, अशी त्यांची परमार्थाची विचारसरणी होती. खालील त्यांची कविता पहा.

साकी—दाता तूंचि त्राता तूंचि पतितभावन तूंची ।

पूर्णब्रह्म सनातन तूंचि जगि जगजीवन तूंची ॥

भूताकृति तूंची । प्रकृति विकृति तूंची ॥ १ ॥

देवहि तूंचि देविहि तूंचि शिवगणपति गण तूंचि ।

त्रिशीं विश्वेश्वरही तूंचि त्रिश्व पटांगण तूंचि ॥

कमळापति तूंची । कमलोद्भवही तूंची ॥ २ ॥

बालक तूंची पालक तूंची चालक मालक तूंची ।

तारक तूंची मारक तूंची भवाव्यपारक तूंची ॥

गृहवर्धन तूंची । पापपुण्य धन तूंची ॥ ३ ॥

श्री. रावसाहेब शेवाळकरांनीं त्यांना अंबेवी उपासना करण्यास सांगितलें व तें त्यांनीं सहज कबूल केलें. कारण दत्त तीच रेणुक्ता आहे अशी त्यांची श्रद्धा असे. श्रीदत्ताच्या आरतीचें शेवटचें कडवें:—

तूं गुरु माउलि कृपेची साउलि धरि तूं दयाळु गडेहो ।

ये आइ म्हणतां येसी लगबग नेमुनियां लुगडें हो ॥

सद्गुरूस आई म्हणून हांरु मारतांच लुगडें नेसून तयार. जसे ध्यान करावें तसा परमात्मा तयार आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून सकल संतांनीं ज्या मुक्तीवरील भक्तीचा अंगिकार केला ती भक्ति विष्णुकवींनीं आपलीशी केली. या भक्तिप्रेमांत जीव हा परमात्म्याचें प्रेमस्वरूप असल्यामुळें जीवदशा नष्ट करा व मोक्ष मिळवा, अशी ज्ञानी पंडितांची खटपट भक्तांस करावी लागत नाही. येथें मोक्षही पाईकी करतो.

ब्रह्मज्ञान द्वारिं येतें काकुळती । अवेरिलें संती विष्णुदासीं ॥

रिवों पाहे माजी वळें त्यांचें घर । दवडिती दूर म्हणोनिया ॥

तुका म्हणे येथें न चले सायास । पडिलें उदास त्याच्या गळां ॥ १ ॥

केवळ ज्ञानमार्गांत ज्ञानाचा अभिमान उत्पन्न होण्याचा संभव असल्यामुळें त्यांचें जीवन रुक्ष होतें.

नवल अहंकाराची गोठी । विशेषे नलगे अज्ञानापाठीं ॥

सज्ञानाचे झोंबे कंठीं । नाना संकटीं नाचवीं ॥ ज्ञा० ॥

परमोच्च भक्तियोगांत अभिमानच स्वरूपाकार होतो, म्हणून सकल पूज्यवर-
संतवर्यांनीं हा भक्तिप्रेमाचा सोहळा उपभोगिला व सर्व जीवांना स्वानंदाचा
मार्ग खुला करून दाखविला.

अभंग—भक्तिप्रेमाविण ज्ञान नको देवा । अभिमान नित्य नवा तयामाजी ॥

प्रेमसुख देई प्रेमसुख देई । प्रेमेविण नाही समाधान ॥

रांडिवेनें जेंवि शृंगारु केला । प्रेमेविण गेला ज्ञानी तैसा ॥

एका जनार्दनीं प्रेम अतिगोड । अनुभवी सुरवाड जाणतील ॥ १ ॥

भक्तिप्रेम सुख नेणत्रे आणिकां । पंडितां वाचकां ज्ञानियांसी ।

आत्मनिष्ठ जरि झाले जीवन्मुक्त । भक्तिप्रेम—सुख दुर्लभ त्या ॥

अभेदुनि भेद स्थापिला पै जगां । वाढावया अंगीं प्रेमसुख ।

तुका म्हणे कृपा करिल नारायण । तरिच हें वर्म ठाया पडे ॥ २ ॥

शिवाय—

घोंटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं । मुक्तां आत्मस्थिती सांडवीन ॥

तीर्थभ्रामकांसी आणीन आळस । कडू स्वर्गवास करीन भोगें ॥

सांडवीन तपोनिधी अभिमान । यज्ञ आणि दान लाजवीन ॥

ब्रह्मभूत काया होतसे कीर्तनीं । भाग्य तरि ऋणी देव ऐसा ॥

धन्य म्हणवीन या लोकिंच्या लोका । भाग्ये आम्हीं तुका देखियेला ॥

नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थिती भाव । मी भक्त तूं देव ऐसें करी ।

दावी मज रूप गोपिकारमण । ठेवूं दे चरणावरी माथा ॥

या संतवर्यांप्रमाणेंच विष्णुकवींनींही मुक्तीवरील भक्तीचा स्वानंद चाखला होता
व हा स्वानंद ते सर्वास वांटात असत.

जे पुरुषार्थ सिद्धि चौथी । घेउनिया आपुले हातीं ।

रिगाला असे भक्तिपंथी । जगा देतु ॥ ज्ञा० ॥

अखिल चराचर श्रीगुरूचा स्वानंद आहे ही प्रतीती उतरली म्हणजे जीवास
बंधन राहात नाही व अत्यंत सुखाचा सोहळा भोगण्यासाठीं व अनंत जीवांस
देण्यासाठीं भक्त व देव हें नातें शिल्पक ठेवितात. यांत दिसावयास द्वैत परंतु
प्रतीति मात्र अद्वैताची असते.

दिसे द्वैताचा छंदु । परि कसी उमटे अभेदू ।

एवं देहाकृती तत्त्वविदु । झांकोळेना ॥ शिवकल्याण ॥

याप्रमाणें उच्च दर्जाचा बोध ठसल्यामुळें महाराज अत्यंत प्रेमळ बनले
होते. रेणुका मातेच्या अंतःकरणांतील स्वानंदाचें नांवच जीव आहे.

तो जीव आपला आत्यंतिक आनंद घेण्यासाठीं आपल्याच स्वरूपाची प्रार्थना करीत असतो.

पद (चाल—वसंतीं बघुनि मेनकेला.)

कृपा कर श्रीअंबाबाई । माहुरगडवासिनी दयाळे, दर्शन मज देई ॥ धृ. ॥
दयाळे अंत नको पाहूं । ये लवकर, करि करुणा, मजंवरि निष्ठुर नको होऊं ।
धीर कुठवरी धरुनि राहूं । काळ मला लागला गिळायी चंद्र जसा राहूं ॥
सोसेना मला यातना ही । अझुनी माझी दया बघे । तुज कशी येत नाहीं ? ॥
कृपा कर० १ ॥

सोडुनी ब्रह्मस्वरूपासी । मी जीव झालों पहावयास्तव तुझिया रूपासी ॥
सोडुनी गृहधनधान्यासी । आली साठी, तुजसाठी मी झालों संन्यासी ॥
वासना जडलि तुझ्या पायीं । म्हणुनि येवढ्या खटक्याच्या पडलों अपायीं ॥२॥
मज नको दाऊं माय दुसरी । दीन जननि तूं म्हणुनि दीन मी बसलों तुझ्या वसरीं ॥
अवघे दोष, रोष तिसरी । अवगुण पोटीं घालुनि ओटित घेइ; पदर पसरी ॥
तुझी किती घणूं चतुराई । करिसि राइचा पर्वत मेरू पर्वताचि राई ॥ ३ ॥
तूं मूळ पीठिची वेल्हाळा । अखंड तुझिया आनंद भुवनीं उदंड सुख सोहळा ॥
दाखवी सुंदर रूप डोळा । सकल भूषणालंकृत नांदर पीतांबर पिवळा ॥
तूंचि जगताची रामाई । तूं पार्वती शिव, राम-सिताबाई विठ्ठल-रखमाई ॥४॥
भ्रमरवत् भवकाननि भ्रमलों । श्रमलों दमलों म्हणुनि भवाश्रमिं विश्रान्तिस आलों ॥
लागला तुझा हृदयिं लोलो । विष्णुदास म्हणे सद्गुरुकृपेनें “पुरुषोत्तम” झालों ॥
आतां पद नमुनि-प्रार्थना ही । दे दर्शन मज, याविण दुसरा स्वार्थ सत्य नाहीं ॥५॥
या अत्यंत प्रेमाच्या तळमळींतच लीनपणा धारण करून स्वानंदाची प्रतीति घेण्याची हतोटी संतांना साधलेली असते. आपणही विष्णुकवि महाराजांच्या शब्दांत प्रेमरस घोटूं.

पद—रेणुके मजला मुळ धाडी । आतां या दुःखांतुन काढी ॥ धृ० ॥

यांतील निस्सीम भाव पहा—

भेटतां भार्गवरामासी । पावतील प्राण आरामासी ॥
जोगवा मागेन सुखवासी । अथवा राहीन उपवासी ॥
परि मी येईन तुजपाशीं । वांचवी अथवा दे फांशी ॥
वलकलें अथवा दे साडी ॥ आतां या दुःखांतुन काढी ॥

“आई, तुझ्या मी दर्शनासि योग्य नाहीं कां?” हें पद पहा—

हा भवानि म्या तुलाचि देह अपिला ।
 सोडुनी अन्नपाणि रानि लिंब वरपिला ॥
 अपमान मान राग लोभ निरपिला ।
 अझुनि कां न भेट देसि लपसी बाई कां ॥ आई० १ ॥
 माझे अपराध कांहीं आठवूं नको ।
 आपुलें तु सदय हृदय बाटवूं नको ।
 व्याघ्रमंदिरासि वत्स पाठवूं नको ।
 त्रिष्णुदास म्हणे नयेचि ऐकुं कांहीं कां ॥ आई० २ ॥

तसेच खालील पदांत मौज पहा—

कधीं भेटशील आई जगदंबे खचित सांग तूं मला मला ।
 जोंवरि आहेत प्राण कुडिमधें तोंवर पाहुं दे तुला तुला ॥ धृ० ॥

परिस्थितीचें वर्णन —

राज्य कठिण हें आलें कलिचें वर्तमान भलें नव्हे नव्हे ।
 प्रजा-वृत्ति-धन हरण कराया निघति कायदे नवे नवे ॥
 घरोघरीं अंधार परंतु रस्तोरस्तीं दिवे दिवे ॥
 दया, धर्महि न माय लेंकरा उठे माराया जिवें जिवें ॥
 काय उफराटें कर्म म्हणावें कसे कांटे आले फुला-फुला ॥ जोंवर० ॥

प्रेमभाव—सत्वर आतां ने मज माहेरिं ठेवूं नको सासरीं सासरीं ।
 दे साडी मज जुनी पुराणी, नको सोन्याची सरी सरी ॥
 जळो दुसऱ्यांचे हार पितांबर आईची येइ ना सरी सरी ।
 जत्रळ बसुनिया गोड बोलू मशि, नको दमडी नासरी परी ॥
 विष्णुदास म्हणे आइ रेणुके तुझ्या नमितो पाऊला पाऊला ॥ जोंवर० ॥

महाराज भजन करीत असतांना त्यांचें अंतःकरण प्रेमानें गहिवरून कंठ
 दाटून येई, मुखांतून शब्द न फुगतां नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहत असत. रेणुका
 “ आई ” व मी तिचा “ पुत्र ” ही त्यांची अखंड भावना असे.

पद—मी लेंकरुं तूं माय । रेणुके, मी लेंकरुं तूं माय. ॥ धृ० ॥
 तूं विश्वाची स्वामिणी मोठी । परि मी जन्मलों तुझ्याच पोटीं ।
 यामधें संशय काय ॥ रेणुके १ ॥

श्री विष्णुकवींच्या अप्रकाशित राहिलेल्या कवितांपैकीं येंथें थोड्या दिल्या-
 वांचून राहवत नाहीं.

श्लोक—

मोठ्यावरीच बहुधां अइनें रुसावें । अंकीं लहान मुल वेउनिया बसावें ॥
 मोठें पहात बसतें दुर यद्यपीतें । मांडीवरीच लघु बालक दुग्ध पीतें ॥ १ ॥
 देणें रुकारचि पडे शरणांगतीला । ठेवी स्वदास दगडापरि संगतीला ॥
 लावून पायरि करी चटकोनि टाकीं । खाऊनि तांबुल वरीच थुकून टाकीं ॥२॥
 हेवा नसे तिळभरी धुव चांदणीचा । श्री रेणुके तरि करी तरु अंगणीचा ॥
 राहूं उभेंचि न बसूंहि कुठें न हाळूं । डोळूं सदोदित परी तुजसीं न बोळूं ॥३॥
 बाई तुला कशि नये किंव माणसाची । जाताति प्राण निघुनी तुझि आण साची ॥
 मीं दीनवाणि रडतां तुज सौख्य वाटे । मारूं नकोचि दुखतील तुझे खवाटे ॥४॥
 हे कामक्रोधमदमत्सर लांडगे हो । निघूर फोडिति हडें खळ दांडगे हो ॥
 होते अतीशय मला यमयातना ही । आशा तुझी म्हणुन कीं जिव जात नाहीं ॥५॥
 तो सार्वभौम नृपश्रेष्ठचि पुंडलीक । आसोत अन्य असतीलचि मांडलीक ॥
 मातेसि पाठ हरिलाहि न मूख दावी । मातेचि त्यास ममता किति वो वदावी ॥६॥
 एकानं माय वधिली निजशस्त्रघातें । वा दूसग्यान वधिलीचि अशस्त्र-घातें ॥
 मातापित्यासि तिसरा प्रतिबंध दावी । त्रैमूर्तिचीहि महिमा किति हो वदावी ॥७॥
 अंबे तुझेचि स्वपुतें शिर कांपलेलें । किंचीत मात्र न दिसेंचि संतापलेलें ॥
 जें कां अनंदमय वैभव भाव दावी । पुत्रावरी प्रिति तुझी किति हो वदावी ॥८॥

साक्या—

अफु देउनियां निजवी अवघी लेंकरें लेंकुरवाळे ।
 मजकरितां ये हळूं नको वाजवुं कंकणें नूपुरवाळे ॥
 अडवील बहुजागीं । हेईल पृथ्वी जागीं ॥ १ ॥
 तुज श्रमवाया व्यर्थ जन्मलों । गर्भिच गळलों कां न ।
 वाटल वंगळ आई तुज म्हणतां मज वंगळ लोकानं ॥
 वाइट दोघांस । घाल मुखीं दो घांस ॥ २ ॥
 जें जें पाहिन मी स्थुळ सूक्ष्म रुप अणु-रेणुकां हीं ।
 तें तें आहे म्हणोन माझी माउलि रेणुकांहीं ॥
 लागो हें ध्यान । तुझ्याचि अनुसंधान ॥ ३ ॥
 मी जगदंबे तुजला गाणें कळेल तसें गाईनं ॥
 परि वत्साच्या दर हंब्री प्रति हंब्रावें गाईनं ॥
 न दिभे मग न्यून्या । हें सुखकर अन्योन्या ॥ ४ ॥

असे श्लोक, दिंडया, आर्या, साक्या, अष्टकें, आरत्या कित्ती तरी बहारीच्या आहेत. त्यांतील एकेक कल्पना फार रम्य, शब्द लालित्य, रचना सौंदर्य पाहून कोणतेही स्थितीत मन सुप्रसन्न होतें. या कवींची उज्वल प्रतिभा पाहून

अत्यंत आनंद वाटतो. अनेक विषयांवर कविता आहेच. पण भक्तिप्रेम-भावाची कविता फार उच्च दर्जाची आहे. पण ती सर्व येथे देतां येत नाहीं. श्रीरामकृष्ण परमहंसांप्रमाणेच त्यांचें प्रेम रेणुका जननीवर होतें. भक्तिप्रेमांमध्ये दंग होऊन माहूर प्रांतीं ते नित्य लिंबाचा पाला भक्षण करून अनेक लोकांना आपल्या रसाळ वाणीनें भक्तिसुखामृत पाजित असत. गुरु आणि आई यांपेक्षां श्रेष्ठ दैवत नाहीं. माहूर क्षेत्रीं श्रीरेणुका आई व जगद्गुरु दत्तात्रय ही दोन्हीं दैवतें आहेत म्हणून या क्षेत्रास “ जवा आगळे ” काशी म्हणतात. म्हणूनच या तीर्थापेक्षां त्यांना अन्य तीर्थास जावेंसें वाटलें नाहीं.

अयोध्या पुरीं द्वारका पुण्य क्षेत्रीं । प्रयागीं त्रिवेणीं महातीर्थयात्रीं ।

भ्रमात्रे परंतू परंतू परंतू । आई रेणुके रेणुके रेणुके तू ॥

एक हरदास आपलीं कीर्तनें चांगलीं होऊन नावलौकिक वाढावा व द्रव्य प्राप्तिही व्हावी अशा हेतूनें गाणगापूरला अनुष्ठान करीत होता. तेथे त्यास दृष्टांत झाला कीं, “ तूं माहुराला विष्णुकवीकडे जा म्हणजे तुझा हेतु पूर्ण होईल. ” त्याप्रमाणे हरिदासबोवा माहुरला विष्णुकवीकडे आले व त्यांस त्यांचे सहवासाचा फारच आनंद झाला. हरदासांचें इच्छित कार्य झाल्यावर ते काशीयात्रेस जाण्यास निघाले व विष्णुकवींना काशीस येण्याबद्दल त्यांनीं फार आग्रह केला. विष्णुकवि श्री रेणुका आईचे चरण सोडून दुसऱ्या तीर्थक्षेत्रांस जाण्यास तयार नसत. तथापि हरदासांच्या फार आग्रहामुळे त्यांजबरोबर कुबेरेपर्यंत गेले. तेथे सकाळीं उठतांच “ आईस सोडून दुसऱ्या तीर्थक्षेत्रांस जाण्याचें मला कारण नाहीं, माझ्या मायेचे चरणजवळ सर्व तीर्थे आहेत ” असें सांगून ते परत माहुरास आले. नंतर त्यांना समाधान वाटलें.

नाहीं दया आलि बया तुजसारखीला ।

येईल काय सखये दुसऱ्या सखीला ॥

द्वारीं तुझ्याचि मरणें निर्धार केला ।

जाणार नाहिं तुज सोडुनि द्वारकेला ॥

असा त्यांचा कृतनिश्चय होता.

शके १८१९ सांत त्यांनीं मौनव्रत चालूं ठेविलें असतां महागांवीं उमरखेडचे वे. शा. सं. नानाशास्त्री अयाचित यांजकडून रेणुकामाहात्म्य व कालिकाखंड श्रवण केलें व त्यांना ‘ विपुल दयाघन गर्जे ’ ही आरती व इंदिरेची तसबीर प्रसाद दिली. ते अखेरपर्यंत लिंब सेवन करीत असत व त्यांच्या गोळ्या संग्रहीं ठेवीत असत. एकदां देवीचे पुजारी दत्तोपंत यांना देवीचे गाभाऱ्यांत सर्पदंश झाला म्हणून त्यांना मठांत आणलें. महाराजांनीं संग्रहांतील लिंबाची गोळी पाण्यांत कोळून त्यांना पाजतांच सर्पाचें विष उतरलें. दत्तोपंत

देवीची पूजा अद्याप करीत असतात. कांहीं मंडळींनी महाराजांस काशीयात्रेस नेण्याचा बेत केला. दहाबारा कोसावर जाऊन तेथून परत यावे असे प्रसंग बरेच वेळां घडले. कै. ह. भ. प. नारायणबोवा दुसखेडकर (खानदेश) हे गृहस्थाश्रमी सत्पुरुष यांचे जिवलग होते. त्यांचे आजोबा बाळानंद महाराज हे सिद्ध पुरुष होऊन गेले. त्यांनीं माहूरला “ चरणावती ” तीर्थावर तपश्चर्या केली. तेव्हां साक्षात् दत्तांनीं दोन प्रहरीं फकीर वेषानें त्यांना पंचधातूची दत्त-मूर्ति प्रसाद म्हणून दिली. विष्णुकवींनीं त्यांचें ओवीबद्ध चरित्र लिहिलें आहे. तसेंच श्रीदत्तशिखरावरील सत्पुरुष संतोष भारती महंत महाराज यांचें पारमार्थिक चरित्र ओवी वृत्तांत लिहिलें आहे. नारायणमहाराजांच्या आग्रहावरून एकदां त्यांचे गांवीं आपल्या रेणुकामायेच्या तसबिरीसह गेले होते. तेव्हां “ रेल गाडींत बसून चाल ” हें पद त्यांनीं केलें.

पुढील प्रकरणांत त्यांच्या चतुर्थाश्रमाचें वर्णन येऊन त्यांतच आश्रमाची योजना वगैरे संक्षेपतः वर्णन येईल.

ॐ श्रीसद्गुरुसमर्थ.

११ आश्रमवास.

१. श्री विष्णुदास महाराजांचा कीर्तिपरिमल सर्वत्र पसरला होता. कुबेरचे जहागिरदार श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं शके १८२३ माघमासी कुबेरास मोठा यज्ञ केला. त्या यज्ञसमारंभास मोठ्या आदरानें विष्णुदासांस नेलें होतें. तेथें त्यांनीं चतुर्थाश्रम घेण्याची इच्छा दर्शवितांच बाबासाहेबांनीं सर्व सिद्धता केली. व उमरखेड येथील श्री चिन्मयानंद संस्थानचे अधिपति श्री. प. प. नित्यानंद सरस्वती स्वामीमहाराज यांनीं माघ शु. १० रोजीं श्रीविष्णुदास यांना चतुर्थाश्रम दिला. पूर्वांग उत्तरांग प्रायश्चित्त सशास्त्र पद्धतीनें झालीं व विष्णुकवींचें “ श्री पुरुषोत्तमानंद सरस्वती ” हें नामकरण झालें. सातारचा कृष्णा, माहूरचे विष्णुदासकवि आतां पुरुषोत्तम झाले. क्षराक्षरातीत तृतीय पुरुष पुरुषोत्तम गीतेच्या पंधराव्या अध्यायांत

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

या श्लोकांत वर्णिल्या प्रमाणें ते झाले. स्वामीमहाराजांच्या मुळें आमचें कुळ प्रावन व धन्य झालें आहे.

२. संन्यास घेण्यापूर्वीपासूनच त्यांचे जवळ शिष्य राहून लागले होते. संन्यासी म्हणजे एकांतांत राहून जगाशी संबंध तुटलेला अशी बहुतेकांची समज आहे. पण हे स्वामी महाराज कष्टे कर्मयोगी बनले. लोकसंग्राहकतेसाठी त्यांना बराच खग्रटोप करावा लागला. श्रीचीच इच्छा तशी आहे असे ते नेहमी म्हणत असत. एकदां अयाचितवृत्तीने राहण्याचा त्यांनी निर्धार केला, तो अतिशय धान्य वगैरे येऊ लागले; मग मात्र त्यांचा विचार झाला की, माउलीच्या इच्छेनेच उपाधि येत आहेत. तर त्यांस हरकत करण्याचे माझे काम नाही. कर्म-कर्तृत्व माऊलीचे आहे, अशा सुंदर बोधावर महाराजांनी शिष्यवर्गासह आश्रम चालविला.

श्री दत्तशिखराचे दक्षिणेस श्री अनसूयामाईचे पूर्वेस गडाखाली काळेपाणी (कज्जलतीर्थ) या नांवाचे सुंदर तीर्थ आहे. त्या तीर्थावर झोंपडी बांधून स्वामी-जींची स्वारी बरेच दिवस सशिष्य राहिली होती. एका जाग्याचा अभिमान उत्पन्न होऊ नये व शरीरांत जोपर्यंत ताकद आहे, तोपर्यंत ठिकठिकाणी अरण्य-वासाची मौज उपभोगावी या हेतूने ते सशिष्य ठिकठिकाणी हिंडत असत. व लोकांना भगवद्भक्तीचा व स्वधर्माचा उपदेश करीत असत.

साक्या—

धर्म बुडाला कळी वाढला नीतीवर पडला छापा ।
पावलि गायत्री गति वंद्या संध्या म्हणती छापा ॥
हाति दारुची पात्रे । लोपली अग्निहोत्रे ॥ १ ॥
संत समागम अतां कशाचा ? अवघा कीरस्तान ।
झालि असार्थक गति या लोकीं परलोकीं रस्तां न ॥
मरि पडली स्वहिता । पशुवत विकिती दुहिता ॥ २ ॥
सांप्रत काळीं अशीच फिरली मजि काय देवांची ।
सोडुनि वेदाध्ययन ब्राह्मण अजि कायदे वाची ॥
सोंवळें आटोपी । पायीं बूट शिरीं टोपी ॥ ३ ॥
कोतवाली ऋणकरी शिपाई जमादार आमीन ।
मीन असते तरि जागृत राहते झोंपीं जाती अमीन ॥

चोरांच्या गास्ति । फिरती रस्तोरस्ती ॥ ४ ॥

हुजूर तहशिलदार तपशिली कोतवालि अमिनाही ।
अरोपि यानें कबूल व्हांवें बोलवें अम्ही नाही ॥

चोरांचे शाहू । कर म्हणती पैशा हूं ॥ ५ ॥

हा जिव जावो अथवा राहो परी न हरपो पैसा ।

पैशासाठीं बाळ कांपिती शिव हरहर हा पैसा ॥

देवही पैशाला । पावति बघुनि दुशाला ॥ ६ ॥ (विष्णुकवि)

अशा प्रकारे जनतेत हीनाचार झालेला पाहून त्यांना फार वाईट वाटे व स्वधर्मरत होण्याबद्दल ते फार कळकळीने सांगत असत. आपले पूर्वज महर्षि यांचे वृत्तीकडे पाहा व आर्यभूमि सनातन वैदिक धर्माने पुनः तेजस्वी करण्याचे यश ध्या, असे ते सर्वास सांगत असत. सर्व जातींवर त्यांचे प्रेम सारखेच असे. अस्पृश्यांतील लोकही त्यांनी भक्तिमार्गास लाविले आहेत. मुसलमानांचाही त्यांनी केव्हांहि अनादर केला नाही. मुसलमानांच्या सूफी पंथातील भक्तिप्रेमाबद्दल त्यांना फार आदर वाटत असे. यामुळे सर्व समाजांत ह्यांचे विषयी आदर उत्पन्न झाला होता. वराच काळ फिरण्यांत घालविल्यावर शके १८२८ च्या आरंभी श्री उनकेश्वरीं ते जाऊन राहिले. तेथे प्राचीनकाली शरभंगऋषींचा आश्रम होता. शरभंगांचा ताप दूर होण्यासाठी श्रीरामचंद्रांनी तेथे उष्णपाणी काढून दिले, त्याची कुंडे हल्लीही आहेत. अशा या पवित्र ठिकाणी कांहीं काल काढला. येथे श्री. व्यंकटराव देशपांडे सिदखेडकर यांनी त्यांची व्यवस्था उत्तम ठेविली होती. तेथे त्यांचेजवळ खंडेराव, दत्तोपंत हरीदास, सुंदरगीर, रानडे व आणखी तीन मंडळी कायमची होती. नित्य पुष्कळ मंडळी यांजकडे दर्शनास येत असत. याच ठिकाणी त्यांचे दर्शन मला झाले. त्याची हकीगत संक्षेपतः देत आहे.

३. शके १८२८ चे ज्येष्ठ मासी सातारा जिल्ह्यांत मी आपल्या खरशी गांवीं असतां दृष्टांत झाला कीं, 'मी माहुरास तुमची वाट पाहात आहे, तरी तुम्हीं, तुमची मातुश्री, वडील बहिण सौ. चिंगुताई व चि. सौ. बगुताई (लहान बहिण) इचा चार वर्षांचा मुलगा दत्तात्रय असे चौघांनीं यावे. वाटेत आमची मंडळी तुम्हांस भेटतील.' हा प्रकार पाहून आम्हीं आश्चर्यचकित झालो. माझ्या मातुश्रींची व त्यांची ओळख नव्हती म्हटले तरी चालेल. तसेच त्यांचा आमचा पत्रव्यवहारहि बिलकूल नव्हता. नंतर आम्हीं निघण्याची तयारी केली. बरसात नजीक आलेली व वऱ्हाडांतील जमिनीचा चिखल, याची कल्पना न करतां भावनेच्या भरीं पडून मृगनक्षत्र लागण्याचे आधीं दोन दिवस आम्हीं चतुर्वर्ग निघालो. धामणगांव स्टेशनांत उतरेपर्यंत पर्जन्य बिलकूल नव्हता. तेथे जातांच अतीशय पर्जन्य पडला. यवतमाळास बैलगाडीने पोचलो. तेथून जवळ्यास चरेगांवकरांचे घरीं जाण्यास मोठ्या मुष्कळीने गाडी मिळविला. पाऊस अतोनात पडल्यामुळे कसेतरी जवळ्यास जाऊन पोहोचलो. तेथे श्रीविष्णुकवि महाराज उनकेश्वरीं आहेत असे समजले. तेथून आम्हीं पुढे निघालो. दृष्टांताप्रमाणे वाटेत महाराजांचे शिष्य हरिदास व सुंदरगीर भेटले, व आम्हीं हा अवघड प्रवास संपवून महाराजांचे चरणीं ज्येष्ठ व. १२ रोजीं उनकेश्वरीं पोहोचलो.

४. श्रीविष्णुकृति महाराजांचे दर्शन होऊन सर्वास आनंद झाला. आम्ही चरेच दिवस राहावे अशी त्यांची फार इच्छा होती. “ तुमचेवर श्रीदत्तकृपा पूर्ण आहे व त्यांच्याच कृपेने तुमची आमची दुर्लभ भेट झाली आहे; यापुढे आनंद करणार श्रीदत्तात्रय समर्थ आहे. आमचा लहान भाचा दत्तात्रय हा योगभ्रष्ट महात्मा आहे ” असे त्यांनी सांगितले. आषाढ शु० २ रोजी त्यांचे माझे गुरुशिष्याचे नाते झाले. वारंवार इकडे येत जा म्हणजे योग वगैरेची माहिती तुम्हांस देईन. एखादा शिष्य अधिकारी झाला तर आमचा सुद्धा उद्धार करील. गुरुसेवेसारखे दुसरे साधन नाही, तथापि सेवा झाली तरच कृपा असे मात्र समजू नका.

अभंग—शिष्याची जो नेघे सेवा । मानी देवा सारखे ।

त्याचा फळे उपदेश । आणिका दोष उफराटे ॥

त्याचे खरे ब्रह्मज्ञान । उदासीन देहभावीं ।

तुका म्हणे सत्य सांगे । येवोत रागे येतील ते ॥ १ ॥

अशी त्यांची हातोटी असे. शिष्यांवर त्यांचे मुलासारखे प्रेम असे. शिष्यांनी सेवा केली तरी ठीकच, नाही केली तरी ते आनंदच मानीत व म्हणत की माझ्या जननी माउलीचे घरांत सर्वांचा सारखाच अधिकार आहे. कोणी ज्ञानी व्हा, कोणी सेवा करा, कोणी समाधि लावा, कोणी अनुष्ठान करा अथवा कोणी स्तब्ध पडून रहा; पण मातेच्या दरबारांत सर्व लेकरे सारखीच आहेत, असा त्यांचा बोध सर्व शिष्यांस निळत असल्यामुळे त्यांचे जवळ राहण्यास पुष्कळ मंडळी येत. आम्ही चतुर्वर्ग आनंद पावून उनकेश्वराहून यवतमाळास अतिशय कष्ट भोगीत आलों. वाटेत पावसामुळे अतिशय हाल झाले. या प्रवासाचे स्मरण आम्हांस कायमचे राहिले आहे. यवतमाळास श्री. वामनराव सवाई ओव्हरसिअर आमचे आत होते त्यांचे येथे आल्यावर त्यांनी आमच्या या प्रवासाबद्दल फार आश्चर्य व्यक्त केले.

अष्टौ मासांस्तु प्रवसेत् सदा कार्यवशाद्द्विजः ।

वर्षाकाले न गन्तव्यं प्रवासे सुखमिच्छता ॥

(देवीभागवत स्कं. ६।२६)

याप्रमाणे बरसार्तीत रेल्वेपासून दूर प्रवास करणे फार धोक्याचे आहे असा इशारा वाचकांस स्वानुभवावरून देत आहे.

५. मातापूर क्षेत्राच्या पंचक्रोशीत उत्तरद्वार म्हणून पैनगंगेच्या तीरावर

१ दत्तात्रय वयाच्या नवव्या वर्षापासून योगमार्गीत प्रवीण झाला. तो समाधि उत्कृष्ट लावीत असे. हा बारावे वर्षी पुण्यास प्लेगने वारला ! त्याचे चरित्र मुमुक्षुचे पौष व. ६ शके १८३६ या अंकी मी प्रसिद्ध केले आहे.

वन्हाडांत श्रीसिद्धेश्वर हें सिद्धस्थान अरण्यांत आहे. तेथें शके १८२८ च्या मार्गशीर्ष मासी महाराज राहण्यास गेले. तेथें बऱ्याच परिश्रमानें झोंपड्या तयार झाल्या व एक वर्षभर या सिद्ध ठिकाणी शिष्यगणासह आनंदानें कालक्रमणा केली. संन्यास घेतल्यावर त्यांनी कविता फारशी केली नाही. पूर्वी त्यांनी कविता पुष्कळ केली. परंतु ज्यांनी वाचण्यास नेली त्यांनी ती परत केली नाही ! शरीर जरेनें व्याप्त होऊं लागलें व आतां अखेरची वेळ जननीचे चरणीं साधावी हा हेतु धरून माहूर येथें राहण्याचा मनोदय श्री बाबासाहेब उदाराम राजे यांना कळविला. त्यांनी अति आनंदानें महाराजांच्यासाठीं झोंपड्या बांधविल्या व शके १८२९ चे पौषमासी सिद्धेश्वर सोडून महाराज माहुरास गेले. झोंपड्या तयार झाल्या नव्हत्या म्हणून माहूर येथें वे. भाऊदेव यांचे वरीं कांहीं दिवस राहून झोंपड्या तयार होतांच आश्रमांत राहण्यास गेले.

६. मातृतीर्थाचे अलीकडे डाव्या बाजूस हा पुरुषोत्तमाश्रम आहे. ही जागा सरकारांतून महाराजांचे नांवें झाली आहे. येथें लहान लहान सुंदर झोंपड्या बांधविल्या; झाडी तोडवून त्या जाग्यावर फुलझाडे लाविलीं. आश्रमांत रामतीर्थ या नांवाची बारव (विहीर) आहे. पर्जन्य भरपूर झाला तर या तीर्थाचे पाणी बारा महिने पुरतें. महाराज राहण्यास आल्यावर आश्रम फार उत्तम रीतीनें तयार झाला. आश्रमांत जातांच त्रैतापानें तापलेला जीव क्षणभर तेथील देखावा पाहून शांत होतो. कण्वाश्रम, अत्र्याश्रम, भरद्वाजाश्रम, वसिष्ठाश्रम वगैरेचा देखावाच हा आश्रम आहे असें वाटतें.

७. येथें ध्यान, धारणा, भजनपूजनादि नित्यकर्म, अन्नसंतर्पण वगैरे फार उत्तम होऊं लागलें. गडाखालील मंडळींनीं दरसाल मठासाठीं धान्य देण्याचें ठरविलें. गांवांत रोज मधुकरी मागण्याचा क्रम सुरू झाला. श्रीदत्तशिखराचे महंत श्रीदत्तराम भारतीमहाराज यांचा आश्रम मठास आरंभीं चांगला होता. कांहीं दिवस रोज चार मनुष्यांचा शिधा देत असत; नंतर कांहीं दिवस दोन मनुष्यांचा देऊं लागले व मठास ठिकठिकाणाहून धान्य येत आहे असें समजतांच त्यांनी आपला आश्रय बंद केला. हल्लींही अडचणीचे प्रसंगीं महंत महाराजांकडून मदत होत असते.

८. पुण्यास अनंतराव मामा छापखान्यांत नोकरीवर असतांना बारीक कामें पुष्कळ करावीं लागत. तीन तीन दिवस झोंप न घेतां रात्रीच्या रात्री चित्रकलेच्या कामांत खर्च होऊं लागल्या. यामुळें त्यांचे मस्तकांत वायु शिरून ते आजारी झाले. मग ते नोकरी सोडून श्रीक्षेत्र धोम येथें आपली बहीण सौ-भीमाबाई इचे घरीं गेले. तेथें बारा वर्षे राहून खडतर जपतपादि अनुष्ठानें व ध्यानयोग करूं लागले. धोमास कृष्णभटजी म्हणून एक तपस्वी अधिकार.

संपन्न होते ते मामांचे गुरु होत. मामांना परमार्थाची प्राप्ति उत्तम व्हावी व त्यासाठी प्रकृति सुधारावी या हेतूने वाईचे श्री. नानासाहेब रिसबूड यांचे व श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर यांचे मातुल श्रीमंत मामासाहेब यांनी अतीशय साह्य केले व त्यांचेचमुळे माझी प्रकृति सुधारून परमार्थ करण्यास शरीर तयार झाले असे मामा म्हणत असत. शके १८२८ चे कार्तिकांत मामा पंढरपुरास गेले व तेथून ह. भ. प. नारायणबोवा दुसखेडकरांबरोबर माहुरास पोचले. श्रीविष्णुकवीना ते सिद्धेश्वराच्या मुक्कामांत येऊन भेटले. तेथपासून शेवटपर्यंत मामा माहूरच्या आश्रमांत होते. मामांचा ध्यानयोग फार अप्रतिम असे. त्यांची शरीरयाष्टि अशक्त असल्यामुळे सहजच ते स्वस्थ वसून ध्यानयोगास लागले. त्यांची झोंपडी स्वतंत्र होती. त्यांची कविता ज्ञानपर व उपदेशपर आहे.

श्रीगुरुदासमहाराज ऊर्फ अनंतराव मामा यांचे तृतीचे उद्गार —

१ पद

(चाल—असा धरि छंद—थोडी बदलून)

आलि दया माझि सुदैवा । दिला हाति सुखाचा ठेवा ॥

सद्गुरुदेवां । दिला हातिं० ॥ धृ० ॥

भ्रमस्वरूपी मिथ्या माया । जळीं पाहिली जळरूप छाया ॥ सद्गुरुदेवा० १ ॥

वैराग्याचें सुटलें वारें । अहंभावाचे सुकले फवारे ॥ स० २ ॥

मोडून गेले पाप कर्वत । जळून गेले पुण्यपर्वत ॥ स० ३ ॥

आपपर उरला नाहीं भाव । स्त्री पुरुषांचें नाहीं नांव ॥ स० ४ ॥

अनादिसिद्ध माया माउली । सारी मत्स्वरुपांत मावली ॥ स० ५ ॥

मजसह अनंत पृथ्वी सारी । समुळ बुडाली अवचित सारी ॥ स० ६ ॥

अनुभवोनियां सुख संपदास । निर्वाणीं बोले गुरुदास ॥ स० ७ ॥

हे पद त्यांच्या ध्यानयोगांतील अनुभवाचें आहे.

२ ओव्या

दर्शेंद्रियासहित मन । केलें तुजसी समर्पण ।

नुरलें बोलाया दुजेपण । निराळेंपण श्रीगुरु ॥ १ ॥

आपण माझा अंगिकार केला । तेणें माझा मीपणा नेला ॥

मीतूपण हा भावचि मेला । नाहीं उरला श्रीगुरु ॥ २ ॥

सरितासागर भेटी होतां । द्वैत दृष्टी न दिसे पाहतां ।

इंधनाग्नी समरसता । नुरे द्वैतता श्रीगुरु ॥ ३ ॥

आतां तरी मीं हा कुठला । मीं—तूं—चा खटला तुटला ।

कठिण मायामृत घट फुटला । भवनिधी आटला श्रीगुरु ॥ ४ ॥

समभागानें भाग उडाला । निःशेष बाकी ब्रह्मचि उरला ।

तंव कृपे गुरुदासोद्धरला । भवनिधी तरला श्रीगुरु ॥ ५ ॥

३ पद

(चाल-जाऊं कामाला)

हा संदेह खोटा । शांतीवरि मारिल गोटा ॥ धृ० ॥

मिथ्या मिथ्यत्वेही माया खरी म्हणशील जरी ॥ मूर्खा खरी० ॥

मिथ्या मिथ्यत्वे नामरूपा तूं स्मरशील जरी ॥ मूर्खा० ॥

अभेद वस्तुचा तूं मिथ्या करशील भेद जरी ॥ मूर्खा० ॥

तरि होईल तोटा । शांतीवरि मारिल गोटा ॥ १ ॥

अहंकाराचें मिथ्या ओझे मारि घेसी जरी ॥ मूर्खा० ॥

निज प्राप्तीची तूंच स्वताहा खटपट करिशी जरी ॥ मूर्खा० ॥

तुज शोधाया तूं चैन्यांशीत गरगर फिरिशी जरी ॥ मूर्खा० ॥

तरी होईल तोटा ॥ शांतीवरि० ॥ २ ॥

ध्येय स्वरूपा विसरुनियां तूं ध्याता होशी जरी । मूर्खा० ॥

सिद्धिचि असे त्या साधायातें बळ जाशील जरी ॥ मूर्खा० ॥

श्रीगुरुदासा आभिनातें पहाशील भिन्न जरी ॥ मूर्खा० ॥

तरी होईल तोटा ॥ शांतीवरि० ॥ ३ ॥

यापेक्षां जास्त पदें देतां येत नाहींत ! त्यांची कविता प्रसिद्ध होणें आहे. गुरुदासमामांचे ध्यानांत तयार झालेले वाङ्मय फार उच्च दर्जाचें आहे. तें प्रसिद्ध करण्याचा आमचा मनोदय आहे. याप्रमाणें या आश्रमांत विष्णुकवि ऊर्फ पुरुषोत्तमानंद सरस्वती स्वामी व श्रीगुरुदास मामा हे दोघे बंधु सत्पुरुष चमकूं लागले.

दिवसेंदिवस मठाचा उत्कर्षच होत गेला. अनेक लोकांना अन्नदान व ज्ञानदान होत असल्यामुळें पुष्कळ लोकांचें लक्ष मठाकडे वेधलें.

महाराज रात्र व दिवस मिळून दोन अगर तीन तास झोंप घेत असत. त्यांचा नित्यक्रम खाली लिहिल्याप्रमाणें होता.

पहांटे ४ ते ६ पर्यंत श्री जगदंबेची काकड आरती व ध्यान. नंतर शौच-मुखमार्जनादि करून तीनशेपर्यंत नमस्कार घालावेत. नंतर काहीं ग्रंथवाचन स्नानसंध्या, नंतर तास अर्धा तास बाहेर बसून सर्वांना उपदेशपर विवरण व्हावयाचें. अमुकच विषयावर विवेचन ठरलेलें नसायचें; परंतु नित्य श्रवणार्थी मंडळींना ही वेळ फार आनंदाची जात असे. सहज बोलणें हितउपदेश, याप्रमाणें आपल्या सहज संभाषणानें परमार्थाची समजूत उघडपणें देत असत. नंतर श्रीची पूजा, अल्पाहार, थोडी निद्रा व तिसरे प्रहरिं अध्यात्म ग्रंथांचें वाचन, सायंकाळीं स्नानसंध्या, धूपारती, नंतर पुनः सकाळ प्रमाणें बाहेर बसून फार रसाळ

चाणीने उपदेशामृत पाजीत असत. नंतर ध्यानयोग करून श्रीची आरती भजन झाल्यावर ज्ञानेश्वरी, भागवत व तुकारामाच्या अभंगांचे वाचन होत असे. या वेळीं रात्रीचे ११ वाजत असत. आतां आम्हांस वाईट वाटते कीं, त्यांचे मुखांतील हे अमृतविंदु लिहून ठेविले असते तर फार बरे झाले असते. (मी थोडा प्रयत्न केला होता. पण माझे तेथे राहणे थोडे असे. मी दरसाल जात असे. ते अत्यंत प्रेमाने महिना पंधरा दिवस, कधीं दोन महिने, मला राहून घेत असत.) त्यांच्या वाक्सुधा प्रसिद्ध करण्याचा योग आल्यास मला पुष्कळच सुधा देतां येतील. दिवसेंदिवस शिष्यवर्ग वाढत चालला. मोर्शीचे श्री. केशवराव अमीन वकीलासारख्या सुशिक्षितापासून अस्पृश्य वर्गापर्यंत त्यांचे शिष्य झाले आहेत. प्रेम या विषयावर महाराज भाषण करूं लागले म्हणजे श्रोत्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालत असत. सर्वास आईच्या उपासनेचे महत्व कथन करीत असत. महाराज समदर्शी असल्यामुळे त्यांचे प्राणीमात्रांवर सारखे प्रेम असे. मठांत मोठमोठे साधुसंत येऊन वास्तव्य करूं लागले. त्याचप्रमाणे वऱ्हाड-मोंगलाईतील सरकारी अधिकारीही महाराजांच्या दर्शनास येऊन आनंद पावून जात असत. कोणी कसाही नास्तिक असो, महाराजांचे दर्शन होतांच तो त्यांचे चरणीं लीन होत असे. त्यांचेवर श्रद्धा ठेवणाऱ्यांची उन्नति खात्रीनें होत असे. हेच त्यांचे चरित्रांतील चमत्कार आहेत. त्यांचे सहज झालेलेही चमत्कार आहेत. पण जीवास कृतार्थता देण्याच्या त्यांच्या चमत्कारापुढे त्या चमत्कारांचे महत्त्व नाही.

मठांत धर्मशाळा वगैरेची फार जरूरी आहे. नांदेड जिल्ह्यांत कामोल हा जहागिरीचा गांव आहे. तेथील जहागिरदार श्री. दादासाहेब व अण्णासाहेब यांनी महाराजांचे चरणीं संकल्प केला कीं, त्यांचे संकट दूर होऊन आनंद व्हावा म्हणजे मठांत मंदिर बांधण्याची योजना करूं. पुढे त्यांचे कार्य मनासारखे सिद्ध झाले. ही मंडळी आपले वचन केव्हांही पुरे करण्यासारखी आहेत.

श्री. बाबासाहेब उदाराम राजे यांना तर स्वामीमहाराज व त्यांचे बंधु श्री. गुरुदासमहाराज यांनी संकटप्रसंगी फार साह्य दिले होते. ईश्वरकृपा व संतांच्या आशिर्वादाने संकटे निवारण होऊन त्यांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांची कार्ये झाली आहेत व होत आहेत. श्री. बाबासाहेब, त्यांचे बंधु नानासाहेब व पुत्र श्रीमंत भाऊसाहेब यांची हा आश्रम आपलाच आहे अशी भावना कायम आहे. हल्लींही मठास सर्वतोपरी त्यांचाच आश्रय आहे. सद्गुरुनाथ या घराण्यावर पूर्ण कृपा करो. आम्हांसही ही मंडळी आत व यांचे घर माहेर असे वाटते.

सुप्रसिद्ध दत्तावतारी श्रीवासुदेवानंद सरस्वती स्वामींचा मुक्काम या आश्रमांत तीन दिवस होता. रात्रीं दोघेही स्वामी फार वेळ एकांतांत बसत असत. आश्रमांत साधुसंतांनीं यांचें व आम्हांस दर्शन देऊन कृतार्थ करावें यासाठींच वृद्धापकाळीं माउलीचे साउलीस राहिल्ले आहो असें ते वारंवार म्हणत असत.

पूर्वाश्रमीचे बंधु विष्णुपंत या आश्रमांत दोन तीन वेळ आले होते. धाकटे बंधु गणपतराव हे तर इकडे निम्मा काल घालवितात. त्यांचा योगाभ्यास चांगला आहे. सदोवा काळे यांचे चिरंजीव नागयणराव काळे व त्यांचे पुत्र रामभाऊ हे महाराजांचे व दुसरे पुत्र गोविंदराव हे गुरुदास महाराजांचे शिष्य आहेत. धोमच्या बहिणीचे चिरंजीव आप्पा हेही महाराजांचे शिष्य आहेत. थोरली बहिण यशोदा इची मुलगी गं. भा. चंद्राबाई अंबिके याही माहुरास जाऊन महाराजांचा उपदेश घेत्या झाल्या. माइया मातुश्रीस त्यांचाच अनुग्रह होता. याप्रमाणें महाराजांनीं आपल्या कुळांतील बहुतेकांवर अनुग्रह केला आहे. महाराजांचे प्रकृतीस दिवसेंदिवस क्षीणना येत चालली, तरी त्यांची इच्छा अशी असे कीं, सातान्याकडील पूर्वाश्रमासंबंधीं मंडळीपैकीं कोणी तरी येथें राहून आश्रम चालवावा. महाराज सर्वसंगपरित्यागी होते. तसा दुसऱ्याचा अधिकार नसल्यामुळें कोणासच ही गोष्ट शक्य होईना. गुरुदासमामा कसल्याच उपाधींत पडत नसल्यामुळें मठाचा बोजा ते अंगावर घेत नसत. तीं गणपतरावमामाही निरुपाधिक राहण्यांत आनंद मानीत असल्यामुळें मठ चालविणें त्यांचेकडूनही जमेना. मला ते मठांत राहण्याबद्दल आग्रह करीत. पण माइयामागें विविध कार्यें असत हें त्यांना माहीत असल्यामुळें ते माइया कार्याबद्दल अत्यंत आदरभाव दर्शवीत असत, व “ सर्व ठिकाणीं तू लक्ष ठेवावेंस ” इतकेंच म्हणत असत.

त्यांचे पट्टशिष्य खंडेराव, हरिदास, दत्तोपंत, सुंदरगीर इत्यादि होत. पैकीं दत्तोपंत मठाचें कार्यासाठीं बाहेर पडले ते परत आले नाहींत ! खंडेराव व सुंदरगीर एकनिष्ठपणें गुरुसेवारत असत. हरिदास कांहीं दिवस महागांठीं रहात असत. गुरुभक्त अंबादासपंत हे सहज गुरुसेवा घडावी म्हणून माहुरास उदारामराजे यांचेकडे नोकरीस राहिले होते. हे कुटुंबासहित तेथें होते. त्यांनीं मठ चालवावा असें ठरल्यासारखें होतें. हे सुशिक्षित व भाविक आहेत. परंतु दुर्दैवानें त्यांची पत्नी निवर्तल्यामुळें ते उदासीन होऊन दिग्रजला राहूं लागले.

खंडेराव हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. परभणी जिल्ह्यांतील रहिवासी होत. त्यांचे बंधु, आप्त वगैरे मंडळी त्यांचे गांठीं आहेत. यांना फारशी भाषा चांगली अवगत आहे. हे ईश्वरप्राप्तीचा हेतु मनांत धरून घराबाहेर पडले. तीर्थयात्रा करितां करितां विष्णुकवींची कीर्ति ऐकून त्यांचें दर्शनास आले व त्यांचे सेवेस

राहिले व सेवाबलावर ते स्वतःच गुरुरूप बनले. ' तुका म्हणे आळी । जेंवि नुरेचि वेगळी ' ' सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ' असा योग्यांना सुद्धां असाध्य खडतर सेवाधर्म आचरण्याचा बऱ्याच शिष्यांनी प्रयत्न केला. पण शेवटीं खंडेराव व सुंदरगीर हे दोघेच शिष्य महाराजांचे कसोटीस उतरले, व त्याचा मोबदला महाराजांनी त्यांना भरपूर दिला (तो कसा याचें वर्णन पुढें आलेंच आहे.)

गुरुर्देवो गुरुर्धर्मो गुरुनिष्ठा परं तपः ।

गुरोः परतरं नास्ति नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥

न गुरोरधिकं तत्त्वं न गुरोरधिकं तपः ।

तत्त्वज्ञानात्परं नास्ति तस्मै श्रीगुरुवेनमः ॥ १ ॥

(गुरुगीता).

याप्रमाणें खंडेरावांनीं भावना ठेविल्यामुळें त्यांना गुरुरूप होतां आलें.

सुंदरगीर हे गोसात्री आहेत. त्यांची जन्मभाषा हिंदी आहे. यांना चांगलेंसं मराठी बोलतां येत नाहीं. शके १८२६ सालीं महाराजांजवळ येऊन त्यांनीं उपदेश घेतला, व गुरुसेवेत तनमन खर्च करूं लागले. रात्रंदिवस गुरुकार्या- खेरीज जपतपानुष्ठान बिलकूल माहीत नसे. एके दिवशीं गुरुकृपा होऊन फुळें तोडीत असतांना प्रत्यक्ष श्रीदत्तदर्शन झालें. नंतर ते मराठींत अभंग, पदे करूं लागले. त्यातील अभंग खालीं दिले आहेत. त्यांची कविता गुरुस्तुतिपर आहे; पण ज्यानें वेदांत, पुराणें, इतिहासाचें बिलकूल परिशीलन केलें नाहीं तो केवळ गुरुसेवेनें कसा योग्यतेला चढतो हें या चरित्रावरून समजेल. दत्तदर्शन झालें, आतां गुरुसेवेत काय आहे ? वगैरे नास्तिक भाव त्यांच्यांत शिरला नाहीं. आभरण गुरुसेवेचा संकल्प केला आहे व श्रीगुरुकृपेंकरून त्यांचा हा संकल्प शेवटास जाईल ही खात्री आहे. यांच्या चरित्रावरून वेदांताचा रुक्ष काथ्याकूट करणारे थोर का गुरुसेवक थोर याची कल्पना सहज होईल. गुरुसेवेचें सामर्थ्य हल्लींच्या नास्तिक काळांतही गोचर होत आहे. या चमत्कारापेक्षां दुसरे गारुडी- चमत्कार मला विशेष वाटत नाहींत.

अभंग—दत्तमूर्ति आली ध्यानीं । ज्ञान सांगे निरवाणी ॥

तीही लोकीं माझी सत्ता । कोणी नाहीं मजपरता ॥

माझे राहण्याचें ठिकाण । तुला सांगतो मी खूण ॥

रेणुकेचे हृदयीं वास । तेथें करितों निवास ॥

गुरुसेवक म्हणे मनीं । मनीं झालों मी उन्मनी ॥ १ ॥

सर्व सोडुनिही आशा । मग पहावा तमाशा ॥

वरी काय तें पाहावें । शरीं शोधुनि पहावें ॥
 डोळे भरुनी पाहिलें । पुढें उभे ते राहिले ॥
 उभे राहिले पळभर । डोळां पडली झापड ॥
 गुरुभेवक म्हणे कळकळ । मनीं लागली हळहळ ॥ २ ॥
 गुरुरायाचे कृपेनें । झालें दत्ताचें दर्शन ॥
 मला नाही बुद्धिवळ । मला नाही भक्तिवळ ॥
 नाही मला ज्ञानवळ । नाही मला योगवळ ॥
 नाही मला शांतीवळ । नाही मला सेवावळ ॥
 सेवकाचा प्रतिपाळ । मथि करी तूं सांभाळ ॥ ३ ॥

श्रीएकनाथ महाराजांनीं ब्राह्मणाचा मूक जड मुलगा गावबा यास आपले अर्ध-
 वट राहात असलेलें रामायण पुरें करण्यास सामर्थ्य दिलें. तद्वतच सुंदरगिरावर
 गुरुकृपा झाली. ' मूकं करोति वाचालं ' याचा अनुभव येतो.

महाराजांचे पुष्कळ शिष्य आहेत. त्यांचीं नांवां समजणें शक्य नाही. कांहीं
 मंडळी उपदेश घेऊन त्यांच्या आज्ञेनुसार भक्तिग्रंथ वाढवीत आहेत. कांहीं
 गृहस्थधर्मानें आहेत. तथापि सर्वांवर त्यांची कृपा समान असे.

ॐ श्रीसद्गुरुसमर्थ.

१२. अखेर.

मी दरसाल गुरुमहाराजांचे दर्शनास माहूरला जात असे. शके १८३८ चे
 मार्गशीर्षांत माझी कै. पत्नीदेवी फार आजारी व माझे गांवीं प्लेग असल्यामुळें
 माझें जाणें झालें नाहीं. पौषमासी मला त्यांचा दृष्टांत झाला कीं, " आम्ही एक
 वर्षाचे आंत समाधि घेणार आहोंत. तरी येऊन जावें. " तथापि मला जातां

१ कै. मत्पत्नीदेवी अधिकारसंपन्न होती. एकवार तिचें माहूरला जाणें झालें होतें.
 श्री विष्णुकवि महाराज व गुरुदास मामा महाराज तिचे ठिकाणचा बोध पाहून आनंद
 व्यक्त करीत असत. माझें प्रत्येक पत्रांत महाराज तिला स्वतंत्र एक पत्र लिहित असत.
 ती शके १८४० त पौषमासो प्रसूतिज्वरानें वारली. तिचें चरित्र गृहिणीरत्नमाला
 मासिकांत सन १९२० चे सप्तंबर अक्टोबरचे अंकांत साध्वी लक्ष्मीबाई जोशी
 म्हणून प्रसिद्ध झालें आहे. शके १८४३ चे चैत्राचे भुमुक्षुतही एका साध्वीचें "चरित्र"
 म्हणून प्रसिद्ध झालें आहे. नंतर गृहिणीरत्नमाला मासिकांत तिचे अप्रसिद्ध लेख व पुराणें
 ५१६ प्रसिद्ध झालीं आहेत. स्त्रियांस संसार सांभाळून गृहिणी, सुभाता कसें बनतां येतें,
 व प्रपंचच परमार्थ होऊन संसारांत कसा आनंद प्रगट होतो हें लक्ष्मीदेवीच्या चरित्रावरून
 व तिचे लेखांवरून सहच ध्यानांत येईल फार थोर योग्यतेची ही स्त्री होऊन गेली.

येईना. त्यांच्या माझ्या प्रेमांतील कांहीं गोष्टी समक्ष भेटीवांचून उकळणाऱ्या नव्हत्या व मला तर जातां येईना. गांवांकडील प्लेग लौकर आटोपेना व पत्नीची प्रकृति बरी होईना. पत्नीदेवीस थोडे बरे वाटल्यावर श्रावणमासी मी हैद्राबादला गेलों, व काय वाटेल तें होवो जातांना गुरुमहाराजांचें दर्शन झाल्या- शिवाय घरीं जायचें नाहीं असा निश्चय करून हैद्राबादहून मी व श्रीरामचंद्र महाराज निघालों. बासर, कामोल, कुबेर, वाढवणें या मार्गानें भाद्रपद व. ३० रोजीं माहुरास जाऊन पोचलों. या प्रवासांत पर्जन्यामुळे आमचें अतीशय हाल झाले होते. तेथें गेलों तों श्रीगुरुमहाराजांनीं मौन धारण केलें होतें, “आतां तूं आला आहेस तर महाराज बोलूं लागतील असें कर ” असें मला गुरुदास मामा म्हणाले. रात्रीं मी महाराजांची प्रार्थना केली कीं, वारंवार दर्शन होणें मजसारख्या फार लांब राहाणाऱ्यास शक्य नाहीं. तरी आपले मुखांतून कृपा- पूर्ण शब्द ऐकण्याची वासना पुरी करावी. सकाळीं महाराज बोलूं लागलेले पाहातांच सर्वास आनंद झाला. अत्यंत कृपापूर्ण कळवळ्यानें महाराज म्हणाले “ बाळाभाऊ (मी) तुम्ही इतके श्रम करून आलां आहां व आम्हीं मौनस्थ असावे हें मला बरे वाटेना. तुम्ही आतां अंतःकरण खुलें करून सर्व प्रश्नांचा निकाल करा. ”

श्रीगुरुदासमामा व माझा बेत ठरून महाराजांस एकांतांत आपले पश्चात मठाचें काय करावयाचें हें विचारलें. हें विचारतांच त्यांना अत्यंत समाधान झालें व एवढ्याचसाठीं तुझी मी सारखी वाट पाहात होतो, असें म्हणाले. आतां तुला वाटेल तशी व्यवस्था कर असा त्यांनीं अभिप्राय कळविला. नंतर गुरुदास मामांचे विचारानें मठाची योजना करून महाराजांचे पश्चात् कशी व्यवस्था व्हावी याजबद्दल व्यवस्थापत्र तयार करून महाराजापुढें ठेविलें. त्यांनीं आनं- दानें त्यावर सही केली.

या खेपेंत त्यांचें प्रेम मजवर अतोनात दिसलें. रात्रंदिवस जवळ घेऊन आनंद व्यक्त करीत असत, व त्यांचे सहजोद्वार निघत कीं,

देखा बालकाचिया धणी धाडजे । कां शिष्याचेनि जालेंपणें होडजे ॥

हे सद्गुरुची एकलेनि जाणजे । कां प्रसवतिया ॥ ज्ञा. अ. ८ ॥

रामचंद्रमहाराजासह शके १८३९, तील दसरा होतांच माहूरहून निघालों. निघतांना मी आपल्या कृपालु गुरुमाउलीस घट्ट मिठी मारिली व म्हटलें कीं, पुनर्दर्शन दुर्लभ होणार व मला तर आपण फार दूर ठेविलें आहे ! महाराजांनीं माझे डोळे पुसून, भेट होणार नाहीं असें चिंतन करूं नये. आईचे कृपेनें वारं- वार भेटी होतील असें चिंतन ठेवावें असें मला म्हटलें. नंतर माझ्या गुरु माउ- लीनें मला कुर्वाळून आलिंगून जाण्यास आज्ञा दिली. मी त्यांना प्रदक्षिणा

घाळून वारंवार चरणीं मस्तक ठेवून चित्तांत श्रीचरण व डोळ्यांत मूर्ति सांठवून घरीं आलों तों पुनः प्लेग सुखं झाला होता. म्हणून मी मुंबईस राहिलों.

मुंबईस ठाकुरद्वारीं ज्ञानेश्वरींवर माझीं प्रवचनें सुखं होतीं. पौष शु० ७ रोजीं दिप्रसहून अंवादासपंतांची तार आलीं कीं " महाराज आजारी आहेत, आपण त्वरित यावें. " तार पोंचतांच लगेच निघालों.

पौष शुद्ध प्रतिपदेपासून महाराजांची प्रकृति क्षीण होऊं लागली. त्यांनां आजार विठ्ठकूल नव्हता. नंतर खंडेराव या सच्छिष्यास चतुर्थाश्रम देऊन मठाधिकारी केलें. पूर्वीच ठरविल्याप्रमाणें आश्रमाचे मध्यभागीं समाधीची जागा बांधून तयार केली. पौष शु० ७ शनिवारीं रात्री " आई " ची आरती झाली कां ? असें विचारलें. आरती झाल्यावर आईचें तीर्थ व थोडें गाईचें दूध प्राशन केलें; नंतर आतां " आमच्याशीं कुणी बाळू नका " असें सांगून महाराज सिद्धासन घाळून बसले, व मुखानें सतत ॐ काराच्या जपास सुरवात केली. गुरुदासमामा, सर्व शिष्य मंडळी, श्री. बाबासाहेब उदाराम राजे व गांवांतील पुष्कळ मंडळी जवळ बसून होती. महाराजांचे शब्द बाहेर फुटेनात तरी हलके हलके ॐ चा ध्वनि निघत होताच. अखेर पौष शु० ८ शके १८३९ रविवारीं पहांटे चार वाजतां आम्हां सर्वांचा सगुण परमात्मा विदेह कैवल्यांत लीन झाला. सर्वत्र एकदम निविड अंधःकार झाला. सर्व मंडळीच्या शोकसागरास पूर आला. आता स्वामीजींचें पुनर्दर्शन संपलें म्हणून प्रत्येकानें हृदयें मोकळीं सोडून धाय मोकळली. तो शोकरस लिहिण्याचें सामर्थ्य माझ्यांत नाहीं. अर्ध्या तासानंतर महाराजांचे मस्तकातून शंखाचा ध्वनि निघाल्याचें सर्वांनीं ऐकलें.

पद

(चाल-जाई परतोनी)

पुरुषोत्तमस्वामी ॥ श्रीगुरु ॥ धृ० ॥

पौषशुद्ध अष्टमि रविवारीं । गेले निजधामी ॥ श्रीगुरु० ॥ १ ॥

त्याग तनूचा करुनी झाले । लिन आत्मारामी ॥ श्रीगुरु० ॥ २ ॥

शके अठराशे एकुणचाळिस । शुभ पिंगल नामीं । श्रीगुरु० ॥ २ ॥

सिद्धासनाऽरूढ अखंड होऊन । रत ॐ कार नामीं ॥ श्रीगुरु० ॥ ४ ॥

गुरुदास म्हणे सिंहनाद ऐकुनि । कृतार्थ झालों मी ॥ श्रीगुरु० ॥ ५ ॥

सूर्यावांचून जग, चंद्रावांचून चांदणें, प्राणावांचून शरीर तसा महाराजांवांचून मठ शून्य उदासीन झाला. नंतर सशास्त्र पद्धतीनें पूजा-अर्चा यथासांग झाली. गांवांतील आवालवृद्ध स्वामींच्या शेवटच्या दर्शनास आले होते. मुसलमानांचे गुरु आपल्या मंडळीसह येऊन त्यांनींही समाधीचे कामीं साह्य केलें.

त्यांचे सर्व संस्कार गुरुदासमामांनी यथासांग केले. नंतर भजनाचे आनंदांत समाधीचें कार्य पुरें झालें. महाराजांचें कलवरही डोळ्याआड होण्याबरोबर सर्वांना अतीशय दुःख झालें. सर्वांनी अवभृत् स्नान करून मठांत प्रसाद घेतला. आतां महाराजांचें पुनः दर्शन मिळणार नाहीं म्हणून खेद करीत मंडळी आपापले घरीं गेलीं.

मी तिसरे दिवशीं तेथें पोचलों. वाटेंतच गुरुमहाराज ब्रह्मीं लीन झाल्याचें समजलें होतें. दर्शन झालें नाहीं याजबद्दल अत्यंत तळमळ वाटली. नंतर संन्याशाचें शास्त्रपद्धतीप्रमाणें और्ध्वदेहिकविधि गुरुदास मामांचे हस्ते यथासांग पार पाडला. तीन दिवस उत्सव झाला. भजन, पूजन, पुराणें, कीर्तनें, झालीं. अन्न-संतर्पणही सर्व जातींस झालें. दोन दिवस समाधीपुढें त्यांचे एकनिष्ठ शिष्य नरहरी बोवा खरशीकर यांचीं गुरुभक्तीनें ओथंबलेलीं कीर्तनें झालीं. महाराज जड देहानें गेले असले तरी आतां ते सर्वांच्या मनबुद्धींत राहिले आहेत. त्यांची कृपा सर्वांवर आहे. त्यांचें नामस्मरण, ध्यान करणारास ते अगदीं जवळ आहेत, अशी समजूत सर्वांची गुरुदासमामांनीं केली. स्वामीमहाराज यांना पित्यासम मानणारे श्री. बाबासाहेब उदारामराजे यांनीं यावेळीं मठांत राहून सर्व तऱ्हेनें साह्य करून प्रसंग पार पाडला.

नंतर महाराजांचे समाधिमंदिर बांधण्याची योजना सुरू झाली. मदना-पूरच्या भिवराबाई पाटलीणबाईंनीं पांचशें रुपये देऊन वर्गणीस सुरवात केली. पुष्कळ मंडळींनीं भराभर मदतीदाखल द्रव्य पाठविलें. त्यांचा नामनिर्देश करणेंही अशक्य आहे. मदनापूर, वरूड, अरणी, कोळंबी, वगैरेकडून पुष्कळच मदत मिळाली. श्रीगुरुदासमहाराज बाहेर बिलकूल जात नसत. एकदां पुण्य-तिथीचा उत्सव झाल्यावर श्री. मामांसह मी गडाखालीं गेलों. ठिकठिकाणीं लोकांनीं मामांचें अपूर्व स्वागत केलें. मी नित्य कीर्तनद्वारा धर्मजागृति करीत असे. हा दौरा यशस्वी झाल्यावर श्री. मामा वरचेवर शिष्य मंडळीचें बोलावण्या-वरून जाऊं लागले. शके १८४२ सालीं गुरुभक्तिपरायण श्रीरंगनाथ महाराज यांनीं पुढाकार घेऊन काशीयात्रेची तयारी केली व श्री. मामा, रंगनाथमहाराज, मी, गणपती पाटील वरूडकर व हिराबाई काशीयात्रा करून आलों. मामांचा शिष्यवर्ग वाढूं लागला, व मामांचे द्वारा समाधिमंदिरास फार साह्य झालें. शके १८४४ सांत लहानसें टुमदार समाधिमंदिर तयार झालें. दरसाल तेथें पुण्यतिथीचा उत्सव वाढत्या प्रमाणावर होत आहे. मठास स्थावर उत्पन्न नस-तांही एवढा मोठा खर्च चालत आहे ही श्री जगदंबेचीच कृपा होय.

प्रापांचिकांचे मरण अशुभ असून अशौच धरावें लागतें, पण संतांचा

मृतोत्सव आनंददायक होतो, यांतील वर्म वाचक जाणतीलच. महाराजांची थोडीं मते नमूद करून हे प्रकरण संपवितों.

महाराजांचा बराच वेळ ध्यानयोगांत जात असे. भक्तिपूर्वक कर्मयोग आचरून अकर्तात्मबोधार्थे ज्ञान ते सर्वास सुलभपणे देत असत. भूतमात्री ईश्वर आहे म्हणून सर्व जगताचे ऐहिक पारमार्थिक कल्याणाची चिंता करीत असत. भौतिक शास्त्रांत पुढारलेल्या राष्ट्रांकडे पाहून त्यांना बरे वाटे, परंतु या राष्ट्रांना खरा आनंद या शास्त्राने प्राप्त होणार नाही, त्यांना केव्हां तरी आर्यतत्त्वज्ञानास शरण यावे लागेल, त्याशिवाय त्यांना शांति मिळणार नाही, असे ते म्हणत असत. तसेच भरतखडानेही सर्वशास्त्रपरंगत होणे जरूर आहे, आपला सनातन वैदिक धर्मच “ विश्वधर्म ” भविष्यकाळीं होईल असे ते निश्चितपणाने म्हणत असत. स्वधर्म हा राष्ट्रोन्नतीचा पाया आहे; म्हणून स्वधर्मवान् व्हा. आपल्या पूर्वजांच्या कृतीकडे आदराने पहा त्यांनीं अविश्रांत श्रम करून अबाधित सिद्धांत कसे निश्चित केले आहेत तिकडे लक्ष द्या, असे ते वारंवार सांगत असत. स्वामी रामतीर्थांच्या वाङ्मयाबद्दल त्यांना अत्यंत आदर वाटे व भारतभूमि पूर्वोत्तरेखी वैभवशाली व्हावी अशी त्यांची सतत उपास्यदेवतेकडे प्रार्थना असे.

एकवार मिळणाऱ्या दुर्लभ नरजन्माचे सार्थक सद्गुरुमाउलीपदीं लीन होऊन व सोपे साधन नामस्मरण करून करावे, असा त्यांचा मुख्य उपदेश असे. अधिकारपरत्वे प्राणायामादि योगही सांगत. परमार्थजिज्ञासूस अत्यंत उपयोगी पडणारीं त्यांचीं कांहीं पत्रे मजजवळ आहेत. त्यांच्या आख्यायिका प्रसिद्ध करण्याचा योग आल्यास प्रापंचिक व पारमार्थिकांसही ह्या मार्गदर्शक होतील.

देह ठेवण्यापूर्वीं जिह्वाळ्याचे शिष्य खंडेराव यांना स्वतः चतुर्थाश्रम दिला व आपल्या उपास्य देवतेच्या पुत्राचेच नांव “ भार्गवराम ” आपल्या लाडक्या पुत्रास दिले. याप्रमाणे पूर्वींचे खंडेराव आतां भार्गवानंदस्वामी बनले. हल्लीं हेच मठाधिकारी आहेत. हे स्वामी भूतमात्रीं नम्र, निरलस व शांत आहेत.

श्रुतिस्मृतिमविज्ञाय केवलं गुरुसेवया ।

तेवै संन्यासिनः प्रोक्ता इतरे वेषधारिणः ॥ गुरुगीता ॥

१ साधुवर्य रंगनाथमहाराज हे महाराजांचे शेवटचे शिष्य आहेत. हे सोळा कोसांवरून त्यांना साष्टांग नमस्कार घालीत आले होते. गुरुमहाराजांचे समाधीपूर्वीं सात दिवस त्यांनीं अनुग्रह घेतला. हे गृहस्थाश्रमी, शांत व ज्ञानी पुरुष आहेत. यांचाही शिष्यवर्ग वाढत आहे.

याप्रमाणें गुरु असतां स्वामीजी गुरुसेवेत अतीशय मग्न होते, व गुरुंच्या पश्चात्ही गुरुसेवाच करीत आहेत. प्राणिमात्र गुरुरूपच आहेत, त्यांच्या उपयोगी पडणें, त्यांत मी मोठा स्वामी आहे, वगैरे भाव त्यांचेजवळ असत नाहीं. 'मानापमानयोस्तुल्यः' अशी त्यांची उच्च दर्जाची वृत्ति आहे. सुंदरगीर तर मठाचे प्राण आहेत. मठाचा सर्व कारभार रात्रंदिवस शारीरिक कष्ट सोसून ते करीत असतात. हरीदासबोवा यांना तीर्थयात्रा करण्याची इच्छा असल्यामुळें ते जाऊन येऊन असतात. तेही परमार्थांत चांगले अधिकारी आहेत. गृहस्थाश्रमी शिष्यांचें व इतर मंडळींचें मठास चांगलें साह्य होत असते. श्री. बापूराव पांडे उटीकर इजारदार व त्यांचे बंधु आपाराव, आण्णा, वामनराव तसेंच आबाराव इजारदार यांचें मठाकडे चांगलें लक्ष आहे. श्री. भाऊराव इजारदार (करंजीकर) हें तर मठाशीं अगदीं आपलेपणानें वागतात. मठास कांहीं कमी पडूं द्यायचें नाहीं असा यांचा बाणा आहे. रा. रंगनाथ देशपांडे व बाबाराव धानोरकर हेही मठाचे हितास फार जपत असतात. भाऊराव व बाबाराव यांनीं लहान लहान नंबरही (जमीन) मठास समर्पण केले आहेत. वे. माधव भटजी ढाणकीकर व श्री. माधवराव नाईक मास्तर अणेंकर हे उत्सवास उत्साह आणणारे पुढारी होत. नाईक यांच्या मार्गें प्रापंचिक पाश नाहीं. त्यांनीं गुरुसेवा म्हणून मठाचा बराचसा बोजा अंगावर घेतला आहे. 'तनमन-धन माझे सद्गुरु पाय तूझे' असा त्यांचा निश्चयाचा आचार आहे, व म्हणूनच अणेंकर भक्तमंडळींचेही त्यांचेवर फार प्रेम आहे. अरणीहून दरसाल उत्सवास पुष्कळ मंडळी भजन करीत येतात. ती वेळ ऐन हंगामाची. परंतु ही भक्तमंडळी पुण्यतिथीचा हंगाम साधण्याकरितां त्या प्रापंचिक हंगामावर एक सप्ताह पाणी सोडून हा 'सप्ताह' साधितात. लल्लुसिंग, मदनापूरची पाटील मंडळी, वरूडची पाटील मंडळी, राजाराम, सटवाजी, बहिरु वगैरेंचें मठाकडे फार लक्ष आहे. इमारतीसाठीं वरूडचे पाटलाचे चिरंजीव गणपती पाटील यांनीं एकदम सहाशें रुपये श्री. मामांचे स्वाधीन केले होते. महाराजांचे सवंगडी सखाराम रंगारी महागांवकर हे महाराजांच्या लीला वर्णन करतात त्यावेळीं कसलाही मनुष्य सद्गदित होतो. महाराजांच्या प्रशिष्य मंडळीपैकीं श्री. चंपतराव पाटील, गणपतराव, पर्वतराव साकूरकर या मंडळींचेही मठाकडे चित्त वेधलें आहे. ज्यांचा नामनिर्देश करतां येत नाहीं अशीही पुष्कळच मंडळी आहेत. या सर्वांवर कृपा करून सर्वांचे मनोरथ पूर्ण करणार श्रीगुरुमाउली समर्थ आहे.

अनेक स्त्रीपुरुष महाराजांच्या कृपेनें तरले आहेत. तथापि एका विदुषी-बदल चार शब्द लिहिल्यावांचून हें चरित्र पूर्ण करणें महाराजांनाही पटणार नाहीं. सौ. हिराबाई या महाराजांसन्निध आल्यास सुमारे वीस वर्षे झालीं.

एळंबच्या गोपाळजी पाटलांच्या या भगिनी व काळेश्वरच्या पाटलांच्या पत्नी होत. वयाच्या तीस वर्षे पावेतां नवऱ्याचा संसार यथासांग केला. त्यांचें लक्ष लहानपणापासून परमार्थाकडे असल्यामुळें सहजच सासरच्या केवळ प्रपंची मंडळींना त्यांचे नामस्मरणादिक चाळे व शुद्ध आचार, खानपानादिकांतील स्वच्छपणा हे खपेनात. तेव्हां निरुपाय होऊन हिराबाई नवऱ्याचें दुसरें लग्न करवून आपण पांढरें पातळ नेसून बाहेर पडल्या त्या श्रीदत्तशिखरावर कांहीं दिवस राहिल्या होत्या. त्यांनीं संत समागमांत तीन वेळां काशीयात्रा केल्या व शके १८२८ त त्या श्रीविष्णुकवींचे सहवास राहिल्या. महाराजांचें त्यांजवर फारच प्रेम असे. मराठा जातीची स्त्री पण अधिकार फार मोठा आहे. त्या परमार्थांत निष्णात आहेत. त्यांचें ध्येय त्यांना प्राप्त झाल्यामुळें प्रारब्धक्षय होईपर्यंत त्या मठांत वास्तव्य करून राहणार आहेत. धन्य आहे या माउलीची !

श्रीगुरुदास महाराजांनीं महाराजांचे पश्चात् मठाचें कार्य उत्तम वाढीस लाविलें. शके १८४६ सालीं पुण्यतिथीचा उत्सव होताच श्रीगुरुदास मामांची प्रकृति कफानें बिघडली व गुरुदास ऊर्फ अनंतराव मामा पौष व. १ रोजी स्वस्वरूपीं लीन झाले. त्यांचीही समाधि श्रीविष्णुकवींच्या शेजारीच उजवे बाजूस केली आहे. महात्मे पुरुष नित्यमुक्त असलेमुळें त्यांचा जीवात्मा कोणत्या लोकीं वास करणार अगर राहणार हा प्रश्नच उद्भवत नाही. म्हणून अशा महात्म्यांचें निधनही आनंदपर होतें.

नहि सद्यो मुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिरागतिर्वा क्वचिदस्ति ।

“ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति ” श्रुतेः ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते ॥ आचार्यभाष्य ॥ गीता अ. ८ श्लो. २४ ॥

भावार्थ—विलंब न होतां मुक्तीला जाणारे जे उच्छ्रित ज्ञानी पुरुष त्यांचें कोठेंही अथवा कोठूनही गमन अथवा आगमन संभवत नाही. “ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ” अशी श्रुति आहे. त्यांचे प्राण ब्रह्माचें ठिकाणीं लीन झालेले असतात. ते ब्रह्मवेत्ते पुरुष ब्रह्ममय म्हणजे ब्रह्मरूपच बनलेले असतात.

याप्रमाणें या पवित्र कुलांत श्रीविष्णुकविमहाराज व श्रीगुरुदासमहाराज यांनीं जन्म घेऊन कुलास पवित्र केलें.

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था ।

वसुंधरा पुण्यवतीच तेन ॥

धन्या माता पिता धन्यो धन्यो वंशः कुलं तथा ।

धन्याच वसुंधा देवी, गुरुमक्तिः सुदुर्लभा ॥ गुरुगीता ॥

माता-पिता, वंश, कुल, पृथ्वीसुद्धां या महात्म्यामुळें धन्य होते !

या चरित्रलेखनसमयीं माझ्या परमपूज्य मातृदेवतेकडून पुष्कळच माहिती

मिळाली म्हणूनच मला चरित्र लिहितां आलें. माझी माता फाल्गुन शु. ४ शके १८४९ रोजीं गुरुमाउलीचे स्मरणांत कैलासवासी झाली. तिचा ध्यानयोग फार चांगला असे. हें चरित्र छापून निघालेलें तिला पाहतां आलें नाहीं, याबद्दल वाईट वाटतें.

दुसरे प्रकरणांत वर्णिल्याप्रमाणें श्रीविष्णुदास यांच्या भावंडांपैकीं हल्लीं ती० विष्णुपंत व ती० गणपतराव हे दोघे बंधु विद्यमान आहेत. ती० विष्णुपंत पेन्शन घेऊन नागपूरकडे आहेत, व ती० गणपतराव हे बहुधा माहूरचे आसपास असतात. त्यांचा सर्वच काल परमार्थांत खर्च होत आहे.

हल्लीं माहूरचे आश्रमांत कोणी तरी नेता पाहिजे आहे. मठांतून धर्मप्रसारार्चीं कार्ये सतत चालून जनतेन ज्ञानदान मिळविें अशी इच्छा आहे. ही इच्छा पूर्ण करणार श्रीगुरुमहाराज समर्थ आहेत. मठांत अद्यापि धर्मशाळा वगैरे इमारतींची फार जरूरी आहे. यथाकालीं करून घेणार श्रीसमर्थ आहेत.

॥ॐ श्री सद्गुरु समर्थ॥

उपसंहार.

श्रीमत्सद्गुरु पुरुषोत्तम-स्वामीचे पदीं सदा नमन ।

राहो कदापि न मळो विषयेच्छेच्या अघोर पंकिं मन ॥ १ ॥

श्रीसंतवर्य विष्णुदास कवि ऊर्फ श्री पुरुषोत्तमानंद सरस्वती स्वामीमहाराज यांचें चरित्र यथामति वर्णन केलें आहे. भर तारुण्यांत पतिनिष्ठ पत्नीचा त्याग करून ईश्वरप्राप्तीसाठीं अरण्यें, वनें धुंडाळणें, दूरदेशीं जाऊन एका साधारण बुद्धिमान जीवास गुरुत्वाचा मान लाभावा व हजारों लोकांस कृतार्थ होण्याचा बोध देतां यावा, यावरून परमात्म्यास चित्तसर्वस्व समर्पित झालें कीं, सर्व वृत्तींत परमात्म्याची सुंदर प्रतीति होते व अशी प्रतीति तयार होणें हेंच मनुष्यजन्माचें कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य श्रीविष्णुकवींनीं उत्तम पार पाडलें, म्हणूनच त्यांचें चरित्र लिहिण्याचा सुयोग आला आहे. प्रत्येकानें अकर्तात्मबोधावर आरूढ होऊन संसार चालविल्यास कशाचेंही उणें पडणार नाहीं, व सद्गुरुकृपे-करून सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन अभ्युदय व निःश्रेयस हीं दोन्हीं प्राप्त होतील.

शेवटीं महाराजांचें चरणारविंदीं त्यांचा अत्यंत लाडका पुत्र प्रार्थना करीत आहे कीं, गुरुमाउली, आपलें भरतखंड पूर्वासारखें वैभवशाली होऊन आपणा-सारखे संत घोघर अवतीर्ण होवोत; व त्यांच्या द्वारा अखिलविश्व आनंद-मय होवो.

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोपावें ।

तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥ १ ॥

जे खळाची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मीं रती वाढो ।

भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥ २ ॥

दुरिताचें तिमिर जात्रो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ।

जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥

किंबहुना सर्व सुखीं । पूर्ण होउनि तिन्हीं लोकीं ।

भजिजो आदिपुरुषीं । अखंडित ॥ ४ ॥ ज्ञानेश्वरी अ. १८ ॥

याप्रमाणें आशा पूर्ण करणार श्रीगुरुमाय समर्थ आहे.

माझा यत्किंचित् अधिकार व बुद्धि नसतां मजकडून चित्रिलेखन केलें. परंतु ' बोलविता धनी वेगळाचि ' आहे आपण गुरुमाउलीनें माझ्या जिव्हार्गीं बसून जें बोलविलें तेंच लिखित झालें आहे. ही सर्व आपलीच कृपा आहे.

वांचूनि पढे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची ।

ऐशिया मज ग्रंथाची । योग्यता कें असे ॥ १ ॥

सायिखडेयाचें बाहुलें । चालवित्या सूत्राचेनि चाले ॥

तैसा मातें दावित बोलें । स्वामी तो माझा ॥ ज्ञानेश्वरी अ० १८ ॥

याप्रमाणें त्यांचेच कृपेनें जी स्फूर्ती झाली ती त्यांचेच प्रसादामुळें लिहिली

गेली. ही चरित्ररूपी श्रीगुरुमाउलीची अल्पशा सेवा सद्गुरुमाउलीपदी अनन्य भावानें समर्पण करीत आहे.

शेवटीं त्यांनीं केलेलें एक उत्कृष्ट अष्टक व श्रीगुरुदासमहाराजकृत त्यांची आरती देऊन पुरें करतो.

अष्टक, श्रीरेणुकास्तव.

श्रीमातापुरवासिनी भगवती चिंतामणी शारदा ।
 चिंतीतों तुज त्यासहीत नमितों श्रीसद्गुरु नारदा ॥
 पावे सत्वर, श्रेष्ठ नाममहिमा जाणूनियां अ.पुञ्ज ।
 श्री अंबे जय रेणुके, जननि गे, कां राग आला तुला ॥ १ ॥
 जन्मापासुनि घोर पाप अवघें म्यां ठेविलें साधुनी ।
 माते । तूंचि पतीतपावन, मला सांगीतलें साधुनीं ।
 जाळी पातक यज्ञ-अग्नितनये, ही कापसाची तुला ।
 श्री अंबे, जय रेणुके, जननि गे, कां राग आला तुला ॥ २ ॥
 कापाया निकरें जरी निजकरें तो राम धावें गळां ।
 नाहींची जिव जाहला, तरि तुझा प्रेमांतुनी वेगळां ॥
 चितीं निर्दयता तुझ्या न उमटे, कांटे न येती फुलां ।
 श्रीअंबे, जय रेणुके, जननि गे, कां राग आला तुला ॥ ३ ॥
 अद्यापी मज कामक्रोध खळ हे शत्रू पहा गांजिती ।
 अद्यापी तव नाम पावन कथा आभंग गंगा जि ती ॥
 अद्यापी नच उषगता प्रगटली श्रीलक्ष्मीबंधुला ।
 श्रीअंबे, जय रेणुके, जननि गे, कां राग आला तुला ॥ ४ ॥
 अज्ञानीं पडलों अम्ही पतितची अन्याय केले, करूं ।
 टाकावें तरि कां कुपोदरिंच तें जें नायकें लेकरूं ॥
 नाहीं विन्मुख जाहला रवि कधीं त्रासूनिया केतुला ।
 श्रीअंबे, जय रेणुके, जननि गे, कां राग आला तुला ॥ ५ ॥
 आतां योग्य नव्हे कुदोष अमुचे चित्तांमधें ठेवितां ।
 केला नाहिस कां विचार पहिला ऐसें करंटे वितां ॥
 श्रेष्ठत्वासि न ये परीस शिवल्या सोन्याचिया धातुला ।
 श्रीअंबे, जय रेणुके, जननि गे, कां राग आला तुला ॥ ६ ॥
 हा बाई बसला कसा दगडसा दारीं ऋणार्थी कीं ।
 कां घाई करितो उदंडचि नसे लज्जा तृणा ईतकी ॥
 ऐसेंही म्हणतां मि बाइ तुझिया या सोडिना पाउलां ।
 श्रीअंबे, जय रेणुके, जननि गे, कां राग आला तुला ॥ ७ ॥
 तारी या व्यसनीं दिनासि अथवा मारी जगन्नायके ।

येथूनी उठ जा परी कुणिकडे हें बोलणें नायके ॥
 देवो दुग्ध किं उग्र माय विषही प्यावेंचि लागे मुला ।
 श्रीअंबे, जय रेणुके, जननिगे, कां राग आला तुला ॥ ८ ॥
 ऐसा पातकि शंकराहि न मिळे भावार्थ यावा मना ।
 नाहीं पालटलें त्रिविक्रमरुपें जें नाम तें वामना ॥
 माझा त्याग करील क्षारचि तुझ्या सत्कीर्तिच्या सिंधुला ।
 श्रीअंबे, जय रेणुके, जननिगे, कां राग आला तुला ॥ ९ ॥

(पुढील कडवीं उपलब्ध नाहीत ! !)

आरती.

(चाल-आरती ज्ञानराजा)

जयजय गुरुमूर्ती । पुरुषोत्तम सरस्वति ।
 ओवाळूं महाराजा । जीव शिवात्म ज्योति ॥ जयजय० धृ० ॥
 तुझे गुणानुवाद । गातां चारहि वेद ।
 म्हणती नेति नेति । मनीं पावूनि खेद ॥ जयजय० १ ॥
 आदिमध्य आणि अंत । रहित तूं अनंत ।
 जाणती ब्रह्मज्ञानी । स्वानुभवीक संत ॥ जयजय० २ ॥
 रेणुका आदिमाया । पर्दी वाहून काया ।
 स्वरूपी लीन होसी । केलें ' चरित्र ' गाया ॥ जयजय० ३ ॥
 देहांतीं केली लीला । शिरिं सिंहनाद केला ।
 दाविली मोक्ष-वाट । बहु आनंद झाला । जयजय० ४ ॥
 विनवी ' गुरुदास ' । माझे तुझ्या पदास ।
 अखंड रत व्हावें । मन न हो उदास ॥ जयजय० ५ ॥

अभंग

शेवटची विनवणी । संतजनीं परिसावीं ॥
 विसर तो न पडावा । माझा देवा तुम्हांसीं ॥
 आतां फार वोलूं काय । अवघें पायां विदित ॥
 तुका म्हणे पडलों पायां । करा च्छाया कृपेची ॥ १ ॥

श्लोक.

तारो या भवसागरांत अथवा मारो करो आपदा ।
 अन्याला परि जाइना शरण मी सोडूनि त्यांच्या पदा ॥
 सिंहाद्रीगिरिं, रेणुकासमिप जो, गुंफेमध्ये राहिला ।
 श्रीकृष्णा ' पुरुषोत्तमासि ' अजि म्यां हा लेख अर्पीयला ॥ १ ॥

ओम् ।

श्री सद्गुरुनाथार्पणमस्तु.

श्रीविष्णुकवींच्या काव्योदधींतील कांहीं निवडक वाग्रत्नें.

१ ईशवंदन (शिखरिणी.)

नमस्ते श्रीविद्याधर, गुणनिधे श्रीगणपती ।
नमस्ते वाग्देवी, विजय-वरदे श्री भगवती ।
नमस्ते श्रीदत्तात्रय, गुरुकृपाऽनंदलहरी ॥
नमस्ते श्रीनारायण, दिनदयाळा नरहरी ॥ १ ॥

२ देवाजवळ मागणें (मांलिनी.)

ऋतुशिल जलवृष्टी, तुष्टिपुष्टी असों दे ।
सुखमय करि सृष्टी, दुःख दृष्टीं नसों दे ।
हरि-हर-परमेष्ठी पृष्टि रक्षोत मार्गें ।
जयजय जय वंदे मातरं-मातरं गे ॥ १ ॥
हरशिल भय, चिंता, संकटें, माउली ! तूं ।
करिशिल स्वकरांची सर्वदा साउली तूं ॥
म्हणवुन गुण गायी त्रिष्णुस्वामी अभंगे ।
जयजय जय वंदे मातरं-मातरं गे ॥ २ ॥

३ भक्तीनेंच ईश्वरप्राप्ति होते.

(शिखरिणी.)

न घेवो ये नानाविध जप-तपें साधुनि करें ।
मिळे भक्तीनें श्रीपतिच म्हणती साधु निकरें ॥
निज स्कंधीं घेती, निकट बसती वानर हरी ।
नमस्ते श्री नारायण, दिन-दयाळा नरहरी ॥ १ ॥

घनाक्षरी.

नको साधन धन कांहीं । काम स्तवनाचें नाहिं ।
तुला रेणूके बाइ । 'आइ' बोलणें पुरे ॥ १ ॥
मंत्र-तंत्रांच्या युक्ति । शास्त्र-कविता-व्युत्पत्ति ।
नव्हे भुक्ति न धड मुक्ति । तुझ्या भक्तीवांचुनी ॥ २ ॥

तुझा धुंडितां गांव । कोठें लागेना ठाव ।
 म्हणुनि जपतों तुझे नांव । मला पाव रेणुके ॥ ३ ॥
 करुनि दंडाकृति पृष्टी । पाहति मुरडुनियां दृष्टि ।
 होति साधकजन कष्टी । तुझ्यासाठीं रेणुके ॥ ४ ॥
 गुहा-पर्वत-नदि कांठि । तन् टांगुनि उफराटि ।
 पडुनि कर्माच्या हट्टी । करिति कोटि साधनें ॥ ५ ॥
 सकल धर्माचे बोल । काय बोलुनिया फोल ।
 नये भक्तीचें मोल । ब्रह्मगोल तोलितां ॥ ६ ॥

४ शरणांगति (दिंडी.)

अखिल पतितांची दुरितकृती केली ।
 पतितपावन ही कीर्ति आयकेली ॥
 म्हणुनि पडलों येउनी तुझ्या दारीं ।
 लाज याची रेणुके, तुला सारी ॥ १ ॥
 सर्व माझे अजि हारले उपाय ।
 म्हणुनि अंबे धरियले तुझे पाय ॥
 विष्णुदासासी दीनजनाने, तारी ।
 लाज याची रेणुके, तुला सारी ॥ २ ॥

५ आईचे सान्निध्यांत पूर्ण समाधान (चामर.)

पवित्र मातृ-क्षेत्र धन्य वास पुण्य-आश्रमीं ।
 अंब दर्शनासि भक्त-अभक्त येति आश्रमीं ॥
 म्हणुनि विष्णुदास नीज-लाभ पावला फुका ।
 धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष-कल्पवृक्ष रेणुका ॥ १ ॥

६ भक्तांच्या प्रेमाचा विषय एक ईश्वरच असतो. वसंततिलका.

गेली बहीण, जननी, दिवि तेंवि तात ।
 गेली वधू प्रमुख मानिलि जी हितांत ॥
 ही जाहली अशि, असो, जरि सर्व हानी ।
 तूं एकवेळ तरि दर्शन दे भवानी ॥ १ ॥

७ जगत्कल्याणार्थ देवाजवळ मागणें.

वसंततिलका.

शक्ती असो जग-हितास्तव अंगि बाकी ।
यावीण कांहीं नलगे मजलागिं बाकी ॥
हे विष्णुदास विनवी मृगराज-यानी ।
तूं एकवेळ तरि दर्शन दे भवानी ॥

८ सगुणांत निर्गुणानंद अथवा द्वैतांत अद्वैत.

पद.

कृष्ण, गोविंद, गोविंद । अवघाचि, येथें भरला ब्रह्मानंद ॥ ध्रु० ॥
जेथें तेथें गोकुळांत । द्वारीं, बाहेर देउळांत ।
जणुं तंतु । पाठीं भासे लांब-रुंद ॥ कृष्ण० १ ॥
भासे यमुनेचे पाणी । मच्छ, कच्छ, चक्राणी ।
वाळवंटीं । ऐलपैल कांठीं द्वंद्व ॥ कृष्ण० २ ॥
येथें कोण कोणा लक्षी । हरी झाला वृक्ष पक्षी ।
मूळ-शाखा । फळ-पुष्पांचा सुगंध ॥ कृष्ण० ३ ॥
गोपी, गोपाळ, गवळी । गाय जांभळी ढवळी ।
बहुरंग । रंगिं रंगला मुकुंद ॥ कृष्ण० ४ ॥
वाचे बोलणें, चालणें । कृष्ण-नाम देणें घेणें ।
विष्णुदासा । मनोमनीं कृष्ण-छंद ॥ कृष्ण० ५ ॥

९ दंभनिपेध.

गुरुजी लिया मंत्र तेरा । दिल् तो भटक रहा मेरा ॥ ध्रु० ॥
अहं सोहं अजप-जपका बाजा बजत हय् कानन मों ।
नही उखाडी परनारी की । सुरत गडी जो मनमों ॥ १ ॥
बहुत अंगकू बभुत लगाकर, पेहेना भगवा कपडा ।
आलक पुकारत आगे भगत है, पिछे पेटका लकडा ॥ २ ॥
बैठा शिरपर जटा बढाकर, पीवे गांजा घोटा ।
चेले जमाये जमा जमाकर, अंदर सदाबदा ॥ ३ ॥
दुनिया खातर झूटा ढोंगी, बनगये जोगी बच्चा ।
आत्मग्यान जबलग नहि पावे, तबलग चेला कच्चा ॥ ४ ॥
विष्णुदास कहे वोही सच्चा, पूरा मुरशद कहेना ।
मेरा मुझकू रूप बतावें, आगे पकडकर आयना ॥ ५ ॥

१० विषयानंद व योगानंद यांचें तुलनात्मक वर्णन:—
पद.

तुम्हाला पावलि जगदंबा । आम्हाला भलि लागली बाबा ॥ धृ० ॥
तुम्ही पंचामृतस्नान घालितां, उटणें लावुनि अंगा ।
अमुच्या नयनाच्या तुंव्यांतून, वाहे झुळझुळ गंगा ॥ १ ॥
तुम्ही घालतां गोठपाटल्या, वाळ्या-बुगड्या, कंठा ।
आम्ही वाजवित उर्गाच वसलों, अनुहोताचा घंटा ॥ २ ॥
तुमच्या अरत्यापरत्या होती पंक्ति तुपाच्या धारी ।
बिन तेलाचौ दिवा लावुनी बसतो अम्ही अंधारी ॥ ३ ॥
तुमची दक्षिणा पानसुपारी, अत्तर फूल चमेली ।
अमुचि वासना वांझ बायको लटकी मायचें मेली ॥ ४ ॥
विष्णुदास म्हणे तुम्ही तिला तरि इच्छित धन मागावें ।
आम्ही तर डोळे लावुनि पैहावें । तोंड मिट्टुनियां गावें ॥ ५ ॥

११ प्रेम-कलह. (चामर)

जो गुन्हा करी अधीक तो प्रितीस आगळा ।
मी तसा कधीं न कांहीं वाड ! कापिला गळा ।
हाचि न्याय अनुभवासि दाखला अला मला ।
हें विहीत काय, सांग, माय रेणुके, ! तुला ॥ १ ॥
काय जन्म घातलासि, लाविलीस काळजी ।
काळजांत इंगळीच खोचलीस काळजीं ॥
ही जराचि धाड धाडलीस खावया मला ।
हें विहीत काय, सांग, माय रेणुके ! तुला ॥ २ ॥
काय लीहिलेंसि दैविं गर्भवास सोसणें ।
काय दीधलेंसि जन्म मृत्युलागिं पोसणें ॥
काय लाविलेंसि नित्य तोंड वासणें मला ।
हें विहीत काय, सांग, माय रेणुके ! तुला ॥ ३ ॥
आद्य मध्य-आवसानिं सर्व विश्व चाळसी ।

१ त्राटकमुद्रा करतांना नेत्रांतून पाणी येतें. २ अनुहतध्वनीचे नाद. ३ स्वयंप्रकाश-
मान. ४ निर्विषय, निर्फल, निष्काम, निर्ममत्व. ५ माया. ६ समाधिसुख घ्यावें.
७ मौन-साच लाटिकें दोन्ही । बोलोनि न बोले जाहला मौनी । जो भोगितां उन्मनी ।
आरायनो ॥ ज्ञानेश्वरी. अ. १२।२०९.

होसि तूं तरुण, वृद्ध, बाल खेळ खेळसी ।
 विष्णुदास व्यक्त नामरूप गूण कां मला ।
 हें त्रिहीत काय, सांग, माय रेणुके ! तुला ॥ ४ ॥

१२ आत्मनिवेदन (भुंजगप्रयात.)

कधीं आपुलें दाविसी मूळ पीठ ।
 मिळो ना मिळो खावया गूळ पीठ ॥
 नुपेक्षी मला आदिमाये ! परंतु ।
 आई रेणुके, रेणुके, रेणुके ! तूं ॥ १ ॥
 तुझ्यापार्श्वि राहीन खाईन भाजी ।
 जगामाजिं सांगेन ही माय माझी ॥
 नुपेक्षी मला आदिमाये ! परंतु ।
 आई रेणुके, रेणुके, रेणुके ! तूं ॥ २ ॥
 बरा नाहिं कां मी धुया लूगडें हो ।
 अशा पूरवावी दयाळू गडे, हो ॥
 नुपेक्षी मला आदिमाये ! परंतु ।
 आई रेणुके, रेणुके, रेणुके ! तूं ॥ ३ ॥
 तुला प्रार्थना हीच जोडूनि पाणी ।
 तुझ्या द्वारिं राहीन, वाहीन पाणी ॥
 नुपेक्षी मला आदिमाये ! परंतु ।
 आई रेणुके, रेणुके, रेणुके ! तूं ॥ ४ ॥
 जिवाहूनि आतां करूं काय दान ।
 आईनें रुसावें असा कायदा न ॥
 नुपेक्षी मला आदिमाये ! परंतु ।
 आई रेणुके, रेणुके, रेणुके ! तूं ॥ ५ ॥

१३ प्रेमभाव.

ओंव्या (चाल दळणाची)

आदि नमन गणपतिला । गणासहित सरस्वतिला ।
 शुभ मंगळाऽरंभ केला । ओंवी गाईन रेणुकेला ॥ धृ० ॥
 तुला होइल आई नजर । तुझा मुखचंद्र नादर ।
 तुझे सगुणरूप सुंदर । शोभे पिंजळा पीतांबर ॥ १ ॥
 तुला पाहतां मोह करपला । जड-देहभाव हरपला ।

शुभ मंगळाऽरंभ केला । ओवी गाईन माउलिला ॥ २ ॥
 नको उगि मजवर गुरगुरूं । तूं बाप, माउली, गुरू ।
 मी अनाथ दिन लेंकरूं । नको माझी उपेक्षा करूं ॥ ३ ॥
 धन दौलत नलगे मला । डोळे भरून पाहुं दे तुला
 शुभ मंगळाऽरंभ केला । ओवी गाईन माऊलिला ॥ ४ ॥

१४ वात्सल्य (भुजंगप्रयात.)

तुझी आसती कोटि ब्रह्मांड, बाळें । तसें घेइ पोटीं मलाही दयाळे
 नको दूसऱ्या गर्भवासासि धाडूं । नको रेणुके आपुलें ब्रीद सोडूं ॥ १ ॥
 तुझ्या भेटिची लागली आस मोठी । परी येति हे आडवे शत्रु कोटि ॥
 नको भीड त्यांची धरूं, माझि तोडूं ॥ नको० ॥ २ ॥
 तुझा पुत्र हा वाटल्या तारणें हो । तुझा शत्रु हा वाटल्या मारणें हो ।
 नको दूसरा याविणें खेळ मांडूं । नको० ॥ ३ ॥
 अम्ही लेंखरांनीं रडावें, रुसावें । अमा देउनी त्वांचि डोळे पुसावे ।
 नको कायदा हा तुझा तूंचि मोडू ॥ नको० ॥ ४ ॥
 गडे येउनी तूं कडे वे मुक्यानें । करी शांत आळिगुनीया मुक्यानें ।
 नको विष्णुदासा-प्रती तूं त्रिभांडू ॥ नको० ॥ ५ ॥

अभंग.

आपुलिया बाळा आपुलीया करीं । मारी परि दूरी धरूं नको ॥ धृ० ॥
 आपुलीया हातें कांपावी ही मान । जगांत अपमान करूं नको ॥
 श्वानापरी ठेवी आपुल्या संग्रहीं । परी परगृहीं धाडूं नको ॥
 वाढवावें प्रेम पुरवावें कोड । ममतेचा मोड मोडूं नको ॥
 भवनदीमार्जी चाललों वाहात । आतां मार्गे हात काढूं नको ॥
 विष्णुदास म्हणे अगे जगन्नाथे । जननीचें नातें सोडूं नको ॥ १ ॥

१५ भेटिसाठीं उत्सुकता.

पद (चाल—विनंती करुनि चित्त वळवा)

रेणुके मजला मुळ धाडी । आतां या दुःखांतुन काढी ॥ धृ० ॥
 तुझ्याविण मी तिळ-तिळ तुटतें । कठिण दिन काट्यावर कठतें ।
 भेटिच्या साठीं उरिं फुटतें । पडेना चैन मला कुठ तें ॥
 निरोधुनि मन, डोळे मिटतें । घडोघडिं दचकुन परि उठतें ।

पडलें भव चित्तेच्या रहाडी । आतां या० ॥ १ ॥
 पती येउं देइना शेजारीं । फजिती करितो बाजारीं ॥
 सवतिनें गांजियलें भारी । ऐकिलें असशिल परभारीं ॥
 मंडळी सासरची सारी । मला सुख देति न संसारीं ॥
 अडकलें मेल्यांचे दाढीं । आतां० ॥ २ ॥
 भेटतां भार्गवरामासी । णवतिल प्राण आरामासी ॥
 जोगवा मागिन सुखवासी । अथवा राहिन उपवासी ।
 परि मी येइन तुजपाशीं । वांचवी अथवा दे फांसी ।
 वल्कलें अथवा दे साडी । आतां० ॥ ३ ॥
 वाटते लटकी कां घाई । नव्हे ही लटकी कां घाई ॥
 धाडिते सांगुनि सुचना ही । उपेक्षा करणें बरें नाही ॥
 खचित मी बाई, तुझ्यापायीं । टाकितें उडि गंगा-डोहीं ॥
 पडो या जगण्यावर धाडी । आतां० ॥ ४ ॥
 शुभासनिं आश्विन मासाची । स्थापना घटि नव दिवसांची ।
 विलोकिन यात्रा वर्षाची । तोरणें यंतिल नवसाची ॥
 परम दिनदयाळ तूं साची । माउली विष्णुदासाची ।
 वसशी मृगराजाचल पहाडीं । आतां या दुःखांतुनि काढी ॥ ५ ॥

१६ आत्मतृप्तीचे उद्धार.

जिव जावो वा राहो परंतु नाम तुजें दृढ धरूं ।
 विष्णुदास म्हणें स्वयें उद्धरुनि आणिकांते उद्धरूं ॥ १ ॥

१९३३ मध्य सत्रहाक्य, ४११ स्वल्प.

धनुष्य... वि: ५१३३

५१३३... तोंद कि १५१६५

ॐ श्रीसद्गुरुसमर्थ.

श्रीविष्णुकविकृत अप्रकाशित कविता.

परिशिष्ट २ रें.

श्लोक. वसंततिलका.

श्री पुण्यक्षेत्रस्थळ माहुर एकवीरे । तीर्थोदकीं दुरितपंक अनेक वीरे ।
श्री रेणुके ! त्रिमळ दात्रि, पदारविंदे । नारायणी जय जगज्जननी अनंदे ॥ १ ॥
आमंत्रितों तु न मिं कुंकुम अक्षतांनीं । ये माझिया हृदय-मंदिरिं मोक्षरानी ।
माते तुझे विभव मंडप शोभिवंत । देनात मान गरिबांप्रति भाग्यवंत ॥ २ ॥
माझीहि माय जशि तूं अवध्या दिनांची । लाऊन घेशि उगि कां उग्याधि नाची
देती सहस्रत्रदनादिक वेद ग्वाही । देणार नाहिं स्वपुंता जननी दगा ही ॥ ३ ॥
अंबे तुलाचि म्हणतात, दिनाचि आई । सांभाळ वेद श्रुतिच्या वचनासि बाई !!
नाहीं मि दीन जननी अशि मात्र वाणी । काढूनिया करुं नको करुणेशि वाणी
जीवाचि जीवनकळा अई रेणुका तूं । कापव्यकापुन नको अणुरेणु कातू ॥
निंदेसि पात्र करिसी मुळ कां कवीला । मुंगे टपून असती गुळ-काकवीला ॥५॥
आनंत नामिं गुणिलें, गुण गायकांनीं । मीही म्हणून करितों गुणगूण कानीं ॥
झोपे गरूड गगनीं निज आवसानें । आम्ही स्वपक्ष असतां उगि कां बसार्वे ६
मोठ्यावरीच बहुत्रा अईनें रुपावें । अंकीं लहान मुल घेउनिया बसार्वे ॥
मोठें पहात बसलें दुर यद्यपी तें । मांडीवरीच लघु बालक दुग्ध पीतें ॥ ७ ॥
ते पोहणार बुडती एकदां उडाणीं । नौकेमधींच वसुनी तरती अडाणी ॥
ज्ञानाभिमान धरुनी फसतो शहाणा । अंबे तुझ्या सतत मीं वहातों वहाणा ८
आसून ज्ञान खळग्यामधिं कां पडावें । मूर्खानं ग्रंथ इतके तरि कां पढावे ॥
मौनीचि मीन गिळितो बगळा झग्यांत । बोलोनि गोड पडतो शुक्र पिंजग्यांत ९
देणें रुकारचि पडे शरणांगतीला । ठेगी स्वशस दगडापरि संगतीला ॥
लावून पायरि करी चउकोनि टाकी । खाऊनि तांबुल, वरीच थुंकून टाकी १०
हेवा नसे तिळभरी धुवचांदणीचा । श्री रेणुके ! तरि करी तरु अंगगींचा ॥

१ नाहीं नाहीं म्हणण्याची व्याधी. २ स्वतःच्या मुळास. ३ कमताई. ४ तूं कृपालु-
पणानें वागावेंस. निष्ठुरपणानें वागशील तर आमचेंकडून तुझी निंदा होईल. निंदा किंवा
-स्तवन करणें हें आमचें काम आहे. मुंगळे गुळास जमे टपून बसतात तसे आम्ही असतो,
यासाठी आमचें मुखांतून निंदाक्षरें निघूंच नयेत अशी तूं ऐस.

शहं उमेचि न हसूंहि कुठं न हाळं । डोळं सदोदित परी तुजसी न बोळं ११
 किंवा सदैव आपुल्या बसत्री समोर । माते करून अदरें शुक्र-हंस-मोर ॥
 किंवा पशूपरि तरी गृहिं माय पोसूं । देहांतरीं सहज होइल पायपोस ॥ १२ ॥
 देतान्नदान श्रमलीस विशाळपाणी । सोडूनि सत्रिं वसलीस खुशाल वाणी ॥
 हाका अशा मि जगतांमधिं मारुं कां न । डाक्याचि लक्षुमिगृहीं पडला रुका न १३
 पाळूनि आधि सदनांतरिं पांखराला । नेऊनि माय ढकळं नये आखैराला ॥
 जाता न घेतिल अतां अण्यांत ऽजाति । आवेमध्येचि तनुही कुण्यांत जाती १४
 कीं घावयासि बळि आणुनि बोकडाला । या ठेविलेसि दड वांधुनि लांकडाला ॥
 अंबे अनैथ वृक व्याघ्र बळी नहो मीं । तत्रापि ब्रह्मविज हें तुं बळीं न होमी
 बाई तुला कशि न ये किंवा माणसाची । जाताति प्राण निघुनी तुझि आण साची
 मी दीनवाणि रडतां तुज सौख्य वाटे । मारुं नकोचि दुखतील तुझे खवाटे १६
 कां हो तुझे प्रगट नाम न ये गुगाला । याची असे निमट लाज तरी कुगाला ॥
 त्वां सोडिल्या सुपथ हा जननीपणाचा । श्री रेणुके ! खचितची मग मी कुणाचा
 नामामृतासि दुसरें रस साधनांचें । कां इच्छितेस गण हे नवसा धनाचे ॥
 त्वां सोडिल्या सुपथ हा जननीपणाचा । श्री रेणुके ! खचितची ० ॥ १८ ॥
 तूं शाहणी चतुर लक्षणि सद्गुणाची । जाणोनि सर्व अमुच्या मनिच्या खुणाचि
 त्वां सोडिल्या सुपथ हा जननीपणाचा । श्री रेणुके ! खचितची ० ॥ १९ ॥
 माते स्वर्गाभिं नव्हतां नवमास लाहो । त्वां दाविला स्तनरसें नव मासला हो ॥
 लागून गेलि सुहृवी अधरास आई । आतां तुझ्या धरिन कीं पदरास वाई २०
 हे काम क्रोध मद मत्सर लांडगे हो । निष्ठूर फोडिति हडें खळ दांडगेहो ॥
 होते अतीशय मला यमयातना ही । आशा तुझी म्हणुन कीं, जिव जात नाही २१
 विकल्पनाहि फिरवी जिव गर्गराचि । दुर्वासनाहि तनु चावित कर्कराचि ॥
 होते अतीशय मला यम यातना ही । आशा तुझी म्हणुन कीं, जिव जात नाही २२
 आली जरा झरझरा हलवीत मुंडी । घालील ही अवदसा मृति-होमकुंडीं ॥
 होते अतीशय मला यमयातना ही । आशा तुझी म्हणुन कीं, जिव जात नाही २३
 हे काळदूत कसतीच कसूनि पाशीं । ते जेवला न म्हणती अथवा उपाशीं ॥
 होते अतीशय मला यमयातना ही । आशा तुझी म्हणुन कीं, जीव जात नाही २४
 ऐसाचि दुःसह सदा दुरवास राहो । त्वां सांडिलें म्हणुनिया दुर वासरा हो ॥
 सोडोनि लोभ पडलीस आइव्या सदावी । त्याची जगीं दुरदशा किति हो वदावी
 तो सार्वभौम नृपश्रेष्ठचि पुंडलीक । आसोत अन्य असतीलचि मांडलीक ॥

५ पोषण कर. १ दरोडा. २ पै. ३ गांवाबाहेर, अरण्यांत. ५ जातिविशेष. ४ मसणत
 ५ यूपस्तंभ. ६ मी दीन आहे. ७ होमांत भस्म करुं नको. ८ खांदे. ९ ध्यास.

मातेसि पाठ हरिलाहि न मुख दावी । मातेचि त्यासि ममता किति हो वदावी ॥२६॥
 शापेंचि पर्तलि दया सैतिची पैताला । संतापशांतक दिला उपशाप तीला ॥
 झाली शिळा मुखकळा परि हास्य दावी । श्री राघवीं प्रिति तिची किति हो वदावी ॥
 पार्थासि कामिनि निशा उठली कुभद्रा । तो कामतात बदली बनली सुभद्रा ॥
 मुद्रा हिरोनि मग त्या सखयासि दावी । भक्ताचि प्रीति हरिला कितिहो वदावी ॥
 अंकीं शिरें स्वरिपुनीं जारि स्थापियेलीं । त्यानें धरोनि काशि चर्चर कापियेलीं ।
 सद्धर्मताचि मधुकैटभिं थोर दावी । निष्ठूरता हरिचि ही किति हो वदावी ॥२९॥
 एकांन माय वधिली निजशस्त्र हातें । बा दूसग्यान वधिलाचि अशस्त्र घातें ॥
 मातापित्यासि तिसरां प्रतिबंध दावी । निष्ठूरता हरिचि ही किति हो वदावी ॥३०॥
 जी उठवी विरेंध बालक थापटोनी । तोडी रथीं त्रिकुट ताल कथा पटोनी ॥
 जी विश्वरूप पट त्या रणरंगिं दावी । अंबे गितेचि महिमा किति हो वदावी ३१
 अंबे गिता हि हृदयांतरिं सांठवावी । अंबे गितेचि जननी मनिं आठवावी ॥
 पार्थासि कृष्ण गुढ हा जयलाभ दावी । अंबे तुझीहि महिमा किति हो वदावी ३२
 अंबे तुझीचि स्वंपुंते शिर कापलेलें । किंचित मात्र न दिसेचि संतापलेलें ॥
 जें कां अनंदमय, वैभव भाव दावी । अंबे तुझीहि महिमा कितिहो वदावी ३३
 टाकूनियां तुं हृदयस्थित माउलीला । कां पाहतोसि जगतांतिल माउलीला ॥
 कारे असा तरि मना पडलासि दावीं । मूर्खा तुझी मुढदशा कितिहो वदावी ३४
 तूं एक काम करितां करिती अनंत । तूं दोन काम करितां करिती अनर्थ ॥
 तूं एक नाम जप टाकुनि सर्वधर्म । तारील नामचि तुला श्रुतिसार वर्म ॥३५॥

१ पुंडलीक मातृसेवेंत निमग्न असतां त्यास वर देण्यासाठीं प्रत्यक्ष श्रीविष्णु त्याचे संनिध आले, परंतु त्यानें मातेकडे पाठ फिरवून विष्णूकडे मुख केलें नाहीं. एवढी त्याची मातृभक्ति थोर होती. २ अहल्येची. ३ गौतमाला. ४ रामदर्शन होईल या उःशापामुळे तिला आनंद झाला त्याचें व्यक्त रूप तिचें शिलावस्थेंतही हास्यमुख होतें. ५ मधुकैटभ दैत्यांनीं विष्णूच्या मांडीवर मस्तकें ठेविलीं, व विष्णूनें तीं कापलीं (शत्रू होते तथापि मांडीवर मान ठेवलेल्यांचीं मस्तकें कापणें हा निष्ठुरपणाच आहे) ६ परशुरामानें. ७ बाप. ४ श्रीरामानें. ८ श्रीकृष्ण. ९ मोहग्रस्त होऊन रथाखालीं उतरलेल्या अर्जुनास उत्तम बोध सांगितला व विश्वरूप दाखवून त्यास शोक-मोहापासून मुक्त होतां आले, त्या गीतेची महिमा किति वर्णन करावी ? १० गीताश्रवणानंतर कृष्णांनीं अर्जुनास विजयप्राप्ती करितां जगदंबेची स्तुति करण्यास सांगितली. तेव्हां अंबे तूंच जगज्जननी आहेस. तुझा महिमा वर्णन करणें अशक्य आहे. ११ सर्वधर्मान्-परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज “ एका माते शरण ये सर्व धर्मासि टाकुनी ” म्हणजे ‘ मोक्ष-यिष्यामि मा शुच ’ तुला स्वानंदाची प्राप्ति होईल. हें एक कर्म असतां तूं व्यर्थ भ्रमून द्वैताचें चिंतन करतोस त्यामुळे अनर्थ होत आहेत.

कां धांवतोसि तूं तिच्या उगि पाठिमागे । ये आपुल्याचि सदनीं फिर पाठिमागे॥
 नानाकृती न गवसे बहु चंचलाची । नामेंचि साउलि धरी निज अंचळाची३६
 येथून प्रार्थुन तुला नमित्तो शुभांगे । येथेंचि ये तु अळशावर माय गंगे ।
 तेथें नयेचि तरि कां म्हणतो असा मीं । श्री रेणुकेचि परस्त्राधिन मी असामी॥
 श्रीविठ्ठलासि म्हणती जननी विठार्ई । कीं यावयासि करुणाघन शीघ्र ठार्ई ॥
 वाटेल वाइट विटेलचि चोखटार्ई । काढील माय अमुची म्हणतां खटार्ई ॥३८॥
 पुत्रासि आणि पितयासि सदा अबोला । ऐशासि काय तरि ठेउनि स्नेह बोला !
 सारंगपाणि-प्रभु तो, सुत पंचबाणी । दोघे विनाश करिताति प्रपंचबाणी ॥३९॥
 श्री क्षीरसिंधु परि त्याहि रमा-पित्याला । संगोपितां कधिं नयेचि अमा पित्याला॥
 तूं माउली मुळपिठाचि भलीं पिठार्ई । कां दूत्र घोटुं^१ त्यजुनी अयती मिठार्ई ॥
 येथेंचि माझि धनलक्षुमि मोक्षकासी । कां तोडुं जोडुं^२ परोक्ष परोक्ष काशी ॥
 क्षेत्रज्ञ क्षेत्र क्षर अक्षर सःत्रसाक्षी । श्रीरेणुका जननि सुंदर सारसाक्षी ॥ ४१ ॥
 नाहीं दया अलि बया तुजसारखीला । येईल काय सखये दुसऱ्या सखीला ॥
 द्वारीं तुझ्याचि मरणें निरधार केला । जाणार नाहिं तुज सोडुनि द्वारकेला ॥४२॥
 धाऱ्या तुला निजसुता परि लोक सारे । शत्रूपरी मिच परी गमलों कसा रे ॥
 आइ लेंकराचि ममता कशि तोडितोशी । पापाचि जोडि अजुनी किति जोडि-
 तोसी ॥ ४३

शत्रू मला छळिति तूं नसतीस जेव्हां । येतां गृहीं मग तुला दिसती न तेव्हां ॥
 जातांचि तूं मग पुन्हां जुपतीं कबाडीं । माझीं समग्र तुजला दिसते लबाडीं॥४४॥
 जाऊं नको गरुडपक्षिणि माय कोठें । हे काळ-व्याळ, खळ धुंडिति कोटि कोठे ॥
 ठेवीत जाइ सहसा अपुल्यासवेची । लागेल स्वर्ग उडणें मजही सवेचि ॥४५॥
 माते समर्पिलि तुलाहि सुवर्णकंठी । देणें पडेल मजलाहि सुवर्णकंठी ।
 घेणें प्रशस्त न गमे अनुमानिकाला । त्वां भेटिअंतिं करणें अवघा निकाला ॥
 देऊं नको क्षिरपुरी वट कोरडेची । ठेवूनि लोभ करि भाषण कोरडेंचि ॥
 या पायि बाइ रड हा सुटतो रड्याचा । ऐकून घोष घन कंकणतोरड्याचा ४७
 लावण्य श्री प्रगटली गृहिं राजसा हो । दे कोंदणी जंत्र समग्र हिरा जसा हो ॥
 जो होय इंद्र भजतां पदपंकजासी । तो येतसे न भजतां पद रंक जासी ॥४८॥
 नेत्राश्रुचें दिनमुखें अवरोनि पाणी । अंबे विनंति कारितो पसरुनि पाणी ॥
 दे कीर्तनामृत सदा-रस याचकां हो । माझ्याचि पात्रिं करतीस प्रपंच कांहो॥४९॥
 माझ्याहि मान्य करणें आई गायनाला । गंगोदकीं मिसळल्या तयिं काय नाला ॥
 कार्यांत कारण असें अवलंबनाचें । बिंबाचि सोय धरुनी प्रतिबिंब नाचे ॥५०॥

१ पदराची. २ भार्गीरथीस प्रार्थना. ३ तुला माय म्हणतांच आमचा खटपणा
 राहत नाहीं. ४ घोटित बसूं, अटवीत बसूं. ५ पक्ष्यांचीं घरे— कोटरें=कोठीं.

दैवें दिलें धरुनिया दरवेशिणीला । झालों अखंड अहिं सादर वेसणीला ॥
 सूत्रों इच्या गवसलों मुठ माकडें हो । खांचावरी शिरिं बसूं अथवा कडे हो ५१
 आतां न बोलुं तरि अक्षरही चकार । आल्या पुढेंचि भवबंधन मोचकार ॥
 सूत्रांसि गोष्टि करणें बहुशा कशाला । सूर्यापुढं मिरविणें शतशा मशाला ॥५२॥
 तोंडींच नामरस अमृतवह्नि पोटी । जीच्या फळोंफळिं अनंत ब्रह्मांड कोटी ॥
 साक्षात् मूळपिठ-वासिनि-रेणुका ही । कांक्षा नकाचि नर हो मनिं आणुं कांहीं ५३
 हे बोबडे परि उणे गमती न बोल । आईच दाटुनि म्हणे गमतीनं बोल ॥
 कौतूक मानि भुखि लाउनि अंगुलीला । जी वर्णवीच अरुणापरि पंगुलीला ५४
 केली स्तुती जननि आजि यथामतीनं । दे भेट माय क्षण लोचन थामती न ॥
 त्या द्रौपदीचि, विदुराचि कणीच भाजी । वे ही सुपारि भरडी चिकणीच माझी
 झाला अनंद शुभ-मंगल पाडव्याला । आनंदिचा सकळ जंगल पाड-व्याला ॥
 आली वसंततिलका लतिका मोहोरा । आई त्वरीत इकडे फिरवी मोहोरा ॥५६॥
 संभावना पुजन भोजन दक्षिणाही । सूत्रण-पत्र-फल पुष्प, प्रदक्षिणा ही ॥
 श्री रेणुकेप्रति समर्पुनि विष्णुदास । जोडोनि हात प्रितिच्या धुपवी उदास ॥५७॥

आर्या

ये जगदंबे धांवत टाकुन मार्गें करील पत्रेन मनौ ।
 म्हणतिल सुर त्वत्पदां या आयोग्यचि किंकरा लपव नमना ॥ १ ॥
 या संकटिं ये पार्यां, बाई ! तुजवीण प्राण तळमळती ।
 वंदुनि नयनाश्रूनें प्रक्षालिन जरि स्वपादंतळ मळती ॥ २ ॥
 जातें नयनाश्रूजळ माते ! तव अवकृपादशे वाया ।
 मज सन्मुख जगदंबे ! करि यास्तव अर्वाकृपाद सेवाया ॥ ३ ॥
 नाहीं तसाऽपराधी भार्गवसा मी तपीळ पद राशी ।
 यास्तव अंबे बसलों बळकट घालीत पीळ पदरासी ॥ ४ ॥
 अइ ! तुजसाठीं गुरुची जपतां जपमालिका मि नावडती ।
 जैशी वश्य कराया निजपतिला भजति कामिं नावडती ॥ ५ ॥
 श्रीमंतकामिं गुंतुन विसरशि गरिबाचि लाज राखाया ।
 ताटापुढेंचि बसल्या मिळतें उच्चिष्ट मांजरा खाया ॥ ६ ॥
 आई बाई म्हणतां गोष्ट कधीं एक ही न आयकसी ।
 झालिस कां ? जगदंबे, अगदिंच अशि प्रेमहीन आइ कशी ॥ ७ ॥

तुज चिंतितांचि चित्ता चिंता पाठीसि लाविली सगळी ।
 मी तरि कशास घालूं ऐशा निष्ठूर माउलीस गळी ॥ ८ ॥
 अंबे ! वधूहि वधलिस, केलिस तनु नागधी प्रपंचांत ।
 आतां तव नामें हा मागतसे भीक विप्र पंचांत ॥ ९ ॥
 त्वां जरि बहुविधचिंता-संकट-दुःखेंहि दाविलीस मज ।
 तरि मी शरण कुणाला नाहीं जाणार माउली समज ॥ १० ॥
 सोडुनि कल्पलता ही आतां कोठें मि जाउं देवारे ।
 ह्मणताति संत येथें सद्भाग्याचें सदा उदयवारे ॥ ११ ॥
 पाय तुझे पाहूं दे जोंवरि आहेत प्राण देहांत ।
 बुडतों भवसागरिं या काढ तुला माझि आण, दे हात ॥ १२ ॥
 जिव-धन क्षयकर्त्याची काय करावी सुपाकशाला हो ।
 घातक चिंतामणिची मात्रा वैद्याचि त्या कशाला हो ॥ १३ ॥
 भार्गवरामाधिक म्यां मोठा अपराध काय केला हो ।
 पापी म्हणूनि धरिला चित्तिं तुझा माय रेणुके लाहो ॥ १४ ॥
 छळितो मला अहाहा हा आहंकार काय हानिकर ।
 उचित तुला जगदंबे ! मजवरती सांग काय हा निकर ॥ १५ ॥
 कविता करितां थकलों घे ही दौत लेखणी कागद मे ।
 दे दर्शन जगदंबे ! देशी मजला बहूत कां ग दगे ॥ १६ ॥
 सुखसंत्रादे पुण्यश्लोकाच्या मूळपीठ नायकिला ।
 वाटें पापिष्ठाचा जातो लघुशब्द नीट नायकिला ॥ १७ ॥
 भेटि न देतां मुक्ती देशिल अंबे परी सवंगानें ।
 किमयागार पुटाविण काय करावा परीस वंगानें ॥ १८ ॥
 अंबे ! तुलाचि गावें, बोलावें तुजसि या सुखापरतें ।
 सूवर्णामृतभोजन हें यापुढ तुच्छ मोक्ष खापर तें ॥ १९ ॥
 करुनि वधावा दुर्गे त्वां आहंकार हा उपायशतें ।
 महिषासुरमर्दानि जें सत्यचि मानिन तुजें कृपा यश तें ॥ २० ॥
 दुर्वासनाहि गाढवि दंडी ती दुर हाणिती उदंडचि हो ।
 त्यांते हि न मानी मग मी तों दुर्बळ मुळीं अदंडचि हो ॥ २१ ॥
 मद-रानडुकराची टकर सोसावयास मुसकल कीं ।
 त्यांतुन त्या खवळीतो लाउनि हा अधिक दुष्ट फुस कलकी ॥ २२ ॥
 चंद्रापरी क्षमेची शोभवि तप लक्षुमी क्षमाशीला ।
 यास्तव अवक्षमेच्या वारावे तूं अभक्ष माशीला ॥ २३ ॥

किति विनवूं जगदंबे ! करुणा तुज कांहिं यावयासाठीं ।
 पहा भर उमर खचली आलि जरा वाइ या वया साठीं ॥ २४ ॥
 आनंदीच्या सदनीं कल्पलता-द्रुम अराम अमराई ।
 अक्षयिं अनंद तेथें येईना यम हराम अमराई ॥ २५ ॥
 मज माझ्या आडकडे मजवर ममता असोन सोन्याची ।
 साजणि काय करावी माय परावी असोन सोन्याची ॥ २६ ॥
 मोठी उदार अंबा-वाई श्रुति जी वदे उदारांत ।
 ती तूं कृपणचि झालिस, काय तुझ्या जीव देउं दारांत ॥ २७ ॥
 पडला सुर-नंदिनिच्या आज दुधाचा घरांत तोटा कीं ? ।
 जो रोष दोष योगचि करुणेच्या सागरांत तो टाकी ॥ २८ ॥
 तूजपुढें मि म्हणेना मोक्षाचें राजतकत कधिं नामी ।
 सुंदर रुप हें पाहिन गाइन नाचिन तक्कन् धिन्ना मी ॥ २९ ॥
 तूं जगदंबे अपुली मजला वर भक्ति दे वरायास ।
 तुज ऐसी माय नसे जागीं दुसऱ्या शक्ति देवरायास ॥ ३० ॥
 अपवर्ण संकराची धड हिंदी ही न पारशी कविता ।
 करितां उगें न राहे हें मन मतिहीन फार शिकवीतां ॥ ३१ ॥
 तरि काय जाणुंजाणें मायेची माय मावशी मामी ।
 तूं माय रेणुके मज मायेची माय मावशी मामी ॥ ३२ ॥
 तूं दीनजननि म्हणुनीं करितों मी इतकि दीन काकुलती ।
 त्वां लाविलीस हृदयीं चितेची रात्रदीन कां कुलती ॥ ३३ ॥
 कां मज सताविसी तूं दीनाची माय होन दीनाला ।
 घालुनि पोटीं होटीं नीवडल्या काय हो नदी नाला ॥ ३४ ॥
 तूंही तशीच मीही आलों आहों जसा तसा गांवा ।
 हा अपमान मुखानें काय तरी मानवांत सांगावा ॥ ३५ ॥
 अंबे भेटावांचुनि जाऊ येथूनि काय मावारी ।
 क्षुधितचि गगनीं जाती येती बघतां न चंद्रमा घारी ॥ ३६ ॥
 माते ! कळेल तिकडे जातों परि पाय एकदां दावी ।
 काय करूं गे पडला बाप विधाता सदा कदा दावी ॥ ३७ ॥
 परि माय लेकराचा लागुं नये वाद अन्य कानातें ।
 तूं दिनजननी मी दिन आहे अर्थांत न्यून कां नातें ॥ ३८ ॥
 अळ काढिल्या अईनें घ्यावी मग कां न मुरड लेकानं ।
 दुर्व्यसनांचे अगोदर शिक्षेस्तव कां न मुरडले कान ॥ ३९ ॥

शरणांगतासि अंबे ! दे तव सन्मान कायदा साचा ।

विष्णूदास म्हणे या धरसि न अभिमान कायदासाचा ॥ ४० ॥

कामदा.

जय नमोस्तुते श्री नमोस्तुते । आदि नमोस्तुते प्रार्थितोस्तुते ।
 जननि देशि कीं । लक्ष ईकडे । खचित रेणुके ! सांग येवढें ॥ १ ॥
 अदि भवोद्भवे विश्वनायके । तुज अनंत आनंत बालके ।
 तरि तयांत कां मीच नावडे । खचित रेणुके ! सांग येवढें ॥ २ ॥
 बहुत वाढ संसार व्यापसा । कुथसि कां मला घावया पसा ।
 तुज त्यजून जावें कुणीकडे । खचित रेणुके० ॥ ३ ॥
 दुध दिल्या क्षुधाकाळीं मांजरा । तुजसि येइना काळिमा जरा ।
 समिप पाळिल्या काय बीवडे ? । खचित रेणुके० ॥ ४ ॥
 म्हणसि तूं मला माझे लेकरुं । अशि वशाकृती काय मी करुं ।
 चटक चाटके चूटके कुडे । खचित रेणुके० ॥ ५ ॥
 बहुत असति गे लेकरुं तुला । परि तुं एकची माउली मला ।
 समचि तोलिसी कां न पारडें । खचित रेणुके० ॥ ६ ॥
 नवसिं द्रव्य घेऊन पावशी । तरि अह्मां कशी गे निभाविशी ।
 बधिर दूबळे अंध लंगडे । खचित रेणुके ॥ ७ ॥
 कटक कुंडलें गोफ साखळ्या । हार तुरे हिरे जाइच्या कळ्या ।
 कुठुन मीं अणूं उंच लूगडें । खचित रेणुके० ॥ ८ ॥
 असं सताविशी कां ग लेकरा । अडुनि मागसी तूप शर्करा ।
 वरण भात पोळ्या कढी वडे । खचित रेणुके० ॥ ९ ॥
 जडित दागिने घालिसी नवे । भुषण आइचें हें नव्हे नव्हे ।
 मनिं विचारुनी तूंचि रोकडें । खचित रेणुके० ॥ १० ॥
 पतित मी असे थोर पातकी । म्हणूनि प्रार्थना बाइ ! ईतकी ।
 कठिण हें तुला काय साकडें । खचित रेणुके० ॥ ११ ॥
 जननिची कृती चित्ति नाठवे । अळसलीस कीं काय नूठवे ।
 दिनदयाळ कीं ब्रीद नावडे । खचित रेणुके० ॥ १२ ॥
 भगवती मला कां न तारिसी । शरण आलिया काय मारिसी ।
 तव कृपांबुधी खंड कां पडे । खचित रेणुके० ॥ १३ ॥
 अधिच कापितो शत्रु हा गळा । करिसि तूंहि कां कोप आगळा ।
 बधिसि पाळुनी जेंवि शेरडें । खचित रेणुके० ॥ १४ ॥

जरि असाहि त्वां अंत पाहिला । तरि तुलाचि म्यां देह वाहिला ।
 ढकलिसि मला कां पलीकडे । खचित रेणुके० ॥ १५ ॥
 बहिण बाप तूं माय मावशी । सुशिल नाम हें कां गमाविशी ।
 किंय कशी नये ऐकुनी रडे । खचित रेणुके० ॥ १६ ॥
 बहिण द्रौपदी सच्चिदांबरे । स्वकरिं झाकिली श्रीपितांबरे ।
 मजसि ठेविसी काय ऊघडे । खचित रेणुके० ॥ १७ ॥
 खुटलि वाटची वाट पाहतां । अटलि शाइही पत्र लीहितां ।
 करुं वृथा किती तोंड कोरडे । खचित रेणुके० ॥ १८ ॥
 काधिं उठोनि कैयारे चालसी । काधिं बसूनि सन्नीध बोलसी ।
 काधिं रडे तरी लाविसी कडे । खचित रेणुके० ॥ १९ ॥
 विषयव्याळ जंजाळ सोसेना । जळुनि जाइना द्वाड वासना ।
 काधिं कुबुद्धिचें काढिसी मडें । खचित रेणुके० ॥ २० ॥
 बघु न देति श्रीमुख रेखडे । स्वरिपु लोचनीं घालिती खडे ।
 परि तुला कसें चैनची पडे । खचित रेणुके० ॥ २१ ॥
 मजवरीच गे प्रेम थोड का । परशुरामची काय लाडका ।
 भवधि तो तरे काय मी बुडे । खचित रेणुके० ॥ २२ ॥
 चतुर तूं गुणाधि आई कशी । वचन एवढें कां न ऐकशी ।
 करुं गती कशी मीं तुझ्यापुढें । खचित रेणुके० ॥ २३ ॥
 उगिच कामदा वृत्त वांचणें । तव कृपेविना व्यर्थ वांचणें ।
 पिलुन काय एरंड लांकडे । खचित रेणुके० ॥ २४ ॥
 स्तुतीच ऐकुनी या कृपा करी । प्रियचि मानुनी भाजिभाकरी ।
 जशि दर्शात्र चंद्री स्पृहा चढे । खचित रेणुके० ॥ २५ ॥
 तुझि स्तुतीच तूं विश्वनायके । तुंचि वदोनियां तूंचि आयके ।
 मज कशासि आढयत्व एवढें । खचित रेणुके० ॥ २६ ॥
 कर धरुनि चालून चालवी । अपण बोलुनी बाळ बोलवी ।
 नवल मानुनी घेतसे पुढें । खचित रेणुके० ॥ २७ ॥
 भुजगभावना जों नुठेचि ती । आइ लुचाडिचे तोंड ठेचिती ।
 शिशुसि धांवुनी घेतसे कडे । खचित रेणुके० ॥ २८ ॥
 करिंच ब्रह्म येईल धुंडितां । आइ नये तुझे रीण फुडितां ।
 पदनतासि देतांहि चामडे । खचित रेणुके० ॥ २९ ॥
 किति किती तुझे गूण आठवूं । किति किती कृपामृत साठवूं ।
 किति किती गुणूं गूण आकडे । खचित रेणुके० ॥ ३० ॥
 मिठ मिरे दहीं भात रायते । वदनिं घालिसी ग्रास आयते ।

अवाडि लेखिसी टोपि अंगडें । खचित रेणुके० ॥ ३१ ॥
 तुंचि ऋणी ऋणांतूनि काढिसी । जनन मृत्युचे पाश तोडिसी ।
 समुळ शत्रुचे पाडसी हुडे ॥ खचित रेणुके० ॥ ३२ ॥
 शशिकले तुझे सत्य लेंकरूं । अमृत प्राशुनी पथ्य कां करूं ।
 अवडतें न कां भक्षुं वावडें । खचित रेणुके० ॥ ३३ ॥
 सुरभिची अली तोंडिं कास या । करूं मनोरथीं वाणि कासया ।
 विषयभूमि कां चाटुं पोपडे । खचित रेणुके० ॥ ३४ ॥
 पदतळांजि जो रंग लालसा । नयनिं तो पहायाचि लालसा ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडें । खचित रेणुके० ॥ ३५ ॥
 काधि धरून अद्वैत भावना । सम बधेन ब्रह्मांडभूवना ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडें । खचित रेणुके० ॥ ३६ ॥
 काधि टळोनि जाईल मीपणा । काधि दिसेन मी मीच आपणा ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडें । खचित रेणुके० ॥ ३७ ॥
 काधि निराशनीं निंब वर्षुनी । काधि अशाहि टाकीन कर्पुनी ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडे । खचित रेणुके० ॥ ३८ ॥
 काधि उपाधि होतील या मना । काधि अरोग्य वाटेल या मना ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडे । खचित रेणुके० ॥ ३९ ॥
 जिव रथस्थ मी नरतनूरथीं । आइ तूं होइ सदबुद्धि सारथी ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडे । खचित रेणुके० ॥ ४० ॥
 मनचतुष्ट वाग्दोर घे करीं । फिरवि अश्व इंद्रियसंगरीं ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडे । खचित रेणुके० ॥ ४१ ॥
 वचकलों भ्रमें शत्रु भंगितां । भ्रम हरीतसे बोधुनी गिता ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडे । खचित रेणुके० ॥ ४२ ॥
 विजय वीजया बाणिं देउनी । बसवि आत्म स्वस्थानिं नेउनी ।
 काधि तरी असें दैव ऊघडे । खचित रेणुके० ॥ ४३ ॥
 बहुत बोलणें कोण कोणचें । परत मिष्ट पक्कान्नि लोणचें ।
 रुचति हे तुला शब्द वावडे । खचित रेणुके० ॥ ४४ ॥
 स्वगुण रत्न श्रीमाय शीकवी । मग मलाचि तूं मानशी कवी ।
 कारिन पाठ सूक्तींचे घडे । खचित रेणुके० ॥ ४५ ॥
 शिशुसर्वें पदें माय घोकिती । मग दुराक्षरें ही निघो किती ।
 सुरस तीळ संक्रांतिचे पुडे । खचित रेणुके० ॥ ४६ ॥
 शिशुच शोभवी माउलीपण । सजल पारदाऽश्रीत दर्पण ।
 असति कोटिच्या पोटीं शेकडे । खचित रेणुके० ॥ ४७ ॥

खटकती तुझ्या पारिं जोडवी । खट कपाळीं या बाइ जोडवी ।
 खटचि कां न होतील चोपडे । खचित रेणुके० ॥ ४८ ॥
 प्रगटली महानंदि राजसा । दिनमणी अला मंदिरा जसा ।
 लपति काजवे शत्रु ते किडे । खचित रेणुके० ॥ ४९ ॥
 सुरभि कल्पवृक्षाचि साउली । सदय विष्णु दासाचि माउली ।
 गरजती जसे सिद्ध चौघडे । खचित रेणुके सांग येवढें ॥ ५० ॥

याशिवाय साक्या, दिंड्या, कटाव, अभंग इत्यादि उत्कृष्ट काव्य अप्रकाशित आहे. तें प्रकाशित करण्यास सामर्थ्य देणारे श्रीसद्गुरु समर्थ आहेत. इतकें लिहून हें पुस्तक सद्गुरुचरणीं समर्पित करतो.

समाप्त.

जाहिर विनंती.

माहुर येथील श्रीगुरुमहाराजांचा श्रीपुरुषोत्तमाश्रम (विष्णुवाडी) या मठाचा मठ, अरण्यांत असून तेथील सृष्टिसौंदर्य फार मनोहर आहे. प्रस्तुत-काळीं अरण्यवास होणें दुर्लभ आहे, पण या आश्रमांत कांहीं दिवस राहून मनास शांती मिळविण्याचा योग सुमुक्षुंनीं साधावा अशी विनंती आहे. माहूर येथें मातृतीर्थाचें अलीकडे हा आश्रम रस्त्याचें डावे बाजूस आहे. आश्रमांतील विहिरीचें पाणी पुरत नसल्यामुळे विहीर फोडण्याचें काम हल्लीं सुरू आहे. विहिरीस जिवंत पाणी लागलें तर फार चांगलें होणार आहे. विहिरीस लागणारा सर्व खर्च यवतमाळचें श्री. शेट गोकुळदास मारवाडी करीत आहेत. तसेंच येथें येणाऱ्या लोकांसाठीं मोठ्या धर्मशाळेची अत्यंत आवश्यकता आहे. हीं कामें हळू हळू करून घेणार समर्थ आहेत. या मठ संस्थेंतून उत्तरोत्तर धर्म प्रसारार्थें कार्य व आर्यसंस्कृति व सनातन वैदिक धर्म पूर्ववत वैभवशाली होण्याबद्दलचें कार्य होण्यास स्फूर्ति देणार श्रीसद्गुरु समर्थ आहेत.

नरहरशास्त्री खरशीकर.

३५२२